

ISSN 1682-3540

# У КРАЇНСЬКА М О В А

3(71) 2019



---

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

# УКРАЇНСЬКА МОВА

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

---

**3(71)**  
2019

ЗАСНОВАНИЙ  
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ  
4 РАЗИ НА РІК

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ**

**Головний редактор**

Павло ГРИЦЕНКО

**Заступник  
головного редактора**

Катерина ГОРОДЕНСЬКА

**Відповідальний секретар**

Оксана ЯЦЕВСЬКА

Петро БІЛОУСЕНКО

Віктор МОЙСІЄНКО

Ангеліна ГАНЖА

Іван САБАДОШ

Катерина ГЛУХОВЦЕВА

Мар'ян СКАБ

Ірина ГНАТЮК

Світлана СОКОЛОВА

Ніна ГОРГОЛЮК

Микола СТЕПАНЕНКО

Василь ГРЕЩУК

Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ

Андрій ДАНИЛЕНКО

Марія ЧІЖМАРОВА

Світлана ЄРМОЛЕНКО

Микола ШТЕЦЬ

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Віктор ШУЛЬГАЧ

Ганна МАРТИНОВА

***Засновники***

*Національна академія наук України,  
Інститут української мови НАН України*

***Видавець***

*Інститут української мови НАН України*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України (наказ МОН України № 528 від 12.05.2015)

**Адреса редакції**

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада  
Інституту української мови НАН України,  
протокол № 9 від 03.10.2019 р.*

Редагування

*Лілія Петренко*

Комп'ютерне верстання

*Наталія Яременко*

Підписано до друку 09.12.19. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.  
Ум. друк. арк. 14,88. Обл.-вид. арк. 13,58. Тираж 285 прим. Зам. 5823.

---

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано  
ВД «Академперіодика» НАН України,  
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01004

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта  
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

**Дослідження**

*М.І. Степаненко, І.Г. Павлова, С.О. Педченко*

Мовна особистість Івана Котляревського: від римача-початківця до зачинателя нової української літературної мови **3**

*В.І. Кононенко*

Категорія порівняння в лінгвокогнітивному вимірі: постмодерністський художній дискурс **17**

*К.Г. Городенська*

Градаційні складносурядні речення в українській мові: структура та внутрішньозначеннєва диференціація **29**

*Л.Т. Масенко*

Мовна політика України у 2017 – 2019 роках **40**

*С.О. Соколова*

Перші підсумки Міжнародного проекту: досвід і здобутки **52**

*З.Г. Козирєва*

Мова творчої особистості та проблеми її лексикографування **67**

*Л.М. Колібаба*

Реактуалізація префіксально-суфіксальних дієслів в українських наукових та публіцистичних текстах **81**

*І.Є. Ренчка*

Мовне питання в мемуарній та художній творчості М. Руденка **94**

*Л.М. Підкуймуха*

Мовностилістичні особливості фільму «Кіборги» А. Сеїтаблаєва **108**

*Т.П. Ткачук*

Економічний фактор впливу на вибір мови в білінгвальних умовах (порівняльний аналіз двох опитувань, проведених у Вінниці) **124**

**Огляди  
та рецензії**

*В.М. Мойсієнко*

Про початковий етап культурно-мовної модернізації в Україні в XVIII столітті

Рецензія на: *Joanna Getka. U progu modernazacji. Ruskojęzyczne drukarstwo basylianckie XVIII wieku. Warszawa, 2017* **133**

*С.П. Бибик*

Становлення сучасної політичної дискурсології]

Рецензія на: *Кондратенко Н.В., Стрій Л.І., Білінська О.С.*

Лінгвопрагматика політичного дискурсу: типологія мовленнєвих жанрів. Одеса, 2019 **139**

*Г.Л. Аркушин*

Сучасні проблеми дослідження польсько-східнослов'янського мовного суміжжя

Рецензія на: *D.K. Rembiszewska, J. Siatkowski. Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe. Warszawa, 2018* **144**

*М.М. Ткачук*

Нова праця з української діалектології:  
у пошуках лексикографічної форми

Рецензія на: *Голянич М. Мовний портрет села Тюдів. Словник у двох томах. Т. 1: А – М. Івано-Франківськ, 2018* **149**

## **Наукова хроніка**

*Л.В. Рябець*

Міжнародна наукова конференція «Слов'янські діалекти в синхронії та діахронії» **155**

*І.А. Самойлова*

XIV Міжнародна наукова конференція  
«Сучасні проблеми лексикографії» **161**

## **Відомості про авторів**

**170**

## Researches

*M.I. Stepanenko, I.H. Pavlova, S.O. Pedchenko*

The linguistic personality of Ivan Kotliarevsky: from a novice rhymmer to the founder of the modern ukrainian literary language **3**

*V.I. Kononenko*

Comparison Category in the Linguo-Cognitive Dimension: Postmodern Artistic Discourse **17**

*K.H. Horodenska*

Gradational compound sentences in the Ukrainian language: structure and semantic differentiation **29**

*L.T. Masenko*

Language policy of Ukraine in 2017 – 2019 **40**

*S.O. Sokolova*

First summary of the international project: experience and achievements **52**

*Z.H. Kozyrieva*

The language of the creative personality and problems of its lexicography **67**

*L.M. Kolibaba*

Reactualization of prefix-suffix verbs in Ukrainian scientific and publicist texts **81**

*I.Ye. Renchka*

Language issue in M. Rudenko's memoirs and art **94**

*L.M. Pidkuimukha*

The linguistic and stylistic features of the film “Cyborgs” by A. Seitablaiev **108**

*T.P. Tkachuk*

The financial factor influencing the choice of language in bilingual families (comparative analysis of two polls conducted in Vinnytsia) **124**

## Book review

*V.M. Moysiyenko*

On the initial stage of cultural and linguistic modernization in Ukraine in the 18th century

Review of: *Joanna Getka*. (2017). *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo basyliańskie XVIII wieku*. Warszawa **133**

*S.P. Bybyk*

Formation of modern political discussion

Review of: *Kondratenko, N.V., Stry, L.I., Bilinska, O.S.* (2019).

Linguopragmatics of political discourse: the typology of speech genres.

Odessa: Astroprynt **139**

*H.L. Arkushyn*

Current problems of Polish-east Slavic conversation studies

Review of: *Rembiszewska, D.K., Siatkowski, J.* (2018). *Pogranicze*

polско-wschodniosłowiańskie. *Studia wyrazowe*. Warszawa **144**

*M.M. Tkachuk*

New Work on Ukrainian dialectology: in the search for dictionary form

Review of: *Holianych, M.* (2018). *Language portrait of Tiudiv village*.

Dictionary in two volumes. Vol. 1: A — M. Ivano-Frankivsk: Lileya-NV **149**

## **Science chronicle**

*L.V. Riabets*

International Scientific Conference «Slavic dialects in synchrony

and dyahrony» **155**

*I.A. Samoilova*

XIV International Scientific Conference «Modern problems

of lexicography» **161**

## **Contributors 170**

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.003>

УДК 821.161.2.09 Котляревський

М.І. Степаненко, І.Г. Павлова, С.О. Педченко  
Полтавський національний педагогічний університет  
імені В.Г. Короленка

## МОВНА ОСОБИСТІТЬ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО: ВІД РИМАЧА-ПОЧАТКІВЦЯ ДО ЗАЧИНАТЕЛЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Се Котляревський, батько наш Іван, —  
Той сам, що перший українське слово,  
Народне, чисте, ясне, як сльоза,  
У люди вивів, світу показав...  
...з великого пожару України найбільшу  
спас народну святість — слово...

Іван ФРАНКО

*У статті розглянуто проблему мовної особистості з екстраполяванням на постать Івана Котляревського. З'ясовано, зокрема, питання закономірності розвитку мови через конкретного носія — мовну особистість зі спектром мовних потенцій як виклику відповідної доби. Наголошено, що українська мовна особистість за своєю генетичною природою є явищем специфічним та унікальним через те, що вона впродовж століть формувалася в середовищі перманентних обмежень, заборон, несприйняття. Представлено соціолінгвальний портрет підмосковської України часів «Енеїди», вирізнено його іманентні характеристики, передусім так звану мовну поліфонію, або варіантність (слов'янська мова, російська мова, староукраїнська мова, народна українська мова), подано докладну інформацію про мову XVIII століття, насамперед той її часовий фрагмент, коли на широку духовно-мистецьку дорогу виходив автор «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника». Доведено, що Іван Котляревський є елітарною мовною особистістю, лінгвокреативна індивідуальність якої прагматично спроектована на живомовну народну стихію в її лексико-семантичному, фразеологічному й стилістичному багатогранні. Особливу увагу звернено на фольклоризм та етнографізм лінгвального наповнення художнього дискурсу митця, еволюцію його лінгвістичного інструментарію, що згодом став базовим ресурсом формування української літературної мови. Різновекторно схарактеризовано феномен елітарного мовомислення Івана Котляревського, яке ґрунтується на колективній лінгвотворчості українського народу.*

**Ключові слова:** Іван Котляревський, елітарна мовна особистість, лінгвоперсона, лінгвокреативність, лінгвістичний інструментарій, народнорозмовна мова.

© М.І. СТЕПАНЕНКО, І.Г. ПАВЛОВА, С.О. ПЕДЧЕНКО, 2019



Сучасний комунікативно розхристаний світ, концентрований інформаційно й технологічно, робить надпотужні спроби стерти міждержавні кордони, нівелювати культурну окремішність, етнічну й мовну унікальність, релігійну та освітню виразність. Натомість процеси самоствердження націй употужнюються, а людина у вирі й під натиском цивілізаційних тектонічних змін у бік глобалізації постає чи не найвиразнішим, а напевно єдиним природним носієм-хранителем духовної спадщини. Схожих перетворень зазнає й сучасна гуманітарна наукова парадигма, з-поміж інших і лінгвістичний її складник, що модернізує дослідницьке програмне забезпечення, аби у світовому павутинні не загубилася «нитка Аріадни», яка незмінно веде до самої «Аріадни» — мовця, що творить, зберігає й розвиває унікальну семіотичну систему, гетерогенну за суттю й гомогенну за національним маркуванням. Тому постання таких наукових дисциплін, як прагмалінгвістика, етнолінгвістика, психолінгвістика, комунікативна лінгвістика, лінгвістична когнітологія, лінгвокультурологія, лінгвоперсонологія тощо, видається закономірним процесом переорієнтування дослідницьких пошуків у бік з'ясування природи й закономірностей розвитку мови через конкретного носія — мовну особистість зі спектром мовних спроможностей, засіяних у часопросторі відповідної доби, її мовної свідомості як підґрунтя когнітивного змісту мовлення й дискурсивної діяльності. Мовна особистість як сильний, посередній чи слабкий репрезентант відповідного рівня мовнокомунікативної компетентності того чи того різновиду мовленнєвої культури й поведінки — елітарного, середньолітературного, літературно-розмовного, фамільярно-розмовного, просторічного, професійно-обмеженого — завжди національно орієнтована і є частиною колективної мовної особистості, оприявнює її, формує й кодує. Українська мовна особистість — явище специфічне й унікальне, позаяк упродовж століть вона витворювалася й нині гартується в середовищі постійних обмежень, заборон, неприйняття. Та вона завжди вияскравлена, бо попри шалені зовнішні і внутрішні утиски все ж уможливорює збереження національної ідентичності від того щасливого часу, коли вкраїнським словом заспівав І. Котляревський і засвітив незгасний вогник для нащадків. Бог благословив зневажену Україну XVIII ст. генієм Котляревського, щоб давня цивілізація аріїв, земля-праматір Європи не пішла в небуття, відродивши й укарбувавши себе в історію живим словом — основним чинником новітньої моделі я-нації. «І час нам зрозуміти, — слушно зауважує наш сучасник М. Дочинець, — що ми нація, яка тримається (вижила) не стільки на території, історії, вірі, звичаєвості, ментальності, скільки на мові. І тільки так збережемося: “батьки — слово — історія — діти — слово”» [7: 208].

Про І. Котляревського і його мовно-літературну творчість написано багато. Та, мабуть, у тому й загадка непересічності зачинателя нової української літературної мови та нової української літератури, що кожне покоління науковців знаходить у його творчому доробкові досі не вивчені грані, які виблискують у новочасному світі.

Моральне, лінгвальне, культурне, соціальне, педагогічне, релігійне, державницьке, громадянське, націєорієнтоване насіння сильної елітарної мовної особистості «батька Енея й Наталки», покладене в благодатний український чорнозем його єства, закілчилося настільки повносило, заклавши міцні підвалини мовних спроможностей письменця, що недоброзичливцям годі спинити живу стихію етносу, майстерно вербалізовану Котляревським із допомогою тих засобів, які вже були частиною його мовної свідомості й насправді давно чекали на оприлюднення й визнання, як відображення мовної картини України справжньої, щоб **світ** почув, що вона є, щоб **імперія** усвідомила, що вільного в кайдани рабські не закувати, щоб **Україна** дослухалася до себе, прокинулася й висміяла свою меншовартість. Три небозводи давали енергію тому ґрунту, піднімаючи пагони геніальності письменника, режисера, педагога, військовика-офіцера, члена масонської ложі щоразу на новий, вищий, рівень осягнення ним світо- й мовопростору, три найвагоміші чинники підживлювали майбутній феномен Котляревського, формували його мовну особистість і сприяли вкоріненню її в українську ментальну сутність — **народ і його мова, Бог і освітнє зростання, чиновницька й військова діяльність**. Щодо першого чинника, то його вплив можна окреслити як повсякчасний і всеохопний, такий, що пронизував усі останні, поєднуючи різнорівневі елементи, які діяли по-інакшому й виявлялися неоднаково на життєвих відтинках автора «Енеїди». Багата природа полтавського краю, дух козацтва й волі, народні звичаї, пісні, а над усім цим жива мова — свіжа та соковита. Мати, що мала козацьке коріння, і батько, дворянин за соціальним станом, який справно виконував чиновницькі обов'язки, виховали повагу до родини — одного з важливих стрижнів українського національного характеру, і відповідальність перед державою, які згодом виявляться в засадничих постулатах для українця-сина й українця-патріота, визначених «моральним компасом» Котляревського, що ним він користувався в різних сферах і на різних посадах. (Бо під «національний компас нам завжди підкладали сокиру» [Л. Костенко], аби збити зі шляху й, дезорієнтувавши, завдати нищівного удару). Вони окреслено експліковані в актуалізованих і прихованих змістових тонах «Енеїди»: *Де общее добро в упадку, / Забудь отця, забудь і матку, / Лети повинність ісправлять*.

Мовна свідомість Котляревського формувалася в непростих і важкопрогнозованих історичних, політичних, релігійних та лінгвальних умовах, позаяк мовна ситуація аналізованого періоду, засвідчуючи в той чи той спосіб свою причиново-наслідкову природу, складалася так, що ціннісна проблема вибору поставала перед кожним, хто усвідомлював його значущість і свою відповідальність перед прийдешнім. Жоден митець не проростав на не вдобреному попередниками ґрунті (хіба лишень Син Божий сам готував твердь, підживлював її й засівав любов'ю для послідовників) — усі по-своєму відсвічують так або так, принаймні на початках, духовних предтеч, чим потверджують неперервність і тяглість світового та національного літературного процесу й традиції в ньому І. Котляревський

не виняток, він «находить готовий матеріал до творчості своєї, він уміє брати повними жменями з того, що предтечі, що попередні нагромадили, зібрали...» [9: 274]. В українському літературно-художньому просторі народне слово ще до того, як на весь світ розсміялося в «Енеїді», розпросторившись у друкованій формі (а «друковані мови заклали підгрунття національної свідомості», ставали «ембріоном національно уявленої спільноти» [3: 65]), поволі, хай і у творах низького стилю, хай і неголосно, і невпевнено, часом іронічно чи сатирично-гумористично говорило, співало, побожно колядувало, закладаючи на віки міцний підмурівок Храму Українського Слова, у якому І. Котляревський відслужив першу полтавську Службу, а Т. Шевченко відправив середньонадніпрянську Літургію.

Соціолінгвальний портрет підмосковської України часів «Енеїди» виглядав вельми непривабливо — мовна поліфонія на тлі політичного, а й почасти релігійного свавілля: слов'яноруська мова (церковнослов'янська мова з російською вимовою — здебільшого для церковних потреб), російська літературна мова (для світського вжитку), староукраїнська літературна й народна українська мови. Який шлях обрати Котляревському — малоросійському чиновникові з релігійною освітою й художнім хистом, виформуваними в російському політичному просторі та українському ментальному обширі. Багатовікова історія нашої держави неодноразово засвідчувала, що поневоленню України в усі часи передувало вигнання мови з церкви й державної сфери. Із цього починала Польща, спричинивши стан «клінічної смерті» православної України, прагнучи знищити будь-який натяк на українськість, цим продовжувала Московія, та вже жорсткішими засобами, щоб таки остаточно «умертвити» непокірну. Слов'яноруська, чи слов'яноукраїнська, мова головно як мова використовувана в релігійно-церковній сфері, очищена від давніх особливостей й утверджена «Грамматикою» М. Смотрицького задля захисту від польських політично-релігійних утисків і впровадження в освітніх установах латини, культивована в Києво-Могилянській академії та інших навчальних закладах, ще від часів Київської Русі мала українську вимову та була поєднанням церковнослов'янської мови з українськими словами й формами. На час духовного становлення зачинателя нової української літературної мови вона вже зазнала вандального хірургічного втручання скальпелем 1720, 1721, 1726, 1766, 1769, 1775, 1784 рр., перетворилася на ту слов'яноруську мову, яка аж до проголошення незалежності змушена була ховати рубці під чужим російськовимовним убранням. Доля староукраїнської літературної мови, або книжної, чи простої української, що поєднувала елементи церковнослов'янської й давньоруської мов на народній основі з живомовними рисами, а також латинізмами, богемізмами, полонізмами, германізмами, мадяризмами й обслуговувала юридичну сферу, конфесійну, художню та полемічну літературу, така ж трагічна, бо вже 1729 р. її витіснили з державного документообігу через переписування постанов і розпоряджень російською мовою, а 1740 р. царський указ вимагав запро-

вадження останньої в діловодстві Гетьманщини. Отож маємо парадоксальну закономірність: староукраїнська мова зникла з друкованого тексту, а побутувала лише в рукописних українських творах — колядках, різдвяних віршах, діаріушах, господарських, лікарських довідниках тощо. За твердженням В. Русанівського, «слов'яноруська мова і мова Г. Сковороди витісняли з ужитку вже освячену двома століттями староукраїнську літературну мову. Таким чином, обидві літературні мови об'єктивно відігравали деструктивну роль» [14: 131]. Науковці по-різному оцінюють вибір І. Котляревським мови знакових творів — «Енеїди», «Наталки Полтавки» й «Москаля-чарівника», докоряючи в тому, що не розгледів потенціалу староукраїнської мови, аби підсвіжити її сутнісними живомовними вкрапленнями й саме так сприяти неперервності мовно-культурної традиції. «Раптовий перехід до народної мови, — на переконання І. Лисяка-Рудницького, — означав розрив з великою культурною традицією, добровільне зречення багатой спадщини нашого бароко» [11: 63]. Можемо погодитися з тим, що наша мовно-історична традиція стосовно староукраїнської (руської) мови, витісненої російською й слов'яноруською, як і правописна із запровадженням гражданки в 1708 р., таки була перервана через імперську мовну політику. І. Котляревський у той час, посідаючи важливе місце в соціальній стратифікації, навряд чи зміг би вчинити по-іншому. На цьому тлі безпідставними видаються й закиди Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Т. Шевченка, Д. Чижевського на адресу І. Котляревського щодо сміховинної форми представлення українського менталітету, і докори багатьох дослідників стосовно листування російською мовою, послуговування нею для написання «Оди Сафо», у ремарках драматичних творів. «Не Котляревський відкинув староукраїнську літературну мову — на час його травестування «Енеїди» (починаючи від 1790-х рр.) вона вже практично зникла, точніше, була усунута з активного вжитку в підросійській Україні. Він застав лише уламки тої книжної (писемної) мови, з яких і насміхався в комічній опері «Наталка Полтавка», відтворюючи канцелярський жаргон возного», — висновує Є. Нахлік [12: 21]. Народна мова, якою заговорила Україна зі світом, стала на той час єдиним для Котляревського засобом зреалізувати свої мистецькі спромоги, бо вони виформувалися в тому життєдайному оточенні та продовжували наснажуватися в ньому, і показати, що на попелищі української історії зарушилися потужні пагони її нової будучини. Зрозуміло, що в таких умовах ще зарано було говорити про пересадження їх у нормативний ґрунт, принаймні в «Енеїді», хоч мовно-нормувальне еволюціонування Котляревського, і на цьому варто по-особливого наголосити, від «Енеїди» до «Наталки Полтавки» й «Москаля-чарівника» вже виявляло себе на повну силу, що засвідчує високий рівень мовного чуття письменника та свідоме стилістичне використання в цих творах і слов'яноруської, і староукраїнської, і російської мов.

Мовне тло окресленої доби вможливило гартування й поступове вияснення мовної особистості І. Котляревського завдяки зміцненню його

мовної свідомості, що стала потужним рушієм свідомості етнічної, тобто свідомості того народу, який він воскресив на історичній мапі. «Мовна свідомість, — переконує В. Німчук, — моделює етнічну й навпаки — етнічне самоусвідомлення зумовлює самоусвідомлення своєї мови як окремої. Тому можна твердити, що конкретна етнічна мова, мова певного народу має такий же вік, як його етнічна самосвідомість» [13: 4]. Етнічна самосвідомість українців, що є стрижнем їхньої внутрішньої єдності, вирізняється дієвістю й результативністю завдяки духовному ядру, життєспроможність якого, крім мови, освячена Божественним началом. Воно супроводжувало І. Котляревського від перших днів у родині, зосібна й від діда, диякона Свято-Успенської Церкви, від перших освітніх кроків у парафіяльній школі, де він виявляв здібності в навчанні, бо був охочим до читання. Пізніше дидактичні вершини в Катеринославській слов'янській семінарії, незважаючи на нестерпні схоластичні методи виховання, крім догматів Божого вчення, розкрили перед хлопцем Божий світ. Саме в семінарії майбутній батько нової української мови й нової української літератури мав змогу розвивати здібності завдяки вивченню французької, латинської, російської мов і літератур, філософії, риторики, поезики. Мовна картина світу Котляревського повсякчас збагачувалася й увиразнювалася новими мазками та кольорами з оригінальних і перекладених творів зарубіжних авторів Овідія, Горація, Вергілія. І. Котляревський виявляв неабиякий хист до римування, чому сприяло і власне вправлення у віршуванні й перекладацтві з європейських мов творів класичної літератури. Вергілієва «Енеїда» як обов'язковий твір у навчальних програмах Російської імперії з огляду на оспівування в ній військової доблесті стала важливим світоглядним етапом і початком великого шляху України до самої себе через талант і етномаркований феномен Котляревського.

Загальнохристиянські проблеми добра і зла, життя і смерті, любови й ненависти, вірності й зради, священного обов'язку перед державою та її народом, який, поволі піднімаючись із колін, розправляє плечі національної гідності й самоствердження, так виразно представлені в усіх творах І. Котляревського, оприявнюють ті цінності, які й для Котляревського-письменника, і для Котляревського-вихователя, і для Котляревського-чиновника, і для Котляревського-офіцера є мірилом вчинків і, зрештою, усього життя. Тому й кожен рядок геніального тексту «Енеїди» є винятково актуальним з огляду на перипетії, які наскрізно пронизували українську історію в різні її періоди. Соціальну значущість мають вони й у наш час, як, до прикладу, такий фрагмент поеми: *Були златі дні Астреї, / І славний був тогді народ; / Міняйлів брали в казначеї, / А фіглярі писали щот, / К роздачі порції — обтекар; / Картьожник — хлібний добрий пекар, / Гевальдигером — був шинькар, / Возжатими — сліпці, каліки, / Ораторами — недоріки, / Шпигоном — з церкви паламар. / Всього не можна описати, / В Латії що тогді було, / Уже зволялося читати, / Що в голові у них гуло. / К війні хватались, поспішались, / І сами о світі не знали, / І все робили назворот: / Що стрійть треба, те ламали, / Що треба кинуть, те*

*ховали, / Що класть в кишеню, клали в рот.* Однак те, «що багатьом здавалося кінцем, завершенням, дорогою, але безвідносно до сучасності, пам'яттю про колишні звичаги й велич, — виявилось початком і провістям» [1]: *Енею годі вже журитись, / Од його має розплодитись / Великий і завзятий рід; / Всім світом буде управляти, / По всіх усюдах воювати, / Підверне всіх собі під спід. / І Римській поставить стіни, / В них буде жити, як в раю; / Великі зробить переміни / Во всім окружнім там краю; / Там буде жити та поживати, / Покиль не будуть ціловати / Ноги чиєсь постола...*

Ще раз наголосимо, що І. Котляревський належить до знакових постатей в історії української мови, до лінгвокреативних елітарних мовних особистостей, прецедентність художнього доробку яких заклала основи сучасної мовної біографії України. Під травестійно-бурлескною маскою «Енеїди» автор приховав лінгвокультурологічний скарб — націєтвірну концептосферу, репрезентовану когнітивно-ментальними структурами як ідентифікаторами невичерпності функційних спроможностей живої народної мови, можливості «удержання» її на «вічне врем'я» в нашому етнічному бутті й українському дискурсивному просторі.

Магістральний для «Енеїди» концепт Нація (Вітчизна, Україна, Козацька держава) хоч і має латентну номінацію (у творі не зафіксовано жодної з означених лексем), проте панорамно представлений усіма рівнями його мовної реалізації. Ідея побудови нового Риму, відновлення зруйнованої Трої-України найпотужніше експлікована лексичною цариною бурлескно-травестійного дискурсу, відчутним етнографізмом та фольклоризмом лінгвального наповнення вершинного явища української сміхової культури. Лексичний корпус «Енеїди», за спостереженнями дослідників В. Ващенко, Ф. Медведєва, П. Петрової, налічує майже сім тисяч слів, що входять до різних семантичних груп та лексико-семантичних підгруп: від назв предметів побуту, сільськогосподарських знарядь, продуктів харчування (*сорочка, корсет, очіпок, вагани, молоток, клепало, обценьки, лемішка, куліш, слив'янка, сивуха*) до одиниць на позначення суспільно-політичних понять, військових звань, абстрактних категорій (*устав, союз, власть, неволя, право, шабля, мундир, сержант, боєць, муштра, ранжир, прапор*) [5; 8].

Мовотворча індивідуальність митця виявилася й у майстерному вживанні фразем, що формують у сув'язі з іншими лексичними засобами єдину художньо-образну систему твору, усі компоненти якої, перебуваючи в жорстко регламентованих детермінантних відношеннях, взаємозумовляючи один одного, «знаходять найсприятливіші умови для вираження своїх потенційних естетичних (поетичних) функцій» [2: 62], пор.: *Постій, прескурвій, вражий сину! / Зо мною перше розплатись; / От задущу, як злу личину! / Ось ну лиш тільки завертись! / От так за хліб, за сіль ти платиш? / Ти всім, привикиши насміхатись, / Розпустиш славу по мені! / Нагріла в пазусі гадюку, / Що послі зробила муку; / Послала пуховик свині.* Слушними у зв'язку з цим є спостереження М. Алефіренка про актуалізацію на текстовому тлі «Енеїди» двох типів лексико-фразеологічної

взаємодії: 1) узуального, коли ідіоми зберігають традиційне стилістичне забарвлення, синтаксичну структуру та компонентний склад, й 2) оказіонального, базованого на індивідуально-авторських трансформаціях (алюзії, дистантному розташуванні складників, їхній заміні, еліпсуванні, контамінації тощо) [2], пор.: 1) *тягу дав; п'ятами з Трої наживав; дали нам греки прочухана; і буде бісики пускати; Еней пустив на нас ману*; і 2) *мов Каїн, затрусивсь увесь; давали в пеклі добру хльору; в три вирви вигнали відтіль; ні усом не моргнеш*. У використанні народної фразеології митець досягнув «вершин конкретності, ядерності та влучності» [19: 33]. Понад сімдесят репрезентованих у поемі значенневих гнізд фразеологічних одиниць різної природи засвідчують іманентний зв'язок її текстотвірної тканини з народнорозмовною стихією, високий рівень мовленневих компетентностей письменника як елітарної лінгвоперсони, котра, попри складні соціально-історичні умови, прагматично запроєктувала свій талант на розкриття багатства і специфіки однієї з найдавніших слов'янських мов, яка тоді «конала», уявлялася неперспективною, такою, що зникає. Індивідуалізація комунікативних стратегій і тактик І. Котляревського як непересічної мовної особистості пов'язана з потребою збереження національних скарбів у пам'яті народу, окреслення перспектив розвитку української мови, її окремішності та самобутності.

Найвищий рівень лінгвокреативності І. Котляревський виявляє у стилістичній розгалуженості мови. Письменник, жорстко диференціювавши живомовну сферу на нейтральну й марковану лексику, творчо синтезувавши їх, почасти вдається до конотованих контекстів із застосуванням регіоналізмів, вульгаризмів, варваризмів, жаргонізмів, згрублених слів тощо, пор.: *кожух, син, ворог, порох і вижлуктити, шльоха, сучище, налигатися*. Неперевершеною в «Енеїді» є й лексична синоніміка, насамперед дієслівна, напр.: *говорити — розказувати, розмовляти, докоряти, верзти, балагурити, базікати, бурчати, бормотати, ворчати, муркотати, харамаркати, цвенькати, сипати, белькотіти, репетувати, сокотати, шокати, щebetати* та ін. Як бачимо, крім семантично нейтральних лексем, автор вільно послуговується емоційно та експресивно забарвленими одиницями, аксіологічний компонент у значенневому полі яких підпорядкований травестійно-бурлескному задумові. Захоплений красою рідної мови, поет намагається презентувати на широкий загальний її розмаїття, вправно оперуючи прагмалінгвістичними засобами свідомої лексичної чи граматичної гри на синонімічному або варіативному зрізі, напр.: *Поганий, мерзкий, скверний, бридкий / Нікчемний, ланець, кателик! / Гульвіса, капосний, престидкий, / Негідний, злодій, єретик!; Вона без всякого обману / І щиро без обиняків / Робила грішним добру шану, / Ремнями драла, мов биків; / Кусала, гризла, бичовала, / Кришила, шкварила, щипала, / Топтала, дряпала, пекла, / Порола, корчила, пиляла, / Вертіла, рвала, шпиговала / І кров із тіла їх пила*.

Ампліфікаційне використання синонімічних ресурсів, на яке свого часу звертали увагу Ю. Шевельов, Л. Лисиченко, Є. Нахлік та інші науковці, укотре демонструє неординарність творчого генія І. Котля-

ревського, націєцентричність його світобачення, здатність до своєрідної лінгвістичної селекційності у вживанні стилістично найдоречнішого мовного варіанта. Означений ретельний відбір узуальних та контекстуальних значеннево споріднених одиниць детермінований їхньою проєкцією на заміщення (*Не так-то робиться все хутко, / Як швидко оком змігнеш; / Або як казку кажеш прудко*), уточнення (*Іди ж, та пильно приглядайся, / На всі чотири озирайся*), протиставне заперечення (*Гей ти, проклятий стариганю! / На землю з неба не зиркнеш, / Не чуєш, як тебе я ганю, / Зевес! — ні усом не моргнеш*), підсилення дії, стану чи ознаки (*А що ж, не так тепер буває / Проміж жінками і у нас? / Коли чого просити має, / То добрий одгадає час / І к чоловіку пригніздиться, / Пришулється, приголубиться / Цілує, гладить, ласкотить*), зображення тривалості або інтенсивності дії в її темпоральному вимірі (*Вулкан поміє і трудиться, / Всіх лас, б'є, пужа, яриться / К роботі пригання майстрів*) [10]. Примітною в цьому контексті є динаміка мовної майстерності І. Котляревського. Навіть побіжний компаративний аналіз «Енеїди», зіставлення видань цього твору 1798 і 1842 рр. та автографів IV і V його частин дали змогу дослідникам зробити висновки про те, що автор скрупульозно «працював над синонімікою поеми» (Є. Нахлік) [12: 301], свідомо добираючи «синоніми конкретно-образного характеру» (Ю. Шевельов) [19: 23], став «першим селекціонером сучасної української літературної мови» (Л. Лисиченко) [10: 95].

Значення художньої спадщини письменника-полтавця полягає і в тому, що він, як ніхто інший до й після нього (хіба що Шевченко), завдяки своєму окремішньо-одинокому феноменові елітарного мовомислення на тлі асимільованої до чужорідних елементів старої лінгвістичної традиції спостеріг новий етап розвитку української мови на діалектній основі і зробив досить вдалу спробу її кодифікації на різних рівнях: фонетичному, лексико-семантичному, фразеологічному, морфолого-синтаксичному. У складному механізмі цього нормування простежено багато непослідовностей, проте велика кількість запропонованих автором «Енеїди», «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника» систем органічно лягла в основу пізніше викристалізованих літературних норм сучасної української мови.

Беззаперечним є той факт, що І. Котляревський як знакова лінгвоперсона в мовному бутті України не був пасивним споживачем народних скарбів, а впродовж свого творчого життя шліфував ідіостиль, на генетичному рівні відчуваючи всі тонкощі й модифікації перших паростків нової української мови. Ще раз зацентруємо на тому, що Великий Зодчий став предтечею Великого Кобзаря, утворював йому лінгвонаціональну дорогу, покликавши «до слова забуті традиції козацькі, гетьманські, самостійницькі. Привернув право літературне нашій рідній мові, став в обороні покривдженого простонароддя, розоблечив шкідливість чужої, накиненої з Москви культури усяких чиновників-достойників, усяких Зевсів та Нептунів, що знущалися над Україною» [15: 85 — 86]. Схарактеризувати еволюцію митця та його лінгвістичного інструментарію, що посвідчує



зрушення в самій мові ХІХ ст., можна, звернувши увагу на «географію» лексики драматургічного доробку письменника (п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник»). Якщо в «Енеїді» риси полтавської говірки представлені розлого, то в «Наталці Полтавці» мова виходить на ширші загальнонаціональні овиди, стає засобом типізації та індивідуалізації дійових осіб, передає широку гаму людських почуттів, соціальну диференціацію тогочасного суспільства, репрезентовану через лінгвообрази вбогої селянської дівчини Наталки, відщепенця дворянської верстви Тетерваковського, сільського старости, виборного Макогоненка, «сироти без роду, без племені, без талану, без приюту» Миколи, бурлаки, заробітчанина Петра, пор.: *вернися до мого серця; глянуть очі мої на тебе і навіки закрийються; серце моє за нього ручається; перенесу своє горе* [Наталка]; *одважував життя свою на всі біди; стогнав під тяжкою роботою; вірною любовію і порядочною життяню бути приміром для других* [Петро]; *удобная okazія предстала зділати предложеніє на самоті; А понеже рушники і шовкова хустка суть доказательства добровольного і непринужденного єя согласія бити мою сожительницею* [Тетерваковський]; *От такови-то наші полтавці! Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хватаються* [Микола]. Домінантний для першого класика нової української літератури згадуваний вище макроконцепт Нація (Вітчизна, Україна, Козацька держава) репрезентований тут одним зі стрижневих його компонентів — мікроконцептом Людина, до того ж ця людина проста, козацького роду, здатна на глибокі почуття, шляхетна, наділена внутрішньою силою та аристократизмом. Стійкого національного колориту п'єсам надають численні (близько тисячі) неоднорідні за походженням, семантикою і структурою фразеологізми (пор.: *витрішки продавати, веремію підняти, гірше реп'яха причепився, проклинати долю, як горох при дорозі; одправити панахиду, спокутувати гріхи; стати перед суд, виграти любов, блаженна лож* тощо) й високохудожні зразки авторської, народної та літературної лінгвокреативності — пісні. Саме від «Наталки Полтавки» почався відлік філологічного інтерпретування народнопісенних зразків. До чеснот І. Котляревського слід уналежнити й те, що він виявив неординарність і комунікативну відповідальність мовної особистості, яка зберігає й транслює духовні надбання свого етносу, першим в українському красному письменстві «став на шлях мистецького освоєння народної лірики» [18: 158].

Якщо в драматичних творах маркерами національної ідентичності є доволі виразні елементи фольклорно-пісенної мови, то в новаторській для свого часу поемі «Енеїда» автор вибудував єдину етносистему, у яку органічно влився й продукт колективної мовотворчості талановитого та самобутнього українського народу — прислів'я, приказки, примовки, афоризми, голосіння, прокльони, порівняння, народнопісенні ремінісценції тощо, напр.: *Вертілась, як в окропі муха; Мандруй до сатани з рогами, / Нехай тобі присниться біс!; Се килим-самольот чудесний, / За Хмеля виткався царя; А се сап'янци-самоходи, Що в них ходив іще Адам; Так Сагайдачний з Дорошенком / Козацьким військом величавсь / ... Рядочком їхали гарненько, / З люльок тютюн тягли смачненько.*

Про енциклопедичний етнографізм «Енеїди» та креативність текстопородження її автора йдеться в численних наукових розвідках. Дослідники перифрастично номінували поему першою енциклопедією української етнографії (Д. Чижевський) [17: 343], етологічним жанром (Є. Нахлік) [12: 83 — 108], «обширной картиной малорусской общественности в рамках травестии и бурлеска» (М. Дашкевич) [6: 185], зауважували, що «конкретна лексика — її сильна сторона» (Ю. Шевельов) [19: 25], надзвичайно розлога репрезентативність якої не вичерпала, «одначе, ані змісту свого часу, ані багатства української народної вдачі та традиції» (І. Франко) [16: 907]. Твір пересипаний довгими переліками найменувань ігор, звичаїв, ворожінь, народних промислів, хатнього начиння й господарського реманенту, засобів пересування, предметів церковного вжитку, мір довжини, національних музичних інструментів, одягу й взуття, онімами на позначення особових імен людей, міст, сіл та ін.: *Бандура горлиці бриньчала, / Сопілка зуба затинала, / А дудка грала по балках; / Санжарівки на скрипці гралі; Тут інші журавля скакали, / А хто од дудочки потів. / І в хрещика, і горю дуба, / Не раз доходило до чуба, / Як загулялися в джугута; / Вхлюста, в пари, в візка іграли / І дамки по столу совали; Знайшов з троянців ось кого: / Педька, Терешка, Шеліфона, / Панька, Охріма і Харка, / Леська, Олешка і Сізьона, / Пархома, Їська і Феська, / Стецька, Ониська, Опанаса, / Свирида, Лазаря, Тараса, / Були Денис, Остап, Овсій / І всі троянці, що втопились, / Як на човнах з ним волочилися, / Тут був Вернигора Мусій.* Художньо узагальнюючи картину світу українців на порубіжжі XVIII — XIX ст., автор свідомо вдається до ампліфікації та градації, презентуючи в межах однієї строфи не окремі елементи тієї чи тієї етологічної лексико-семантичної групи, а цілі сегменти того або того лексико-семантичного поля, «справжні сюїти на теми їжі, питва, зброї, зброї тощо» [19: 27], напр.: *Свинячу голову до хрину / І локшину на переміну, / Потім з підлевою індик; / На закуску куліш і кашу, / Лемішку, зубці, путрю, квашу / І з маком медовий шулик; І ласощі все тільки їли, / Слатьони, коржики, стовпці, / Варенички пшеничні, білі, / Пухкі з кав'яром буханці; / Часник, рогіз, паслін, кислиці, / Козельці, терн, глід, полуниці, / Крутії яйця з сирівцем; / І дуже вкусную ясню, / Якусь німецьку, не тутешню, / А запивали все пивцем; Для сильной армії своєї / Рушниць, мушкетів, оружин / Наклали повні гамазей, / Гвинтівок, фузій без пружин, / Булдимок, флинт і яничарок, / А в особливий закамарок / Списів, пік, ратищ, гаківниць.*

В умовах української бездержавності етнографічний компонент «Енеїди» виконав роль чи не найважливішого чинника національної ідентифікації, утіливши мрії митця-новатора про самостійність і незалежність його народу й мови. Високий рівень самоусвідомлення народу як лінгвоетнічної спільноти, новий шабель його духовно-мовного розвитку засвідчують художньо оформлені творчим генієм письменника своєрідні етноформули як репрезентанти ціннісних орієнтирів нації: *Любов к отчизні де героїть, / Там сила вража не устоїть; Мужича правда єсть колюча, / А панська на всі боки гнуча; Живе хто в світі необачно, / Тому нігде не буде*

смачно, / А більш, коли і совість жметь; Пропали, як сірко в базарі! / Готовте ший до ярма!; Не розгледівши, кажуть, броду, / Не лизь прожогом перший в воду. На нашу думку, найпромовистішою засадою, яка демонструє винятковість особистости І. Котляревського, є фіксування його лінгвопрактики в лексикографічних джерелах ХІХ — ХХІ ст. Розгорнувши будь-який словник тлумачного типу, ми неодмінно знайдемо в ньому рясне покликання на «Енеїду» або «Наталку Полтавку».

Отже, І. Котляревському судилася особлива місія в історії української мови, літератури й культури загалом. Він є тією елітарною лінгвоперсоною, яка найпосутніше вплинула на процес становлення української літературної мови, повернувши його зовсім в інше русло, зорієнтоване на націєтвірні перспективи, надавши йому абсолютно нової якості. Мовна особистість Котляревського міцно й органічно вросла в українську ментальну сутність, винятково вплинула на соціолінгвальний портрет тодішньої України, докорінно змінила його: письменник не віддав перевагу чинній традиції контактування й диференціювання мов у проєкції на суспільні потреби, на політичну ситуацію, а використав невичерпний потенціал живомовної стихії в усьому його багатогранні. Ця новація стала початком, а згодом і базовим ресурсом формування української національної літературної мови на народній основі, її кодифікації на різних рівнях. І. Котляревський виявив високий зразок лінгвокреативности, розкривши багатство народної мови через її лексико-семантичну, фразеологічну, стилістичну й інші сфери. Неординарність творчого генія визначає те, що його лінгвопрактика оперта на колективну мовозодчість українського народу, а його лінгвістичний інструментарій слугує надійним дороговказом для тих, хто прокладає шлях українській літературній мові як найважливішому консолідувальному чинникові української нації.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева В. «Енеїда» Котляревського: туга за втраченою Україною. *ВВС Україна*: вебсайт Української служби Британ. телерадіомовної корпорації. 2018. 21 берез. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-43470917> (дата звернення: 18.10.2019).
2. Алефіренко М.Ф. Лексико-фразеологічні засоби художньо-образної системи поеми І.П. Котляревського «Енеїда». *Творчість Івана Котляревського в аспекті сучасної філології*: зб. наук. пр. Київ, 1990. С. 61 — 76.
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001.
4. Бурячок А.А., Залашко А.Т., Ротач А.О., Северин Н.Д. Лексика п'ес та од І.П. Котляревського. Київ, 1974.
5. Ващенко В.С., Медведєв Ф.П., Петрова П.О. Лексика «Енеїди» І.П. Котляревського: покажчик слововживання. Харків, 1955.
6. Дашкевич Н. Малорусская и другие бурлескные (шутливые) «Энеиды». *Киевская старина*. 1898. Кн. 9: Сентябрь. С. 145 — 188.
7. Дочинець М. Єдин: прозові мініатюри. Мукачево, 2019.
8. Котляревський І.П. Повне зібрання творів. Київ, 1969.
9. Кравченко У. Вибрані твори. Київ, 1958.
10. Лисиченко Л.А. Семантична структура синонімічного ряду в «Енеїді» І.П. Котляревського. *Творчість Івана Котляревського в аспекті сучасної філології*: зб. наук. праць. Київ, 1990. С. 81 — 96.

11. Лисяк-Рудницький І. Розмова про бароко. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т.* Пер. з англ.: М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін. Т. 1. Київ, 1994.
12. Нахлік Є.К. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст — інтертекст — контекст. Львів, 2015.
13. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 3 — 12.
14. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ, 2001.
15. Струни: антологія української поезії від найдавніших часів до нинішніх часів: у 2 ч. Уклад. Б. Лепкий. Берлін, 1922. Ч. 1: Від «Слова о полку Ігоревім» до Івана Франка. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013379> (дата звернення: 18.10.2019).
16. Франко І. Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віку. *Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-ти т.* Київ, 2006 — 2010. Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896 — 1916. 2010.
17. Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. Літ. ред. Ю. Шереха-Шевельова. Нью-Йорк, 1956.
18. Шамрай А.П. Вибрані статті і дослідження. Київ, 1963.
19. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І.П. Котляревського. Упоряд. Л.О. Тарновецька. Чернівці, 1998.

#### REFERENCES

1. Aheieva, V. (2018). “Eneida” by Kotliarevsky: grief for the lost Ukraine. *BBC Ukraine* (in Ukr.). URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-43470917> (Accessed 18.10.2019).
2. Alefirenko, M. (1990). Lexical and phraseological means of the artistic image system of I.P. Kotliarevsky’s poem “Eneida”. *Literary works by Ivan Kotliarevsky in the aspect of the modern philology*, 61 — 76. Kyiv (in Ukr.).
3. Anderson, B. (2001). Imaginary communities. Thoughts on the origins and spread of the nationalism. Kyiv (in Ukr.).
4. Buriachok, A.A., Zalashko, A.T., Rotach, A.O. & Severyn, N.D. (1974). Lexis of plays and epic songs by I.P. Kotliarevsky. Kyiv (in Ukr.).
5. Vashchenko, V.S., Medvediev, F.P. & Petrova, P.O. (1955). Lexis of “Eneida” by I.P. Kotliarevsky: Index of word usage. Kharkiv (in Ukr.).
6. Dashkevich, N. (1898). The Little Russian and other burlesque (comic) “Aeneids”. *Kiievskaia starina*, 9: September. P. 145 — 188 (in Rus.).
7. Dochynets, M. (2019). Yedyn: prose miniatures. Mukachevo (in Ukr.).
8. Kotliarevsky, I.P. (1969). Full collection of works. Kyiv (in Ukr.).
9. Kravchenko, U. (1958). Selected works. Kyiv (in Ukr.).
10. Lysychenko, L.A. (1990). Semantic structure of the synonymic range in Eneida by I.P. Kotliarevsky. *Literary works of Ivan Kotliarevsky in the aspect of the modern philology*. P. 81 — 96. Kyiv (in Ukr.).
11. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Talk on the Baroque. *Lysiak-Rudnytskyi, I. Historical essays: in 2 vol.* Vol. 1. Kyiv (in Ukr.).
12. Nakhlik, Ye.K. (2015). The turned world of Ivan Kotliarevsky: text — intertext — context. Lviv (in Ukr.).
13. Nimchuk, V.V. (1998). Periodization as the aspect of studies of the Ukrainian language genesis and history. *Movoznavstvo*, 1, 3 — 12 (in Ukr.).
14. Rusanivskiy, V.M. (2001). The history of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
15. Lepkyi, B. (Ed.). (1922). Strings. The anthology of the Ukrainian poetry from the earliest to modern times. Pt. 1. From “The Lay of Igor’s Campaign” to Ivan Franko. Berlin (in Ukr.). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013379> (Accessed 18.10.2019).
16. Franko, I. (2010). The review of the Ukrainian literature from the oldest times till the late 19<sup>th</sup> century. *Franko, I. (2006 — 2010). Additional volumes for the collection of works in 50 vol.* Vol. 54. *Literary criticism, folklore, ethnography, and publicistic studies. 1896 — 1916.* Kyiv (in Ukr.).
17. Chyzhevskiy, D. (1956). History of the Ukrainian literature from its origins and to the Realism age. New-York (in Ukr.).
18. Shamrai, A.P. (1963). Selected articles and studies. Kyiv (in Ukr.).
19. Sheveliov, Yu. (1998). Tradition and innovation in the lexis and stylistics of I.P. Kotliarevsky. Chernivtsi (in Ukr.).

Статтю отримано 07.11.2019

*M.I. Stepanenko, I.H. Pavlova, S.O. Pedchenko*

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava

THE LINGUISTIC PERSONALITY OF IVAN KOTLIAREVSKY:  
FROM A NOVICE RHYMER TO THE FOUNDER OF THE MODERN  
UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article systemically deals with the issue of Ivan Kotliarevsky's linguistic personality. In particular, the paper has ascertained the patterns of the language development through the specific speaker — a linguistic personality with their range of linguistic potentials as a challenge of the corresponding epoch. The authors stress that the Ukrainian linguistic personality, in accordance with its genetic nature, is a specific and unique phenomenon because of being formed in the environment of permanent restrictions, prohibitions, and lack of acceptance. Great emphasis is put on the fact that Ivan Kotliarevsky was not an exception from this traditionalized social rule. The article presents a sociolinguistic portrait of the Moscow-governed Ukraine from Eneida times together with its immanent characteristics, primarily the linguistic polyphony (the Slavonic language, Russian, Old Ukrainian, folk Ukrainian). It also provides the detailed information on the linguistic situation of the 18<sup>th</sup> century, first and foremost, the time period when the author of "Eneida", "Natalka from Poltava", "Muscovite the Sorcerer" was starting his long artistic journey. The linguistic creativity of Ivan Kotliarevsky, his connections with the predecessors and followers are the main concerns of the paper. It sheds light upon the matter of the Ukrainian linguistic personality and Kotliarevsky's linguistic personality as the former's integral part. The futurological orientation of the latter together with its significant presence in the history of the 19<sup>th</sup>-21<sup>st</sup> centuries further contribute to the fact that Ivan Kotliarevsky is a creative elite linguistic personality with an original linguistic toolkit. The main accomplishments of this masterful writer include the travesty and burlesque mask of Eneida hiding the linguistic and cultural treasures of Ukraine represented by the implicit concept of NATION (MOTHERLAND, UKRAINE, COSSACK STATE). The main features of the linguistic creativity of Kotliarevsky include the orientation toward the general national linguistic complex, and not only one specific language dialect; using the lexical and phraseological corpus of the living language in its entirety; masterful usage of stylistic capabilities of the language; creative utilization of the original pragmalinguistic means. After all these studies of the artistic evolution of Kotliarevsky, we can safely include the process of normalization of the Ukrainian language to the already ample list of the writer's merits. The elite linguistic reasoning of Ivan Kotliarevsky in its various aspects is based on the collective linguistic creative process of the Ukrainian nation.

**Keywords:** *Ivan Kotliarevskiy, elite linguistic personality, linguistic person, linguistic creativity, linguistic toolkit, folk colloquial language.*

---

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.017>

УДК 81'373.612.2:82-98

**В.І. Кононенко**

Прикарпатський національний університет  
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

## **КАТЕГОРІЯ ПОРІВНЯННЯ В ЛІНГВОКОГНІТИВНОМУ ВИМІРІ: ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ ДИСКУРС**

---

*У статті розглянуто лінгвокогнітивні засади категорії порівняння як вияву пізнавальної діяльності, вираження поняттєвої сутності предметів і явищ на ґрунті образного мовомислення. На матеріалі сучасного постмодерністського художнього мововжитку прослідковано мовностилістичні можливості формування порівняльного смислу за схожістю й суміжністю, засвідчено нові тенденції в словесній репрезентації уподібнення в його логіко-семантичній природі. Розуміння порівняльної категорії в образотвірній функції постає як проблема дослідження художнього дискурсу в його єдності та цілісності, шляхом залучення поширених фрагментів або закінчених текстів у мовно-естетичному вимірі.*

**Ключові слова:** порівняння, уподібнення, текст, дискурс, семантика, смисл, образ, метафора, метафоризація, алюзія, символ.

В ученні про мовностилістичні явища порівняння розглядають як вияв тропеїчної системи мови, що виникає в мовомисленні на ґрунті асоціативних уявлень і знаходить реалізацію в лексико-граматичних формах; його природу пояснювано через психосоматичні процеси зіставлення смислів за принципом схожості чи суміжності з посиленням на переносні, метафоризовані значення. Тракткування порівняння в лінгвокогнітивному вимірі передбачає врахування власне мовленнєвих умов формування порівняльної семантики під впливом культурно-історичних, національних, соціальних, освітніх чинників, індивідуально-авторських бачень, що стосовно художнього дискурсу має наслідком створення образних паралелей.

© В.І. КОНОНЕНКО, 2019

Виконання порівнянням пізнавальних, естетичних, лінгвокогнітивних, мовностилістичних функцій, передусім у сфері художнього словомислення, виводить його на рівень одного з визначальних засобів текстотворення та образотворення. Як зазначає О.О. Потебня, «самий процес пізнання є процес порівняння» [8: 55], він ґрунтується на перенесенні уявлень про явище, предмет, дію, ситуацію на інші денотативні сутності шляхом виявлення спільних (часом відмінних) ознак, принцип зіставлення в сфері предметного світу стає визначальним у мовних реалізаціях порівняння. Інтерпретація подій і явищ у вигляді порівняння є одним із засобів образного світосприймання, якщо під образом розуміти «сполучну ланку між суб'єктом і об'єктом пізнання, завдяки якій суб'єкт і об'єкт пізнання, хоча й залишаються реально різними, але набувають єдності» [11: 443]. Досягнення пізнавального ефекту ґрунтується за таких умов на встановленні ступеня подібності через виявлення спільного смислового поля.

Постає проблема накладання смислового обсягу суб'єкта та об'єкта порівняння, зближення їх семантичної структури на принципах більш або менш повної єдності прямих і переносних, образних значень, семного складу, асоціативно-оцінних параметрів; виявлення масштабів семантичної єдності передбачає водночас з'ясування ступеня розходжень і невідповідності у складі спільного семантичного континуума; в широкому сенсі йдеться про з'ясування природи суб'єктно-об'єктних відношень на шкалі координат «суб'єкт порівняння — об'єкт порівняння». Наближення одне до одного семантичних структур у межах цієї парадигми не означає, що порівняльна організація тексту досягла більшої смислової вагомості; щодо сучасного модерного письма, наприклад, можна стверджувати, що досягнення високого мовно-естетичного ефекту має в підмурку уподібнення передусім віддалених за лінгвокогнітивними показниками явищ, предметів, дій. Навіть більше, смислове зближення, як на перший погляд, незближуваного як підґрунтя порівняння зазвичай засвідчує «свіжість», «неповторність», «своєрідність» ідіостилю, створюючи часом «незручності» для читача, необхідність декодування, дешифрування образних зіставлень.

Розгляньмо текст, у якому носії порівняльної семантики приховані під виглядом «казкових» персонажів і в якому сенс уподібнення виявлено лише частково, опосередковано, в процесі словесного опрацювання авторського задуму:

... *Одного разу засперечалися Розум та Краса, хто з них важливіший. — Звісно я! — сказала Краса. — Адже всі звертають на мене увагу! — Але ж ти з часом зникаєш... — сказав Розум. — А я лишаюся з людиною на все життя! — Та кому ж ти потрібен, якщо не маєш зовнішньої привабливості?! — заперечила Краса.*

*А хто ж тебе оцінить, якщо ти така нерозумна? — відказав Розум.*

*Образились вони одне на одного й розійшлися по різних кутках. Точніше, по різних тілах. На біду своїм хазяйкам* (І. Роздобудько. «Одного разу...»). У фрагменті йдеться про жіночі психотипи, але дорівнювання їх до *Краси* й *Розуму* дещо примітивізує процес порівнювання, робить його лише приводом для подальших «філософських» роздумів; зближення слів-понять жінка — *Краса* та жінка — *Розум* приблизне, ґрунтується лише на одній ознаці персонажа (зрештою, не звертаємо увагу, що жінка може бути водночас і гарна, і розумна).

За визначенням багатьох дослідників, поетика порівняння складна й дотепер теоретично не опрацьована [3: 280], що зумовлено, зокрема, можливостями його неодномірного — вузького чи розширеного, психолінгвістичного, стилістичного, семіотичного, лінгвокультурологічного, лінгвокогнітивного — тлумачення. У семантичному сенсі порівняння може бути схарактеризовано через його вивчення як суб'єктно-об'єктної сутності, як явища не тільки власне мовностилістичного, образного, але й поняттєво окресленого, смислотвірного. З цих позицій опис обмеженого кола засобів організації порівняльних зворотів має поступитися визначенню мовної репрезентації різнобічних асоціативних зіставлень на рівні поняттєвої сфери з урахуванням архетипного й індивідуалізованого розуміння, з посиланням на колективно свідоме й підсвідоме, зі зверненням до тексту як цілісності, до дискурсу як системи художнього мовомислення.

Згідно з усталеною традицією, порівняння розглядають як засіб виділення додаткових ознак предмета думки, уточнення щодо змісту тексту; пор., скажімо: «стилістична роль порівняння здебільшого полягає у виділенні якихось особливостей», воно «ніби додається до експресії основного слова» [9: 144], отже йому відведено роль доповнювати смисл названої реалії, утворювати образ. Водночас семантичне навантаження порівняння як категорії мовомислення зазвичай набагато вагоміше, у багатьох дискурсах воно перебирає на себе функцію провідної смислотвірної одиниці з широкими повноваженнями оцінності, експресивності. За таких мовностилістичних умов порівняння стає ключовим компонентом у творенні загального смислу фрагмента тексту, а звідси й засобом організації текстової структури в цілому.

Розгляньмо характерний у цьому сенсі дискурс представника постмодерністської прози: *Вогнем пролетів над залю червоний у своєму піджаці волохань і схопив Аду, як соломинку, в кільце своїх лабет* (Ю. Андрухович. «Перверзія»), де порівняння *вогнем*, мотивоване посиланням на *червоний піджак*, передбачає швидкі дії на кшталт *пролетів, схопив*, наявність порівняння *як соломинку* (та у вогні миттєво згорає). Порівняння здатне поєднати смисловими зв'язками доволі широкий контекст, назви прямого й переносного значень, творячи структуровану мовностилістичну одиницю текстового рівня з опертям на різні форми уподібнення.

Порівняймо текст: ... *бачиш, мені не завжди вистачає терпіння, аби звести до купи все, що зі мною відбувається, тоді я просто чекаю, коли все зведеться до купи само собою, зазвичай так і буває, життя насправді дуже*



*проста річ, ти собі просто пливеш цією рікою, не намагаючись когось потопити, пливеш собі. Задивляючись у прозорі води, а іноді, коли дивитися уважніше, справді може здатися, що ти бачиш, що там — на тому дні, хоч там насправді нічого немає* (С. Жадан. «Біг-Мак. Перевантаження»). Роздуми щодо складностей життя передано через паралельний контекст зі зверненням до образу плавання річкою; застосовано засіб заміщення однієї ситуації іншою: *життя насправді дуже проста річ ↔ пливеш цією рікою*, зв'язувальне слово *цією*; ідея подібності двох станів підтримана позначеннями *потопити, пливеш, прозорі води, на тому дні*; є й показник зближеного значення ілюзорності паралельних ситуацій: *насправді нічого немає*, до створення уявної картини запрошує компонент *бачиш*.

Побудований на асоціаціях за схожістю явищ, предметів, дій дискурс може розгортатися у доволі поширений текст із численними порівняннями, смисловий зв'язок між якими може бути більш або менш прихований; як наслідок утворюється складна за структурою цілісність, порівняльні засоби якої принаймні підтримують цю єдність. Звернімося до тексту постмодерністського спрямування, який організований за принципом «нанизування» додаткових повідомлень, пояснень, різного роду вставлень, отож уже «в зародку» передбачає можливість пересічення образних і безобразних позначень. Порівняйте:

*А, іще одне, мало не забула: от тим-то й кохання твої — мишачі виходять: невеличкі такі... але він повертає до неї надтріснуто гірким усміхом обличчя — Господи, яку болісну, невтоленну спрагу зроджував колись у неї цей профіль: мовби, добу не пивши, дивилася на поміщений за товстим склом, запітнілий од зимна гранчак із водою, і от, іно скло й зосталося, — дивився очима хворої тварини... Любив, я знаю, — мовив, як умів: в собі, а не з себе, і мені перепало, таки ж як мишці — крушинами під стіл, — тільки промінний од захвату погляд... та ще спалахи непідробного щастя на мій вид, навіть коли впадала з вулиці, заскочивши його на полотні, а це було — що жбурнути відро води на сонного: сахався від полотна дико, як схарпуджений жеребець, закинувши нажахано, з місця скрутнувшись пригинцем в оборонну стійку... (О. Забужко. «Польові дослідження з українського сексу»).* Одна лінія зіставлень пролягає через традиційне уподібнення поведінки людей і тварин: образ жінки в очах чоловіка визначено через мейозиси *мишачі кохання, перепало, як мишці*, образ чоловіка — через гіперболізоване *сахався, як схарпуджений жеребець*, він же дивиться *очима хворої тварини*; інша лінія порівнюваного у відтворенні пиття води: *мовби, добу не пивши*, дивилася на *гранчак із водою, що жбурнути відро води*.

Вивчення порівняльного смислу ускладнено у зв'язку з градацією різного роду логіко-семантичних сходжень і суміжностей, частина з яких стандартизується, набуває ознак стереотипів, відтак тією чи тією мірою втрачає власне порівняльне значення, перетворюється на позаобразний слововжиток. У сучасному художньому мовомисленні трафаретні порівняння-стереотипи поступово виходять із активного застосування, нерідко супроводжуючись різного роду поширювачами, атрибуцією, що дає

змогу принаймні частково відійти від стереотипу, хоч однозначного рішення таке вживання не знаходить. Стереотипні порівняння з частково втраченою порівняльною семантикою ґрунтуються на народнопоетичній традиції, зв'язок з якою українське письменство — попри модерністські та постмодерністські тенденції — послідовно підтримує; водночас помітні пошуки оновлення, доповнення, роз'яснення «застарілого» засобу з тим, щоб порівняльна сутність виявляла себе в «оновленому» вигляді. Скажімо, флоризми, які виступають як носії символічних значень [6: 177 — 180], нерідко послаблюють власне поняттєву функцію порівняння, стають «прохідними» показниками традиційної красивості; пор.: *Він [Леонтович] схопився з місця, перекидаючи стілець, згріб її, обхопив, немов букет квітів* (І. Роздобудько. «Прилетіла ластівка»), де порівняння жіночого тіла з букетом навряд чи сприяє естетизації тексту.

Нетрадиційна художньо-літературна парадигма навіть у випадках включення порівнянь-стереотипів нерідко досягає високого рівня поняттєвих рішень, відтворення образного світу. Розгляньмо текст: *Утому городчику, де самі мальви висіяно, / щоб тебе ніхто не розшукував поміж квітів, / я тебе упізнав би відразу, / якби мені довелося коли-небудь / пройти вашою вулицею: / поміж найпишніших мальв / там росте одна мальва, / на якій квітти кольору старого портеру, / а на кожній квітці твою голівку намальовано... / звідки б не подивився метеликом у той бік, / де тебе вперше — поміж мальв — побачив* (В. Голобородько. «Квітка: мальва»). За образом «етнографічної» квітки — мальви постає доволі прозорий суб'єкт порівняння — кохана жінка: вона *найпишніша*, одна єдина; навіть *метелик* захоплений жінкою-мальвою.

Сучасне письменство суттєво розсуває межі порівнюваного, асоціативно-оцінні уявлення набувають незвичних форм, паралелізм образних бачень ґрунтується на зближенні умовних, часом логічно не сумісних референтів, вигаданих, фантазмагорійних прецедентів. Скажімо, в тексті Т. Малярчук відтворення психічного стану героя супроводжено посиленнями на «видіння»: *Там, у Полтаві, Липинський ще більше почав стерегтися людей, бо те, що він бачив, дивлячись на них, його жахало. Кожен зустрічний відтепер мав замість двох лише одне око — прямо посередині, на переносиці. Так вважалося Липинському. Скрізь він бачив однооких чоловіків і жінок, навіть дітей. Людський світ став світом циклопів.* «Я збожеволів», — думав Липинський (Т. Малярчук. «Забуття»). Задля забезпечення образного уподібнення світу людей зі світом страховиськ автор уводить образи *однооких* персонажів, які, за визначенням, відштовхують, лякають своїм виглядом, звідси порівняння-алюзія з образом міфологічного *циклопа*; семантичні метаморфози на ґрунті порівнянь забезпечують своєрідність образного світосприймання.

Глибинне порівняльне значення в уявних картинах відбиває складність ситуативних конфігурацій, поточное самий смисл, сенс відтворюваних подій. Розгляньмо текст: *Однак завоювання міста сарацинами породило неспокій у християнських душах: над Александрією нависло гнітюче передчуття*

великого блюзнірства. Тож двоє ревних венеціян ... пустилися в заморе, щоби сповнити волю Божу і врятувати рештки святого тіла. Подорож їхня складалася вкрай нелегко — здавалося, всі свої потужності **кинуло пекло в бій**, аби тільки перешкодити священній місії (Ю. Андрухович. «Перверзія»). Порівняння з протидією самого пекла органічно завершило опис труднощів виконання «священної місії».

Функціонування порівняння відкриває перспективи створення розгорнутих текстових структур, що включають низку логіко-семантичних переходів, пояснень, обґрунтувань, умотивованих уподібненнями. Авторське мовлення за таких умов переходить у площину відтворення ситуацій, що вимагають уточнення того змісту, який міг би бути відбитий у «прямому» викладі. Порівняймо текст: *Він кивнув, думаючи про своє. Про Купера. Мошера. Кінг-Конга ... — Пане Леонтовичу ... Це пролунало, як постріл. Він аж схилився над келихом аби куля полетіла повз нього. Але вона влучила, як тільки може влучити слово, вимовлене давно забутою мовою. Бабахнуло по голові, заіскрило в мозку, розірвало райдужку очей — майже як у мультиках Діснея* (І. Роздобудько. «Прилетіла ластівка»). Предтекстовим поштовхом стало відтворення ситуації *думаючи про своє* з уточненням предметів думання (*Купер, Мошер, Кінг-Конг*); звертання *пане Леонтовичу* було несподіваним; шляхом нагромадження квазігіперболізованих порівнянь [5] передано психологічний стан: *слова пролунали як постріл, аби куля пролетіла, бабахнуло по голові, заіскрило в мозку, розірвало райдужку очей*; пояснено причину посиленої реакції: *слово вимовлено давно забутою, отож рідною мовою*.

Включення порівняльного значення в письмений дискурс може відбуватися в найрізноманітніших формах, що далеко виходять за межі зазвичай перелічуваних засобів на кшталт «порівняльний зворот», «прийменникове порівняння», «порівняльне речення», «орудний порівняння» [7: 103 — 104]; обсяг тексту, який забезпечує реалізацію порівняльної функції, може бути суттєво розтягнутий на текстовій площині. Звернімо увагу на трактування С.Я. Єрмоленко висловлень на кшталт «ти б уподібнився ... лихотливим мистцям, чії очки хутко-хутко пострибують, *буцім кулі в машинах для ліку грошей*» (Є. Пашковський) як таких, що «виявляють можливості розгорнутого словесного зображення» [2: 218].

Включення у текст граматично оформленого порівняння може ставати підставою для подальшого переосмислення образу, його представлення в інших «іпостасях», через виявлення прямого значення, в перетвореннях смислу. Порівняймо в тексті В. Шевчука: *Але вранці циркульник знову відчув страх, що вповз йому в груди слизьким вужем. Навіть здалося: тут, серед майдану, осілося безліч гаддя, яке облутало його тіло, сичить уві сні, а він, мов кам'яний, сидить серед нього, даремне розклавши струмент. Гаддя холодне й гладке, а він виповнений здивуванням та болем. Й досі наче спить, бо де це бачено, щоб було стільки гаддя і щоб воно облутало так людину, щоб навіть вона й кам'яна. — Був один хлопець, — шепотів його сухий язик, начебто оповідав дітям, — який скликав гаддя ...* «Повелитель

*гаддя!» — подумав він. Танцювало листя на лиці, струмент укривався курявою, він сам покривався тією курявою, і там, де пролазили вужі, курява злизувалася... (В. Шевчук. «Дім на горі»). Орудний порівняння у звороті *вповз слизьким вужем* викликав довгу низку реалізацій значення ‘мерзотна істота’, а звідси семного структурування ‘огидне’, ‘шкідливе’, ‘небезпечне’; згадано гаддя *холодне й гідке, яке облутало тіло, сичить, облутало людину, де пролазили вужі*; відчуття жаху, страхітливого стану передано через узагальнення *повелитель гаддя*.*

Як текстотвірна одиниця порівняння може ставати знаком, експозицією, зачином, вихідною позицією, забезпечувати продовження, розвиток думки; образне позначення вимагає подальших пояснень, текст розгортається як коментар до виявленої суміжності. Порівняймо: *В цій країні — як в божевільні: нема правил, у культурі — жодних взагалі. Нарешті дійшло, чому вчора Ш. (новинний журналіст!) спитав у мене таку дурницю — мікрофона в груди, я сиджу за прилавком, підписую книжки, довкола люди: «Пані Оксано, чи Вам важливо, щоб Вас купували багато?» (О. Забужко. «Let my people go»)* (за характеризувальним порівнянням *як в божевільні йде аргументація нема правил*, далі наведено приклади втілення цього твердження).

Структурування порівняльного значення може супроводжуватися паралельними семантичними процесами в ускладнених мовностилістичних фігурах, поєднаних художніх засобах, логічну підоснову яких становлять поняття уподібнення. На ґрунті різного типу накладань переносного слововжитку виникають експресивно орієнтовані утворення, порівняльна семантика яких ускладнена виявами смислових зближень і розходжень, асоціацій на засадах персоніфікацій, уособлень, антиномії, алюзійності, гіперболізації, міфологізації, мовної гри в їхніх мовно-естетичних утіленнях. Звернімося до тексту: *До зупинки йде елегантна жінка — все в ній підібрано «до тону»: біла куртка, рожевий шалик, рожева помада на вустах — прекрасна, «вранішня» посмішка. Пливе, ніби яхточка. Приємно дивитися. До зупинки підкочується маршрутка. І «яхточка» миттєво перетворюється на **рибальський баркас!** Жінка, підхопивши спідницю, пахкотить, набираючи швидкість на доленосній десятиметровіці аби встигнути закинути на сходинок бодай одну ногу, доки нахаба-водій не зачинає дверцята (І. Роздобудько. «Одного разу...»). Ця рамочна побудова має виразні ознаки логіко-семантичної цілісності: від експозиції — опису гарно вбраної жінки до опису її вимушених дій, що руйнують первинний образ; центральну позицію у відтворенні «метаморфози» займають порівняння *яхточка* та *рибальський баркас*; інший текст ґрунтується навколо цих позначень, спирається на їхнє прозоре зорове сприймання.*

Порівняймо організацію тексту з кількарязовим поверненням до образу *синього кита*: *Час поглинає все живе мільйонами тонн, як гігантський синій кит мікроскопічний планктон, перемелює і пережовує до однорідної маси, так що одне життя безслідно зникає, даючи шанс іншому, наступному в черзі; ... цей клекотливий час теперішнього став минулим, паща синього*

*кита вже відкрита і починає засмоктувати...; Кінець. Час переміг. Синій кит поплив далі; Проте чи можна називати батьківщиною землю, яка вбиває? Я не знаю. Я опинилася в самому череві синього кита. Проковтнута, я все ще мала шанс оживити свою історію* (Т. Малярчук. «Забуття»). Алюзії на біблійного кита охоплюють чималий фрагмент тексту; образ поглинання китом постає як виразник ідеї плину часу, невідворотності долі, суму з приводу минучості людського життя. Пізнання глибинного сенсу цих міркувань виявляє себе через відтворення паралельної до основної оповіді ситуації. Алюзійні посилання, пояснювані й непояснювані в контексті, лягають у підмурок порівняльного смислу як об'єкти, введені за асоціативним принципом; таке включення «чужих» компонентів нерідко постає як засіб інтелектуалізації дискурсу. Порівняйте: — *Я намулила руку... Ну просто тобі Мавка з другої дії «Лісової пісні»: «Я руку врізала ...». Зараз він мені відповість, як Лукашева мати (і — слушно!): «Було при чому!» — Але на основі великого пальця, там, де червоніє натертий руків'ям ракетки басаман, справді вже проступає пухирець...* (О. Забужко. «Інструктор з тенісу»). Нагадування про поведінку героїні феєрії потрібно було авторці для відтворення очікування негативної реакції на скаргу («Було при чому!»).

Відомо, що в міфотворчості відбито уявлення про тотемні перевтілення, які відкривають перспективи розглядати природу творення порівнянь із позицій заміщення одних істот чи предметів іншими, зближеними з вихідними у вигляді міфологем. Трансформоване осмислення ідей перевтілень знаходимо в сучасному художньому дискурсі, що, зрештою, стає засобом уподібнення образів, отже, прийомом порівняння на ґрунті виявлення бодай віддаленої смислової спільності ознак. Скажімо, в «Казці про калинову сопілку» О. Забужко оповідь про нічні зустрічі героя з Ганнусею передано через образ змія-спокусника: ... *а до того ще й сусідський хлопець, родом придуркуватий, стривожив, прокричавши вранці через тин радісно, наче молодий півник: тітко, тітко, а до вас уночі змій у комина влетів, такий, як зірка хвостата, я сам бачив!* (чоловік названий через міфологему змій, подібний до зірки хвостатої).

Реалізація стилістичних можливостей відображення перевтілень знаходить різні форми й засоби, але послідовно виступає як віддзеркалення сутності порівняння; водночас виявляє себе елемент мовної гри; пор.: *Миколо, та чи ж ми з тобою в перетягування канату забавляємося?.. Знаєш, знову був той лиховісний, незвичний погляд, немов щось інше дивилося крізь його різко обведені запаленими повіками очі, як крізь прорізи маски, — якби ти була мужиком, я б тобі зараз ввалив! Дуже мило з твого боку, коханий, мені й самій часом ох як шкода, що я — не мужик* (О. Забужко. «Польові дослідження...»). На тлі посилання на гру в перетягування канату заміни найменування чоловіка на щось інше, позначення як крізь прорізи маски, обігрування перетворення жінки на чоловіка (якби ти була мужиком, я — не мужик) виглядають як елемент цілісного порівняльного дискурсу на ґрунті уподібнення.

Теорія перевтілень як засадничий стрижень творення порівняльних значень знаходить рішення у зверненні до образів-масок, доволі поширеному в художньому постмодерністському дискурсі [4: 80 — 84]; входячи в систему засобів «карнавалізації» тексту з її можливостями передавати різні смисли, мовна маска містить значний потенціал вираження уподібнення, адже нова подоба персонажа зазвичай не випадкова, а в семантичному сенсі відбиває його приховані ознаки. Звернімося до фрагментів тексту: *Поряд із ним [Орестом] стояла руда Лисиця в лискучій темно-синій сукні; Можливо, думав Орест, це зовсім і не маска, а справжня лисиця у жіночій подобі; Дзвінок вирвав його зі сну, в якому він ще обіймав жінку-Лисицю* (І. Роздобудько. «Ескорт у смерть»), де образ жінки-спокусниці переданий через залучення маски хитрого за вдачею звіра. Попри привнесення мовно-естетичного ефекту глузування, іронічності, подібне приховування вдачі людини під маскою вводить у контекст підсвідоме розуміння двоїстості людського ества, накладання одного образу на інший, того ж таки перевтілення.

Крайнього ступеня «карнавалізації» набувають дискурси, в яких називання персонажа підмінено посиленням на перетворений в іншу «іпостась» образ; таке заміщення зовні подібне на вживання прикладок до відсутньої назви, але сутнісно являє наслідок мисленнєвих перетворень, що ґрунтуються на більшому чи меншому зближенні об'єктів. Доволі характерний приклад спостерігаємо в тексті, де замість найменування персонажа вжито низку референтних заміників: ... — *сказав Перфецькому чорний віслик, а точніше вже не віслик, бо швидше гардеробний китаєць, котрий наминав паличками спагетті, однак уже через мить був він ніякий не китаєць, а просто великий зозулястий півень у таких точнісінько окулярах, що й Перфецький. — Хоч ти помовч! — ударив Стас кулаком по столі, і півень злетів аж під стелю, сполохано тріпочучи крилами, та так під стелею і лишився, перетворений на семилампову старовинну люстру з оленьчими рогами* (Ю. Андрухович. «Перверзія») (йдеться про одну особу, яка змінює свою карнавальну подобу, виявляючи різні втілення).

Зрештою, порівняння, як сильний за потенціалом експресив, може перебирати на себе, окрім власне номінативного навантаження, функції основного носія оцінності; такі позначення можуть мати різне місце в текстовому просторі, частіше в його середині, що дає змогу, з одного боку, послатися на попереднє повідомлення, що вимагає оцінювання, з другого, підтвердити, роз'яснити, визначити причину «офіційного» висновку, забезпечити продовження оповіді на підтвердження цього «ви року». Розгляньмо приклад: *Особливо біснувався клоун Франта, який у спеціальній пантомімі не міг зірвати з шиї яскраво-червону краватку, що, звиваючись у його пальцях, ніби тропічна гадина, здавалось, от-от його задушить. Коли він, смертельно посинілий, урешті звільнявся від неї, кинувши під ноги і затоптуючи в тирсу, оркестр ушкварював переможний туш* (Ю. Андрухович. «Коханці Юстиції»). В уривковій йдеться про засудження російської агресії в Чехословаччині; *яскраво-червона краватка* — це символічне позначення червоної армії. Вирази *ніяк не міг зірвати з шиї;*

звиваючись у його пальцях; здавалось, от-от його задушить відтворюють невідворотність навали; вислів урешті звільнився від неї, кинувши під ноги й затоптуючи в турсу, — перемогу над нею. У центральній частині фрагмента вміщено порівняння ніби тропічна гадина з недвозначною негативною конотацією (тропічна має сему ‘особливо небезпечна’). Для розвитку семантики порівняння наголошено на звучанні переможного маршу (гадину знищено); в один смисловий ряд вибудовано паралель якравно-червона краватка — тропічна гадина.

Із позицій лінгвокогнітивного бачення художнього дискурсу постає потреба оцінювання лінгвопоетичних засобів у річищі вивчення міжстилістичних зв’язків, визначення ідіолектного середовища як цілісності, тобто не лише з’ясування природи самого мовностилістичного явища, а й окреслення його місця в організації як вертикального, так і горизонтального контексту, з виходом на більш-менш завершений художній простір. У цьому сенсі перспективним видається визначення функційного навантаження порівняння як образної підоснови художнього дискурсу різного обсягу й спрямування. Вияви смислових і образних сходжень у системі мовно-естетичних ресурсів дають змогу розглядати художній текст через призму його глибинної семантики, архетипності, встановлення елементів підсвідомого мислення.

Смислові переплетення, накладання одних уподібнень на інші, віддалені асоціаційні перегуки, зміщена оцінність можуть утворювати мовно-естетичну структуру, завершені фрагменти цілісного спрямування, часом із прихованим натяком. Подібні зіткнення смислів на порівняльному підґрунті, які зазвичай потребують художнього висновку, розрахованого передусім на «елітного» читача, характерні для сучасного верлібрового письма. Порівняймо: *приходжу пригадати / що гай калінові / корова язиком злизала / цвіте калінова бутафонія / по театральних закамарках / приходжу пригадати / що від одкровення / калінової сопілки / кров стигне ... / приходжу пригадати / що у капсулах ягід / заморожена енергія / моєї гіркоти / що буде / як визволю її / приходжу пригадати / що останнього вінка / останній із сосюр / зодяг у домовину / збіглися чорносотенні / киеви / що воно таке / а воно каліна / моя батьківщина / а я її калінець* (І. Калинець. «Верлібровий вирок»).

У центрі роздумів — ключові слова *каліна*, *каліновий*, які в різних варіаціях смислу входять у контекстне оточення, забезпечуючи єдність художнього дискурсу. У тексті *калінові гай* — прозора алюзія на ідеологічно заангажовану п’єсу О. Корнійчука «Каліновий Гай»; у цьому сенсі *каліновий гай*, *калінова бутафорія* — антиномія з ускладненим смислом: з одного боку, ‘гарне’, ‘привабливе’, з другого, — ‘сфальшоване’, ‘неприродне’; *калінова сопілка* — втілення голосіння за знедоленою Україною, ‘тужливе’, ‘сумне’; *каліновий вінок* Сосюрові — остання шана минулому; зрештою, *каліна* зростає в образ-символ України (*каліна — моя батьківщина*), її співець — *Калінець*. Побудова суцільного смислу уривка — це утвердження символіки *червоної каліни* в народнопоетичному світобаченні.

Формування образного порівняння як категорії пізнання й мовомислення в його семантичному й структурному варіюванні, різнобічній текстовій реалізації дає поштовх комплексному вивченню потенціалу тропеїчності. Як зазначає В.М. Топоров, «з'являється можливість говорити про оборотність тропів (або їхню «відносність»), завдяки чому весь простір структури тропів постає пов'язаним, а поетичне мовлення одержує нове джерело його ускладнення» [10: 521]; В.П. Григор'єв виділяє, зокрема, таку одиницю поетики, як метафори-порівняння [1: 200]. Розширення функційних властивостей порівняння в системі зображально-виражальних засобів ґрунтується на пошуках нетрадиційних форм естетизації тексту. Відкриваються перспективи розгляду порівняльних значень у річищі дослідження синтезованих виявів образотворення в процесах оновлення сучасного художнього дискурсу.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Григор'єв В.П. Поэтика слова. Москва, 1979.
2. Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ, 2009.
3. Квятковский А. Поэтический словарь. Москва, 1966.
4. Кондратенко Н.В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу. Київ, 2012.
5. Кононенко В.І. Лінгвокогнітивна інтерпретація гіперболічних і квазігіперболічних утворень. *Українська мова*. 2017. № 2. С. 14 — 26.
6. Кононенко В.І. Символи української мови. 2-ге вид. Київ — Івано-Франківськ, 2013.
7. Кононенко В.І. Синоніміка синтаксичних конструкцій. *Мова. Культура. Стиль*. Київ — Івано-Франківськ, 2002. С. 102 — 117.
8. Потебня О.О. Эстетика и поэтика слова. Київ, 1985.
9. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика. За заг. ред. І.К. Білодіда. Київ, 1973.
10. Топоров В.Н. Тропы. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва, 1990. С. 520 — 521.
11. Філософський енциклопедичний словник. Київ, 2002.

#### REFERENCES

1. Hrihorev, V.P. (1979). Poetics of the word. Moscow: Nauka (in Rus.).
2. Yermolenko, S.Ya. (2009). Language and aesthetic signs of the Ukrainian culture. Kyiv: In-t ukr. movy NAN Ukrainy (in Ukr.).
3. Kviatkovskii, A. (1966). Poetic dictionary. Moscow: Sovetskaya Entsiklopediya (in Rus.).
4. Kondratenko, N.V. (2012). Syntax of the Ukrainian modernist and postmodern artistic discourse. Kyiv: Vydavnychij Dim D. Buraho (in Ukr.).
5. Kononenko, V.I. (2017). Linguo-cognitive interpretation of hyperbolic and quasi-hyperbolic formations. *Ukrainian language*, 2, 14 — 26 (in Ukr.).
6. Kononenko, V.I. (2013). Symbols of the Ukrainian language; the 2-nd edition. Kyiv — Ivano-Frankivsk: Vyd-vo Prykarp. un-tu im. V. Stefanyka (in Ukr.).
7. Kononenko, V.I. (2002). Synonymy of syntactic constructions. *Language. Culture. Style*. P. 102 — 117. Kyiv — Ivano-Frankivsk (in Ukr.).
8. Potebnia, O.O. (1985). Aesthetics and poetics of the word. Kyiv: Mystetstvo (in Ukr.).
9. Bilodid, I.K. (Ed.). (1973). Modern Ukrainian Literary Language. Stylistics. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
10. Toporov, V.N. (1990). Tropes. *Linguistic Encyclopaedic Dictionary*. P. 520 — 521. Moscow (in Rus.).
11. Philosophical Encyclopaedic Dictionary. (2002). Kyiv: Abrys (in Ukr.).

Статтю отримано 19.06.2019



*V.I. Kononenko*

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk

COMPARISON CATEGORY IN THE LINGUO-COGNITIVE DIMENSION:  
POSTMODERN ARTISTIC DISCOURSE

The article deals with the linguistic and cognitive principles of the category of comparison as a manifestation of cognitive activity, the expression of the conceptual nature of objects and phenomena on the basis of figurative thinking. In the structure of artistic discourse, comparative semantics is implemented by a set of lexical, grammatical, text-based means using the figurative meanings of words and phrases, using various types of methods of input into the context environment. On the material of contemporary postmodern artistic linguistic performance, linguo-stylistic possibilities of forming a comparative sense based on similarity and adjacency have been observed, and new tendencies in the verbal representation of assimilation in its logical-semantic nature have been confirmed. Expression of comparative semantics may be accompanied by the inclusion in its structure of other linguo-poetic features, in particular through the use of literary reminiscences, antinomies, allusions, hyperbolization, symbolization, metaphorization. Understanding the comparative category in the figurative function appears as a problem of studying artistic discourse in its unity and integrity, by adding common fragments or completed texts in a linguistic-aesthetic dimension.

**Keywords:** *comparison, assimilation, text, discourse, semantics, meaning, image, metaphor, metaphorization, allusion, symbol.*

---

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.029>

УДК 811.161.2'81'367.335.1

К.Г. Городенська

Інститут української мови НАН України, м. Київ

## **ГРАДАЦІЙНІ СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СТРУКТУРА ТА ВНУТРІШНЬОЗНАЧЕННЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ**

---

*Схарактеризовано основні етапи формування поняття «градаційні складносурядні речення» у сучасному мовознавстві, окреслено засоби експлікації градаційного семантико-синтаксичного відношення між сурядними частинами, визначено роль сполучників і лексичних значень слів у створенні власне-градаційного і градаційно-приєднувального відношення. Запропоновано типологію градаційних складносурядних речень залежно від характеру семантичного зв'язку між їхніми предикативними частинами та засобів його вираження.*

**Ключові слова:** градаційні складносурядні речення, градаційне семантико-синтаксичне відношення, власне-градаційні сполучники, градаційно-приєднувальні сполучники, лексичне значення слова, семантико-синтаксичний і формально-синтаксичний тип.

У теорії складносурядного речення поняття градаційного складносурядного речення є найновішим. В окремий семантико-синтаксичний тип складносурядних речень закритої структури градаційні складносурядні речення української мови вперше було виділено в підручнику для студентів філологічних факультетів «Грамматика української мови. Синтаксис» І.Р. Вихованця, що побачив світ у 1993 р. [3: 302 — 304]. Виокремлення цих речень автор мотивував тим, що вони відрізняються від інших типів конструкцій закритої структури за формально-синтаксичною, семантико-синтаксичною та комунікативною організацією, а саме: 1) елементи їхніх парних сполучників розташовані у двох сурядних частинах; 2) структура такого речення пов'язана з актуальним членуванням, оскільки в ньому семантично

© К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, 2019

вирізнено постпозитивну сурядну частину [Там само: 309]. Паралельно в навчальних курсах із морфології цього періоду з'явилися градаційні сполучники як виразники градаційного значення [21: 351]. Із початку ХХІ ст. узвичаєно виділяти серед складносурядних речень української мови або речення з градаційними сполучниками [22: 234, 243 — 244], або складносурядні речення з градаційним значенням [11: 259 — 260].

Ці факти свідчать про поступовий розвиток теорії градаційного складносурядного речення в українському мовознавстві. Особливо непросто, як цілком справедливо зазначали самі дослідники, було витлумачити семантико-синтаксичне відношення, що пов'язувало предикативні частини в різних типах складносурядних речень. Традиційно розмежовували єднальні, зіставно-протиставні та розділові семантичні відношення між ними [10], а градаційного відношення зовсім не виділяли, через що складні речення із градаційними сполучниками зараховували до складносурядних речень з іншими типами відношень між їхніми предикативними частинами. Зокрема, Л.А. Булаховський наголошував, що подвійні сполучники *не тільки... а й, не тільки... але й* уживані в реченнях, друга частина яких указує на більшу інтенсивність дії чи сильнішу ознаку порівняно з першою, що ці сполучники набувають значення, близького до сполучника *і... і*, проте він не може цілком заступити названі подвійні сполучники [14: 160 — 161]. Крім цього, спираючись на поєднання частки *не тільки*, ужитої в першій частині, і протиставного сполучника *а* та вставного слова *навпаки* у другій частині, він виділив у таких складносурядних реченнях максимальне протиставлення [Там само: 162]. Б.М. Кулик кваліфікував парні сполучники *не тільки... а й, не тільки... але й* як зіставно-видільні, оскільки кожний компонент пари виділяє щось у предикативній частині, і зміст обох предикативних частин складносурядного речення, набуваючи значення необхідної сумісності дій, явищ, доповнює один одного [13: 196]. О.С. Мельничук відзначив виокремлення чеськими лінгвістами [24: 27, 79] складносурядних градаційних речень (чеські *stupnovací*), але тут же застеріг, вони «фактично належать до протиставних і частково до приєднувальних конструкцій» [15: 199]. Саме тому складносурядні речення з градаційними сполучниками опинилися здебільшого серед протиставних, рідше — зіставних чи мали ознаки двох типів складносурядних речень — протиставно-зіставних, протиставно-приєднувальних та ін. У деяких новітніх дослідженнях із синтаксису української мови виокремлено синкретичне єднально-градаційне відношення сполучників *не тільки... але й, не тільки... а й, не лише... але й, не лише... а й* та зазначено, що за градаційного відношення семантичне навантаження першої та другої предикативної частини чітко розмежоване, особливо в комунікативному плані: у першій наголошено на відомому, тому її кваліфікують як тему, а в другій — на невідомому, новому, заради чого й здійснено повідомлення [12: 346].

В українському мовознавстві набула поширення думка, що градаційні складносурядні речення вперше виокремила російська дослідниця В.А. Белошарова серед складносурядних речень закритої структури [17:

626; 11: 259]. Справді, у навчальному посібникові для філологічних спеціальностей «Современный русский язык. Синтаксис» (1977) вона поділила сполучники складносурядних речень закритої структури на дві групи: сполучники із широкими абстрактними значеннями (рос. *и, а, но*) і сполучники з вузькими диференційними значеннями (рос. *не только... но и, а именно*), серед яких опинилися пояснювальні (*то есть, а именно*) та градаційні (*не только... но, да и*) [2: 211 — 212]. За характером градаційних сполучників складносурядні речення вона поділила на **власне градаційні**, що утворені сполучниками розчленованої будови (*не только... но и, не то чтобы... но та ін.*), і **підсилювальні градаційні речення**, утворені сполучником *да и* [Там само: 214]. Але у своїй попередній праці «Сложное предложение в современном русском языке» [1], присвяченій теорії складного речення й опублікованій десятьма роками раніше, авторка, виокремивши безсумнівні зіставно-протиставні, пояснювальні та градаційні сполучники, зауважує, що градаційні сполучники російської мови дуже слабо вивчені, відзначає, що градаційні відношення як особливий тип семантичних відношень у сурядному ряді вперше помітили чеські синтаксисты, причому спочатку вони вважали градаційні відношення різновидом зіставно-протиставних [28], пізніше речення з градаційними сполучниками були виділені в особливий тип, а градаційні відношення поставлені поряд із єднальними, зіставно-протиставними та іншими відношеннями [26; 27]. Та найважливіше в її застереженні те, що перший опис градаційних сполучників російської мови подав Я. Бауер [23; 25], який довів, що градаційні сполучники є в усіх слов'янських мовах, що вони розрізняються не тільки формально (розчленованістю / нерозчленованістю), а й семантично — характером виражених градаційних відношень, що послугувало підставою розмежувати в російській мові власне-градаційні і градаційно-приєднувальні відношення. Проте автори «Русской грамматики» 1980 р. звузили поняття складносурядного речення з градаційним значенням, оскільки оперли його на градаційне відношення, в основі якого лежить зіставлення або протиставлення за ступенем значущості: повідомлюване в одній частині конструкції представлене як важливіше, більш значуще порівняно з тим, що викладене у другій частині, або ж його оцінюють в одній із структурних частин як вірогідніше чи таке, що точніше відповідає суті позначуваного [16: 622 — 633]. Унаслідок цього засоби експлікації градаційно-приєднувального відношення перейшли до аналогів сполучників, використовуваних у складносурядних реченнях із факультативно-коментувальним значенням [Там само: 631 — 632].

В українському мовознавстві на початку 70-х рр. ХХ ст. К.Ф. Герман обґрунтовував потребу виокремлення в українській мові градаційних сполучників і складносурядних речень із градаційними відношеннями на тій підставі, що ці відношення є в мові і щонайважливіше — вони мають свою сполучникову систему, яка «розвинулася на базі простих [сполучників] *а, і (ї), та, але* у поєднанні з частками *ба, ж, не, лише, навіть, тільки, ще*» [5: 28]. Градаційні сполучники він поділив на складені одиничні і складені парні,

на основі чого розмежував градаційні складносурядні речення відповідно з одnobічними і двобічними зв'язками [Там само: 28 — 29; 6]. Лише через 20 років представники чернівецької граматичної школи виокремили в самостійний тип складносурядні речення з градаційним значенням, але на інших, ніж у К.Ф. Германа, засадах [17: 626 — 628]. Основною формою парадигми градаційних речень вони визнали конструкції із сполучником *не тільки... але й*, що виражають «висхідне наростання подій, явищ, ознак» [Там само: 627], а похідною формою — речення із сполучниками *не те щоб... а, не те що... а*, що надають першій частині суб'єктивного модального забарвлення невпевненості, сумніву, та видозміни цієї форми на зразок *не можу сказати щоб... але, не можна сказати щоб... але, якщо не... то* та ін. [Там само: 628].

Першою спробою спеціального дослідження градаційного відношення у структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови стала дисертаційна праця Т.М. Спільник, у якій систематизовано засоби експлікації градаційного відношення в українській мові, чільне місце серед яких посіли градаційні сполучники [18].

Проте такий тривалий шлях лінгвістичного осмислення градаційних сполучників і складносурядних речень із ними не посприяв однозначному розв'язанню багатьох важливих питань, передусім тих, які стосуються їхнього кількісного і якісного складу та ролі цих сполучників у реалізації градаційного семантико-синтаксичного відношення.

Кількісний склад градаційних сполучників у різних дослідників значною мірою залежав від визначення суті градаційного відношення. К.Ф. Герман кваліфікував його як співвідношення звичайного (у першій структурній частині) і вищого (у другій структурній частині) змісту, тобто зміст другого компонента переважає над змістом першого компонента, підсилює, інтенсифікує його [5: 28]. На цій семантичній основі він виділив 13 градаційних складених сполучників, із яких 9 — одиничні (*а й, а ще, а навіть, а до того ж, ба й, ба навіть, та й, ще й, та ще й*) і 4 — парні (*не тільки... а й, не тільки... але й, не лише... а й, не тільки... а навіть*). Складені одиничні градаційні сполучники поєднують предикативні частини у складносурядному реченні, друга з яких, на його думку, додає щось значніше, переконливіше до першої, зважаючи на її будову та зміст; складені парні градаційні сполучники пов'язують хоч і рівноправні предикативні частини, але дуже взаємозумовлені за граматичною будовою і змістом, перша не може вживатися без другої, вона побудована з перспективою на доповнення та інтенсифікацію її змісту в другій частині, яка так само враховує граматичну будову та зміст першої частини [5: 29]. Градаційні складносурядні речення з одиничними градаційними сполучниками кваліфіковано як речення з одnobічними зв'язками, а з парними градаційними сполучниками — як речення з двобічними зв'язками. Відповідно до цього підходу для української мови характерні складносурядні речення зі складеними одиничними градаційними сполучниками.

Майже таку саму кількість градаційних сполучників подавали автори в навчальних і теоретичних курсах. Зокрема, у підручнику «Сучасна

українська літературна мова» за редакцією А.П. Грищенка на підставі градаційного семантико-синтаксичного відношення в окремий функційний різновид сурядних сполучників виділено 11 градаційних сполучників (*а й, а ще, а навіть, а до того ж, та навіть, та ще й, не тільки... а й, не тільки... але й, не тільки... а навіть, не стільки... скільки, не так... як*) [21: 473], а в монографії «Теоретична морфологія української мови» — 14 (*а й, а ще, а ще й, а навіть, а до того ж, та навіть, та ще й, не тільки... а й, не тільки... але й, не тільки... а навіть, не лише... а й, не лише... але й, не так... як, якщо не... то*) [4: 349]. На противагу К.Ф. Германові тут градаційні сполучники не розмежовано за значенням.

Значно більшу кількість градаційних сполучників виокремила Т.М. Спільник, спираючись на свою дефініцію градаційного відношення, сутність якої полягає у співвідношенні змісту першої і другої частини як необхідного і достатнього [19: 363]. Вона запропонувала виділити два типи градаційних речень, що ґрунтуються на комунікативній меті (потребі) мовця: власне градаційні конструкції, що є наслідком відбору ним двох ситуацій, які відразу має намір поєднати у складній структурі градаційними відношеннями, «надаючи першій із них статусу необхідної, а другій — достатньої»; приєднувальні градаційні конструкції мовець спочатку задумує як прості, у яких планує передати певну ситуацію об'єктивного світу, але у процесі побудови висловлення її зміст оцінює як необхідний, але ще недостатній для реалізації його комунікативного наміру, що й спонукає мовця додати таке повідомлення, яке надасть висловленню змістової достатності [Там само: 363 — 364]. Виразниками градаційного відношення у складній конструкції є парні сполучники, які отримали назву власне-градаційних, у простому реченні — одиничні сполучники, які названо градаційно-приєднувальними, та їхні аналоги [Там само: 367 — 370]. Перші налічують разом із їхніми варіантами 22 одиниці (*не тільки... а й (а, але й); не лише... а й (а, але й); не просто... а й (а); не стільки... скільки (а, як); не так... як; мало того, що... ще й; не те що... а (але, а й, але й); не те щоб... а (але, а й, але й)*). До другої групи зараховано 3 сполучники: *та й, ще й, та ще й*, серед їхніх аналогів — 10 аналітичних одиниць: *більше того, до того ж, а до того ж, а ще до того, крім того, а крім того, а ще більше, та ще більше, а найбільше, навіть* [Там само: 367].

Найповніший склад цих сполучників подано в реєстрі «Граматичного словника української мови. Сполучники» [7]. Тут їх зафіксовано разом із варіантами 48, серед яких 32 — складені парні (*не лише... а й, не лиш... а й, не лише... але й, не лиш... але й, не лише... а ще й, не лишень... а й, не лише... а навіть, не лише... а ще й, не тільки... а й, не тільки... але й, не тільки... а навіть, не тільки... але навіть, не тільки ... а ще й, не тільки... ще й, не те що... а (й), не те що... але (й), не те що... а навіть, не те щоб... але, не просто... а (й), не просто... але й, не стільки... скільки, не стільки... як, не так... як, як... так і, якщо не... то, якщо не... то хоч (би), якщо не... то хоча (б), як не... то, як не... то хоч (би), як не... то хоча (б), коли не... то хоч (би), коли не... то хоча (б)*) і 16 — складені одиничні градаційні сполучники

(а до того ж, а й, але й, а навіть, а також, а то й, а ще, а ще й, а що, і до того ж, і навіть, і то, та навіть, та ще, та ще й, ще й). Установлення щонайповнішого складу градаційних сполучників важливе тому, що воно сприяє створенню об'єктивної формально-граматичної та семантико-синтаксичної типології складносурядних градаційних речень.

Усі градаційні сполучники мають аналітичну будову [8: 37], що засвідчує їхній похідний характер, проте вона більш неоднорідна за будову аналітичних єднальних та розділових сполучників. Їх утворено за двома різновидами аналітичного способу, що віддзеркалюють, як уважає багато дослідників, подвійну природу градаційного семантико-синтаксичного відношення, у якій домінує протиставне відношення [15: 199]. Саме тому основу градаційних сполучників становлять парні, що ґрунтуються на протиставленні двох якісно нерівнозначних дій, ознак, предметів тощо, причому друга (другий) може переважати над першою (першим) або ж поступатися перед нею (ним), а перша (перший) — навпаки. Це протиставлення виражають сполучники *а, але* разом із підсилювальними частками *і, й, навіть, ще*, що входять як компонент парного сполучника до складу другої сурядної частини або другого однорідного члена речення. Перший компонент парного сполучника виокремлює дію, ознаку, предмет тощо, яким протиставляють якісно інші в другій сурядній частині. Він утворений із заперечної частки *не* та однієї з обмежувальних часток — *лише, лиш, лишень, тільки*, пор.: *не лише... а й, не лише... але й, не лиш... а й, не лиш... але й, не лише... а навіть, не лише... а ще й, не лишень... а й, не тільки... а й, не тільки... але й, не тільки... а навіть, не тільки... а ще й, не тільки... ще й* [8: 38]. Це — **власне-градаційні сполучники**, які переважають кількісно та утворюють основну значеннєву підгрупу градаційних сполучників, до якої належать тільки складені парні сполучники. Значно менше складених градаційних сполучників дублює аналітичну модель побудови сурядних приєднувальних сполучників, що об'єднує приєднувальний сполучник *та* або *а* і одну з підсилювальних часток (*навіть, й, ще й* та ін.), пор.: *та навіть, та ще, та ще й, а й, а навіть, а то й, а ще, а ще й* та ін. Вони становлять синкретичну підгрупу **градаційно-приєднувальних сполучників**.

Градаційне семантико-синтаксичне відношення внутрішньо неоднорідне, тому що в межах спільного значення переходу дії чи стану через узвичаєну межу воно має три значеннєві різновиди: 1) перехід у бік посилення; 2) перехід у бік послаблення; 3) задоволення щонайменшим порівняно з ідеальним чи можливим. У формуванні цих значеннєвих різновидів основну роль відіграє лексичне наповнення компонентів сурядних частин, оскільки лише внаслідок зіставлення значень цих частин можна встановити посилення чи послаблення чого-небудь у зіставлюваних сурядних частинах.

Значеннєві різновиди градаційного відношення зумовлюють відповідну диференціацію власне-градаційних сполучників та виокремлення на її основі відповідних семантико-синтаксичних і формально-граматичних типів градаційних складносурядних речень.

Основний семантико-синтаксичний і формально-граматичний тип представляють градаційні складносурядні речення, парні власне-градаційні сполучники яких приєднують таку другу сурядну частину, що семантично значущіша за першу, посилює або увиразнює її значення, додає до нього щось переконливіше. Це — речення з парними власне-градаційними сполучниками *не лише... а й, не лиш... а й, не лише... але й, не лиш... але й, не лише... а ще й, не лишень... а й, не лише... а навіть, не лише... а ще й, не тільки... а й, не тільки... але й, не тільки... а навіть, не тільки... але навіть, не тільки... а ще й, не тільки... ще й, не те що... а (й), не те що... але (й), не те що... а навіть, не те щоб... але, не просто... а (й), не просто... але й та ін.* Напр.: *Микола Карпович Садовський не тільки на сцені виявляв рішучість і відвагу, але й у житті він був твердий і принципово вимогливий* (П. Коваленко); *Не тільки для Степана ця новина була приголомшливою, але й для самої дівчини все було несподіваним* (В. Підмогильний); *...державна не тільки не контролює банківський ринок і не захищає споживачів, а ще й сама «підкидає» хмиз у багаття* (Україна молода, 14.08.2010); *Після народження дітей чи онуків народжуються не просто наші нові ролі чи іпостасі, але й ми дивовижно оновлюємося...* (Україна молода, 09.06.2006).

Другий семантико-синтаксичний і формально-граматичний тип об'єднав градаційні складносурядні речення, парні власне-градаційні сполучники яких поєднують такі дві сурядні частини, семантично значущішою із-поміж яких є перша порівняно з другою. Проте такого семантичного співвідношення в них досягнуто за рахунок лексичних значень слів, ужитих в обох сурядних частинах, оскільки серед парних градаційних сполучників, що їх поєднують, є кілька сполучників, використовуваних для поєднання сурядних частин першого типу градаційних складносурядних речень. Це — *не те що... а (й), не те що... але (й), не те що... а навіть, не те щоб... але та ін.*, пор.: *...відвідувачам виставки воскових фігур заборонено не те що торкатися їх, а й фотографуватися біля них вони не могли* (Україна молода, 04.04.2006); *...телеканали не відняли не те що всієї програми, а навіть кількох епізодів не зумів зафіксувати жоден із них* (Літературна Україна, 18.05.2006).

Третій семантико-синтаксичний і формально-граматичний тип утворений із градаційних складносурядних речень, друга сурядна частина яких завжди менш семантично значуща за першу. Цей тип виражає значення 'задовольнятися щонайменшим порівняно з тим, що могло б бути чи з ідеальним', спеціалізованими виразниками якого в українській мові є парні власне-градаційні сполучники *якщо не... то, якщо не... то хоч (би), якщо не... то хоча (б), як не... то, як не... то хоч (би), як не... то хоча (б), коли не... то хоч (би), коли не... то хоча (б)*, напр.: *Якщо досі не створено очікуваних комфортних умов у вагонах залізничного транспорту, то хоч би в чому-небудь вони стали зручнішими для пасажирів* (Україна молода, 17.05.2019).

Цілком очевидно, що у формуванні градаційного семантико-синтаксичного відношення між сурядними частинами виокремлених трьох типів складносурядних речень одночасно беруть участь два чинники: лексико-семантичне



наповнення компонентів обох сурядних частин і самі власне-градаційні сполучники, що певною мірою послаблює їхню семантичність [9: 9].

Синкретична підгрупа *градаційно-приєднувальних сполучників* особлива тим, що вона експлікує водночас градаційне і приєднувальне відношення. Вона об'єднує ті сполучники, які приєднують до першої сурядної частини таку другу сурядну частину, що семантично більш значуща за першу, вона посилює, увиразнює її. До них належать складені одиничні градаційні сполучники *а до того ж, а й, але й, а навіть, а то й, а ще, а ще й, а що (вже), ба навіть, і до того ж, і навіть, і то, та навіть, та ще, та ще й, ще й* та ін. Складносурядні речення з такими градаційно-приєднувальними сполучниками репрезентують четвертий формально-граматичний і семантико-синтаксичний тип, напр.: *Красуня з чудовим голосом, багата, знаменита, та ще й очолює рейтинг найсексуальніших жінок світу за версією журналу FHM* (Україна молода, 23.02.2010).

Складені одиничні градаційно-приєднувальні сполучники більш асемантичні, ніж парні власне-градаційні, оскільки у складносурядних реченнях, де їх уживають, визначальну роль у формуванні градаційно-приєднувального семантико-синтаксичного відношення відіграє лексичне наповнення компонентів другої сурядної частини, а не сам складений одиничний градаційно-приєднувальний сполучник [9: 9]. Градаційне семантико-синтаксичне відношення можливе за умови, коли значення компонентів другої сурядної частини якісно або кількісно виразніше від значень співвідносних компонентів у першій сурядній частині. Якщо ж за допомогою лексико-семантичного наповнення збалансувати співвідношення компонентів в обох сурядних частинах, то градаційно-приєднувальні сполучники перестають бути виразниками градаційного семантико-синтаксичного відношення, що слугує одним із вагомих аргументів для підтвердження часткової асемантичності цих градаційних сполучників. Значеннева одноплановість компонентів у такому співвідношенні спричиняє транспозицію градаційно-приєднувальних сполучників *а ще, а ще й, та ще, та ще й, ще й, а до того ж* у сферу приєднувальних семантико-синтаксичних відношень, де вони набувають статусу приєднувальних сполучників, функція яких полягає у приєднанні сурядної частини, що лише доповнює зміст попередньої сурядної частини. Пор. уживання сполучника *а ще* в ролі градаційно-приєднувального і приєднувального: *Страшно впасти у кайдани, Умирати в неволі, А ще гірше — спати, спати і спати на волі, І заснуть навік-віки, І сліду не кинуть Ніякого...* (Т. Шевченко) і *На схилі віку В. Винниченко повернувся до письменницької діяльності та малярства, а ще він продовжував студіювати наукову літературу з філософії, етики та естетики* (Український історичний календар). Цілком очевидно, що залежно від лексико-семантичного наповнення другої сурядної частини у складносурядному реченні градаційно-приєднувальні сполучники можуть мати статус частково асемантичних виразників градаційно-приєднувального відношення або лише приєднувального семантико-синтаксичного відношення.

Отже, виокремлення градаційних складносурядних речень у самостійний тип ґрунтоване на однойменному семантико-синтаксичному відношенні, сформованому комплексно — градаційним сполучником і лексичним значенням слів в обох протиставлюваних сурядних частинах. Відповідно до двох основних виявів цього відношення — власне-градаційного і градаційно-приєднувального — розмежовано два типи градаційних складносурядних речень: із власне-градаційними сполучниками та із градаційно-приєднувальними сполучниками. Перший тип опертий на власне-градаційне відношення, суть якого полягає в поєднанні двох граматично рівноправних, але тісно пов'язаних за змістом сурядних частин, що семантично співвідносяться як менш значуще — більш значуще або більш значуще — менш значуще. Таке значеннєве співвідношення між сурядними частинами формують парні власне-градаційні сполучники і лексичні значення слів — складників цих частин. Власне-градаційні складносурядні речення виражають перехід дії, стану або ознаки, виражених у другій сурядній частині, через узвичаєну (певну) межу насамперед у бік їх посилення, обмеженіше — у бік послаблення та навіть до задоволення щонайменшим.

Другий тип градаційних складносурядних речень має синкретичну семантико-синтаксичну природу, бо водночас передає градаційне і приєднувальне семантико-синтаксичне відношення між другою, приєднаною, і першою, основною, самодостатньою за синтаксичною будовою і змістом сурядною частиною, оскільки в такому поєднанні лексико-семантичне наповнення другої частини не тільки доповнює, а й посилює зміст першої. Приєднувальний характер градаційного відношення зумовив відповідну структуру складених градаційних сполучників, специфіка якої полягає в їхньому одиничному, непарному вживанні.

Парні власне-градаційні сполучники складносурядних речень є частково асемантичними, адже вони виражають однойменні семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами в комплексі з їхнім лексико-семантичним наповненням. Більш асемантичними є одиничні градаційно-приєднувальні сполучники складносурядних речень, бо у формуванні градаційно-приєднувального відношення між предикативними частинами, які вони поєднують, визначальну роль відіграє лексичне значення їхніх компонентів.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Белошапкова В.А. Принципы классификации сложносочиненных предложений. *Сложное предложение в современном русском языке*. Москва, 1967. С. 127 — 137.
2. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. Москва, 1977.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ, 1993.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ, 2004.
5. Герман К.Ф. Складносурядні речення з градаційними сполучниками. *Українська мова і література в школі*. 1972. № 1. С. 28 — 30.
6. Герман К.Ф. Структурно-семантичний аналіз складносурядних речень сучасної української літературної мови. Чернівці, 1973.
7. Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники. Київ — Херсон, 2007.

8. Городенська К. Аналітичні тенденції в розвитку складу сполучників української мови. *Рідний край*. Полтава, 2008. № 2. С. 36 — 43.
9. Городенська К. Сполучникова реалізація семантико-синтаксичних відношень у складно-сурядних реченнях. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Філологія: зб. наук. праць. Вінниця, 2009. Вип. 11. С. 8 — 15.
10. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові. Київ, 1969.
11. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. Синтаксис української мови. Київ, 2010.
12. Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. Донецьк, 2001.
13. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1961. Ч. II. Синтаксис.
14. Курс сучасної української літературної мови. У 2 т. За ред. Л.А. Булаховського. Київ, 1951. Т. II. Синтаксис.
15. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ, 1966.
16. Русская грамматика. В 2 т. Москва, 1980. Т. 2. Синтаксис.
17. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. Київ, 1994.
18. Спільник Т.М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2004.
19. Спільник Т. Складні речення сучасної української мови із семантикою градації. *Verba Magistri: Мовознавство. Літературознавство. Журналістикознавство. Педагогіка. Методика: зб. наук. праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора С.В. Ломакович*. Харків, 2008. С. 361 — 371.
20. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. За заг. ред. І.К. Білодіда. Київ, 1972.
21. Сучасна українська літературна мова. За ред. А.П. Грищенка. Київ, 1993.
22. Шулъжук К.Ф. Синтаксис української мови. Київ, 2004.
23. Bauer J. Klasifikace souvětí. *Jazykovedné štúdie*. Bratislava, 1959.
24. Bauer J. Vývoj českého souvětí. Praha, 1960.
25. Bauer J. Souřadné souvětí. *Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české*, II. Praha, 1961.
26. Havránek B., Jedlička A. Česká mluvnice. Praha, 1960.
27. Копецный Fr. Základy české skladby. Praha, 1962.
28. Trávníček Fr. Mluvnice spisovné češtiny, II. Skladba. Praha, 1956.

## REFERENCES

1. Beloshapkova, V.A. (1967). Principles of the classification of paratactic complex sentences. *Slojnoe predlozhenie v sovremennom russkom yazyike*. P. 127 — 137. Moskva (in Rus.).
2. Beloshapkova, V.A. (1977). Modern Russian. Syntax. Moskva (in Rus.).
3. Vykhanets, I.R. (1993). Grammar of the Ukrainian language. Syntax. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
4. Vykhanets, I., Horodenska, K. (2004). Theoretical morphology of Ukrainian. Kyiv: Pulsary (in Ukr.).
5. Herman, K.F. (1972). Paratactic complex sentences with gradational conjunctions. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 1, 28 — 30 (in Ukr.).
6. Herman, K.F. (1973). Structure-semantic analysis of paratactic complex sentences of modern literary Ukrainian. Chernivtsi (in Ukr.).
7. Horodenska, K. (2007). Grammar dictionary of Ukrainian. Conjunctions. Kyiv — Kherson (in Ukr.).
8. Horodenska, K. (2008). Analytical tendencies in the development of the conjunctions of Ukrainian. *Ridnyi kraj*, 2, 36 — 43 (in Ukr.).
9. Horodenska, K. (2009). Conjunctions realization of semantic-syntactic relations in paratactic complex sentences. *Naukovi zapysky Vinnytskogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsubynskogo. Filologiya*, 11, 8 — 15. Vinnytsa (in Ukr.).
10. Hryshchenko, A.P. (1969). A paratactic complex sentences in modern Ukrainian literary language. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
11. Dudyk, P.S., Prokopchuk, L.V. (2010). Syntax of the Ukrainian language. Kyiv: Akademia (in Ukr.).
12. Zagnitko, A.P. (2001). Theoretical grammar of the Ukrainian language. Syntax. Donetsk: DonNU (in Ukr.).

13. Kulyk, B.M. (1961). The course of modern Ukrainian literary language. Part II. Syntax. Kyiv (in Ukr.).
14. Bulakhovskiy, L.A. (Ed.). (1951). The course of modern Ukrainian literary language. Vol. II. Syntax. Kyiv: Rad. shkola (in Ukr.).
15. Melnychuk, O.S. (1966). Development of the structure of the Slavic sentence. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
16. Shvedova, N.Yu. (Ed.). (1980). Russian grammar. Vol. II. Syntax. Moskva (in Rus.).
17. Slynko, I.I., Huivaniuk, N.V., Kobylanska, M.F. (1994). Syntax of modern Ukrainian: Problem questions. Kyiv (in Ukr.).
18. Spilnyk, T.M. (2004). Gradational relationship in the structure of complex conjunctive constructions of modern Ukrainian language: abstract. dis. ... Cand. filol. Sciences: 10.02.01. Kharkiv (in Ukr.).
19. Spilnyk, T. (2008). Complex sentences of modern Ukrainian literary language with gradational semantic. *Verba Magistri: Movoznavstvo. Literaturoznavstvo. Zhurnalistykoznavstvo. Pedagogika. Metodyka: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi yuvileyu doktora filologichnykh nauk, profesora S.V., Lomakovych. P. 361 – 371.* Kharkiv (in Ukr.).
20. Bilodid, I.K. (Ed.). (1972). Modern Ukrainian literary language. Syntax. Kyiv (in Ukr.).
21. Hryshchenko, A.P. (Ed.). (1993). Modern Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
22. Shulzhuk, K.F. (2004). Syntax of the Ukrainian language. Kyiv: Akademia (in Ukr.).
23. Bauer, J. (1959). Klasifikace souvětí. *Jazykovedné štúdie.* Bratislava (in Czech Republic).
24. Bauer, J. (1960). Vývoj českého souvětí. Praha (in Czech Republic).
25. Bauer, J. (1961). Souřadné souvětí. *Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české, II.* Praha (in Czech Republic).
26. Havránek, B., Jedlička, A. (1960). Česká mluvnice. Praha (in Czech Republic).
27. Kopečný, Fr. (1962). Základy české skladby. Praha (in Czech Republic).
28. Trávníček Fr. (1956). Mluvnice spisovné češtiny, II. Skladba. Praha (in Czech Republic).

Статтю отримано 27.06.2019

*K.H. Horodenska*

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

#### GRADATIONAL COMPOUND SENTENCES IN THE UKRAINIAN LANGUAGE: STRUCTURE AND SEMANTIC DIFFERENTIATION

The paper focuses on the main stages of the concept «gradational compound sentences» formation in modern linguistics, characterizes the status of gradational sentences, their place in the system of complex sentences of the Ukrainian literary language, gives ground for their identification as certain type of compound sentence of closed structure.

The means of explication of the gradation semantic-syntactic relations between clauses of compound sentence are determined, the role of conjugations and lexical meanings of words in the creation of the proper-gradation and gradation-joining relation is determined. On the basis of the research the compound sentences with different degrees of partial asemanticity of the gradational conjunctions are characterized.

The present study develops typology of gradational compound sentences which is based on the nature of the semantic connection between their predicative parts in terms of the actual gradation and gradation-attachment relations and the means of their expression. Gradual compound sentence with pairs of proper-gradational conjunctions, in which the second clause of sentence is semantically more significant than the first, is proved to be the core semantic-syntactical and formal-grammatical type. Peripheral to it are two other types of gradation compound sentences with pairs of proper-gradational conjunctions, in which the first arbitrary clause is semantically more significant than the second.

Gradational compound sentences with one gradation-joining conjunction are qualified as sentences of syncretic semantic-syntactic nature, since they simultaneously convey the gradational and connecting semantic-syntactic relation between the second, connected, and the first, basic, independent in syntactic structure and meaning clause; in addition the lexical-semantic filling of the second clause contributes not only to the addition but also to the strengthening of the content of the first one.

**Keywords:** *gradational compound sentences, gradational semantic-syntactic relation, proper-gradational conjunctions, lexical meaning of word, semantic-syntactic and formal-syntactic type.*

---

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.040>

УДК 81'272

Л.Т. Масенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

## **МОВНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ У 2017 – 2019 роках**

---

*У статті розглянуто ухвалення у Верховній Раді України 25 квітня 2019 року Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» як найбільший здобуток державної мовної політики. Проаналізовано впроваджені законом найважливіші норми вживання української мови у її функції державної. Висвітлено також заходи протидії процедурі прийняття і впровадження закону з боку проросійської частини депутатського корпусу.*

*У зв'язку з проведенням у 2019 р. президентських і парламентських виборів розглянуто ті положення у програмах кандидатів на президентську посаду і партій, які стосуються мовних проблем країни та запропонованих шляхів їх розв'язання.*

**Ключові слова:** мовна політика, мовне законодавство, державна мова, російська мова, мови національних меншин.

Найбільшим здобутком у мовній політиці двох останніх років перебування на посаді президента Петра Порошенка стало ухвалення Верховною Радою України 25 квітня 2019 р. Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Для ухвалення Закону його прибічникам довелося подолати опір проросійських груп депутатського корпусу, зокрема колишніх регіоналів, об'єднаних у фракції «Опозиційний блок». Від цієї фракції до профільного комітету з питань культури і духовності було подано значну кількість з-поміж понад двох тисяч поправок до законопроекту після першого читання. Крім того, члени фракції свідомо затягували процес обговорення поправок під час другого читання.

У результаті деякі положення поданого законопроекту були пом'якшені. Ще до другого читання з нього вилучили пропозицію про створення за зразком прибалтійських держав Служби мовних інспекторів, під час обговорення з тексту

© Л.Т. МАСЕНКО, 2019

вилучили також фрагмент про створення Центру української мови і Термінологічного центру української мови [7]. Натомість запроваджено посаду Уповноваженого із захисту української мови, «який захищатиме державну мову, усуватиме обмеження у її використанні та буде відстоювати права українців на отримання інформації та послуг в усіх сферах суспільного життя на всій території України» [4].

І все ж завдяки зусиллям патріотичних груп депутатського корпусу і Голови Верховної Ради Андрія Парубія, а також постійній підтримці законопроекту з боку громадських організацій за стінами парламенту Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» вдалося ухвалити.

Наведемо деякі важливі положення ухваленого документа [1].

Закон стверджує: «Єдиною державною (офіційною) мовою в Україні є українська мова»; «Державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави» (Ст. 1).

Закон установлює, що «українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах, які визначаються законом» (Ст. 1).

Таким чином, упроваджено норму обов'язкового вживання української мови в адміністративно-управлінській сфері. Державною мовою мають говорити під час виконання службових обов'язків Президент, Прем'єр-міністр, Голова Верховної Ради, міністри, керівники всіх центральних і місцевих органів влади, державні службовці, судді, адвокати, нотаріуси та інші. Статті 9, 10 та 11 визначають широке коло осіб, для яких володіння державною мовою є обов'язковим, а також вимоги до рівня володіння ними державною мовою і самі рівні.

Особа, яка хоче набути громадянство України, зобов'язана засвідчити відповідний рівень володіння державною мовою (Ст. 7).

Держава організовує безкоштовні курси української мови для дорослих та забезпечує можливість вільно опанувати державну мову громадянам України, які не мали такої змоги (Ст. 6).

Важливим є також визначене у статті 3 положення про «утвердження української мови як мови міжетнічного спілкування в Україні».

Водночас згідно з демократичними принципами урядування вживання мов у сфері приватного життя не підлягає юридичному регулюванню: «Дія Закону не поширюється на сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів» (Ст. 2).

Використання державної мови в системі освіти визначає стаття 21: «Мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова»; «Особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини України».

Важливо, що 16 липня, в день набуття чинності Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» Конституційний Суд України ухвалив рішення щодо мовної статті Закону «Про освіту», яка спричинила протести з боку офіційного Будапешта. Як наголосив Тарас Марусик, важливість цього рішення полягає в тому, що КСУ підтвердив конституційність освітнього закону й фактично поширив свою ухвалу на новий мовний закон, де стаття про мову освіти майже ідентична до відповідної статті Закону «Про освіту». КСУ обґрунтував це так: «У Законі не лише відтворюється зміст і обсяг конституційного права на освіту мовою відповідної національної меншини..., а й передбачається його реалізація у двох формах: навчання рідною мовою (дошкільна і початкова) та вивчення рідної мови (на всіх рівнях загальної середньої освіти)» [6].

У статті 23 Закону зазначено: «Держава забезпечує застосування державної мови у сфері культури»; «Мовою проведення культурно-мистецьких, розважальних та видовищних заходів є державна мова».

Друковані ЗМІ можуть видаватися іншими, ніж державна, мовами за умови, що одночасно з відповідним накладом видання іноземною мовою видається тираж цього видання державною мовою (Ст. 25).

Частка книжкових видань державною мовою у загальній кількості назв книжкових видань, наявних у продажу в кожній книгарні або іншому закладі, що здійснює книгорозповсюдження, має становити не менше 50 відсотків (Ст. 26).

Стаття 30 визначає правила мововжитку у сфері обслуговування споживачів. Згідно із Законом у цій галузі має вживатися державна мова, але на прохання клієнта його персональне обслуговування можна здійснювати також іншою мовою, прийнятною для сторін. Це означає, що перше звернення працівника сфери обслуговування повинне звучати українською, а в разі прохання він може перейти на іншу мову. Це не буде порушенням. Головне — забезпечити поширення державної мови в усіх публічних сферах життя і конституційне право громадян одержати послуги українською мовою [7].

У Законі ухвалено створення Національної комісії зі стандартів української мови, яка опрацюватиме та затверджуватиме стандарти державної мови (правопис, стандарти термінології, підручники та посібники).

Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» набрав чинності 16 липня, через два місяці після публікації, але низку окремих його норм відтерміновано на 6 місяців, 2 роки, 3 роки і навіть на понад 10 років — наприклад, таку: «Мовою зовнішнього незалежного оцінювання за результатами здобуття повної середньої освіти та вступних випробувань є державна мова, крім зовнішнього незалежного оцінювання з іноземних мов» (набирає чинності з 1 січня 2030 р.).

Як і варто було очікувати, проросійська опозиція у Верховній Раді докладає чималих зусиль для скасування ухваленого мовного закону, який нарешті чітко визначив сфери застосування державної мови та запровадив посаду Уповноваженого з її захисту. 16 липня, в день, коли

Закон набрав чинності, депутати від «Опозиційного блоку» Вадим Новинський, Олександр Вілкул і Євгеній Мураєв зареєстрували проєкт Закону «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної» [2].

Ще раніше, 31 травня, депутати Олександр Вілкул і Вадим Новинський зареєстрували у Верховній Раді проєкт Закону «Про мови в Україні» [3].

Запропонований законопроєкт майже ідентичний колишньому Закону «Про засади державної мовної політики» (№ 5029-VI від 3.07.2012), скасованому Конституційним Судом України в 2018 р. До тексту, скопійованого з цього Закону, внесено незначні зміни, зокрема вилучено поняття «регіональні мови» і введено поняття «мови корінних народів» (без уточнення, які саме мови слід до них відносити). Як і Закон «Про засади державної мовної політики», поданий законопроєкт має на меті створити законодавчу базу для витіснення української мови у її функції державної і заміни її російською на більшій частині території країни [9].

Незмінним залишається маніпулятивне використання «Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», що до них, як і в скасованому Законі «Про засади державної мовної політики», віднесено вісімнадцять мов національних меншин. Варто нагадати, що за визначеною кількістю мов, які підлягають захисту Хартії, Україна не випереджає інші країни, бо в законодавстві тих європейських країн, які ратифікували цей документ, список мов, що підлягають його дії, обмежується зазвичай кількома мовами, яким унаслідок малої кількості носіїв загрожує зникнення.

Та оскільки в настановах керованої з Москви «п'ятої колони» йдеться лише про «захист» російської мови, введення якої до списку загрозованих мов не має жодних підстав, реальну мету використання Хартії в Україні приховали за довгим переліком мов майже всіх національних меншин, присутніх в країні.

Попри вилучення з проєкту Вілкула — Новинського поняття «регіональна мова», незмінною залишилася необхідна для продовження русифікації країни норма в 10% носіїв меншинної мови, достатньої для того, щоб, безпідставно посилаючись на Хартію, наділити її тими самими правами, які має державна мова.

Отже, як і мовний закон «Про засади державної мовної політики», зазначений законопроєкт Вілкула і Новинського порушує засади конституційного ладу країни і, в разі його прийняття, становить загрозу для цілісності держави.

Ще один важливий аспект мовної політики в Україні останніх років пов'язаний із президентськими і парламентськими виборами 2019 р. Це потребує аналізу програм кандидатів на президентську посаду і партій у тій частині, яка стосується оцінки мовних проблем країни та пропонованих шляхів їх розв'язання.

Більшість із 39 кандидатів на пост президента представляли у своїх програмах стратегії економічних змін, подолання корупції, способи використання ринку землі, питання вступу до НАТО і ЄС. Усі обіцяли, хоча



й різними шляхами, припинити війну на Донбасі й повернути окуповані території до складу України. Що ж до завдань мовної політики та стратегій її провадження у двомовному соціумі, то чимало претендентів на президентський пост оминули їх увагою.

Чітку позицію щодо захисту української мови як єдиної державної задекларував чинний на той час Президент України Петро Порошенко. «Ми захищаємо свою мову, вкладаємо кошти у підтримку української культури, — було зазначено у його програмі. — ...Продовжимо політику підтримки української мови як єдиної державної. Розширимо підтримку культурних проєктів — кіно, музики, книги та інших напрямів. Буде підтримано розвиток місцевих закладів культури, які стануть сучасними центрами розвитку громад» [19].

Таким чином, програмний документ Порошенка, а також його велика роль в отриманні Томосу про автокефалію Української церкви та у впровадженні низки акцій з підтримки української культури, як-от введення квот для українськомовного культурного продукту на радіо і телебаченні, розвиток національної кіноіндустрії тощо, засвідчили еволюцію у ставленні Петра Олексійовича до завдань мовної політики. Від толерування двомовного розвитку країни на початку президентства він перейшов до україноцентричної позиції в останні роки перебування на посаді. Таку позицію демонструвало й головне гасло передвиборчої програми п'ятого Президента України «Армія. Мова. Віра».

Варто зазначити, що україноцентрична позиція у сфері мовно-культурної політики була представлена й у передвиборчих програмах Анатолія Гриценка, Віктора Кривенка, Руслана Кошулинського, Андрія Новака, Юрія Кармазіна та деяких інших.

У програмі Юлії Тимошенко окремо про мову як об'єкт державної політики не йшлося. У частині, присвяченій українській культурі й духовності, Юлія Володимирівна обіцяла в разі перемоги на виборах державну фінансову підтримку «культурного та духовного розвитку народу, збереження та примноження його культурної спадщини» [11]. Окрему увагу в її програмі було приділено популяризації української культури за кордоном. Реалізувати це завдання Юлія Тимошенко збиралася завдяки створенню потужних культурних центрів, фінансуванню перекладів іноземними мовами найкращих творів української літератури, їх виданню та розповсюдженню у світі.

Водночас, як і в усіх попередніх виборчих перегонах, у кампанії президентських і парламентських виборів 2019 р. зберігався поділ політичних сил на два табори — захисників проукраїнського, державницького напрямку мовної політики і прихильників надання російській мові статусу другої державної або на всій території країни, або в регіонах її найбільшого поширення.

Так, програма представника «Опозиційного блоку» Олександра Вілкула у відповідній частині була зорієнтована на продовження мовної політики колишньої партії регіонів на чолі з Януковичем. У програмі зазначено:

«Державна мова — українська. Обласні ради можуть запроваджувати в області другу офіційну мову» [10]. Однак відомо, що поняття «офіційна мова» у правовому сенсі тотожне поняттю «державна мова». Саме таким терміном у законодавстві багатьох країн називають мову, яка виконує функції державної. Отже, проголошення російської мови офіційною означає надання їй де-факто статусу другої державної.

Наступна теза Вілкула про «автономію регіонів у гуманітарній, культурній і мовній політиці» була виразно зорієнтована на розкол країни на мовно-культурному ґрунті, що впродовж усіх років незалежності України є основним завданням проросійських політичних сил і стає особливо небезпечним у сучасній ситуації російсько-української війни. Аналогічний принцип законодавчого забезпечення русифікації запровадив у період президентства Януковича Закон «Про засади державної мовної політики» [8: 23 — 24].

У зв'язку з проблемами національних меншин та їхніх мовно-культурних прав варто звернути увагу на одну часто повторювану тезу, що давно мала б бути вилучена з публічної риторики через її очевидну хибність. Йдеться про твердження щодо багатокультурності українського простору та великої кількості національних меншин, або народностей, в Україні.

Теза про багатокультурність України була наявна у програмах деяких кандидатів, наприклад, у Інни Богословської, яка проголошувала: «Культуру України визначають її коріння та 135 народностей, які проживають в Україні. Багатокультурність — це ресурс для побудови спільного щасливого майбутнього» [20].

Проте заявлений ресурс «спільного щасливого майбутнього» більш ніж сумнівний. Джерелом появи 135 народностей, або національних меншин, є перелік національних меншин колишнього Радянського Союзу, який не може стосуватися сучасної України.

Як роз'яснив харківський етнолог Володимир Скляр, всеукраїнський перепис 2001 р. було проведено за стандартами загальнорадянського перепису 1989 р. Тоді до УРСР застосували загальний перелік етносів, що проживали на всій території Радянського Союзу. Саме цей перелік налічував 130 етносів. Відповідно в УРСР фіксували, приміром, 10 нівхів, 19 ороців, 35 туванців, 13 абазинів і представників багатьох інших етнічних груп Радянського Союзу, кількість яких в Україні часом не становила навіть 100 осіб [21].

У всеукраїнському переписі 2001 р. лише до 128 назв додали ще чотири: шведів, турків-месхетинців, канадців і чилійців. Але абсолютна більшість їх не може мати статусу національних меншин. Це лише представники окремих етносів, переважна частина яких є мігрантами радянської доби [21].

До міжнародних критеріїв визначення статусу національної меншини належать чисельність етносу, що забезпечує його самовідтворення, час його перебування на території країни і тип розселення. Згідно з цими критеріями лише 17 етносів, які проживають в Україні, можна віднести

до національних меншин. Тож розтиражований міф про 130 етносів України не відповідає реаліям її етнічного складу [21].

Слід урахувати і той факт, що в радянський період значного зросійщення зазнали не лише українці, а й представники національних меншин, тож частка їхніх мов в українському просторі невелика. Згідно із всеукраїнським соціолінгвістичним опитуванням, проведеним у лютому 2017 р. в рамках міжнародного проєкту за підтримки Фонду Фольксваген, іншу мову, ніж українська або російська, вважають рідною лише 0,8% населення, а користується своєю мовою ще менше носіїв — 0,4% [8: 20].

Тож постколоніальну мовну ситуацію України визначає передусім конкуренція двох мов — української як мови етносу, якому належить ключова роль в утворенні Української держави, і російської як мови, наві'язаної Російською імперією в період належності України до її складу.

Володимир Зеленський, який з великим відривом переміг Петра Порошенко у другому турі виборів, у своїй програмі оминав згадки про мовні проблеми країни та перспективи їх розв'язання. Така позиція пояснювалася, цілком очевидно, наміром здобути підтримку електорату як у західних, так і у східних областях. Як показали результати виборчих перегонів, обрана Зеленським та його командою стратегія виявилась успішною.

У публічних виступах новообраний Президент продовжує декларувати позицію ігнорування мовних проблем як таких, що, на його думку, розколюють суспільство. Так, у коментарі з приводу ухваленого 25 квітня закону про державну мову Зеленський заявив, що вважає мовні питання другорядними. Значно важливіше, на його думку, ухвалювати ті закони, які консолідують суспільство, а не роз'єднують його: «Російська агресія, повільний економічний розвиток, масова еміграція українців за кордон, тотальна корупція — це проблеми, які стосуються кожного з нас і суспільства в цілому. Тому ми повинні ініціювати та ухвалювати такі закони й такі рішення, які консолідують суспільство, а не навпаки» [5].

Подібний погляд на мову як на чинник, що заважає об'єднанню українців, висловлював політтехнолог Володимира Зеленського Дмитро Разумков, який нині обіймає посаду Голови Верховної Ради: «Проблема в тому, що в нас питання мови політики порушують перед виборами, от у чому проблема. Насправді, все, що може роз'єднувати українців, — віра, мова, територія, якісь історичні лідери, — потрібно винести за дужки, принаймні доти, доки ми не закінчимо війну» [22].

На парламентських виборах 2019 р. більшість із 22-х політичних партій, що брали участь у виборчому процесі, уникали мовних питань [23].

Проте значну увагу проблемам мовної політики приділили дві партії з протилежною політичною орієнтацією — Всеукраїнське об'єднання «Свобода» і «Опозиційна платформа — За життя». У програмі першої партії завдання мовної політики було визначено так: «Забезпечити українській мові статус єдиної державної. Зобов'язати всіх держслужбовців вживати українську мову на роботі та під час публічних виступів. Позбавляти ліцензій ті ЗМІ, які порушують мовне законодавство, принижують національну

гідність українців, поширюють дезінформацію або здійснюють анти-українську пропаганду. Скасувати оподаткування на україномовне книговидання, аудіо- та відеопродукцію, програмне забезпечення» [18].

На жаль, результати парламентських виборів, як і президентських, засвідчили, що для більшості населення України питання захисту української мови і культури не належать до пріоритетних. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» не пройшло до Верховної Ради, отримавши 2,15% голосів.

Натомість успішнішими виявилися виборчі перегони для проросійської партії «Опозиційна платформа — За життя», яка пододала п'ятивідсотковий бар'єр, здобувши 13% голосів виборців.

Партія проголошує себе опозиційною, проте її завдання кардинально відрізняються від функцій парламентської опозиції у країнах розвинутої демократії, позаяк вона представляє опозицію не до інших партій, а до держави. Метою цієї політичної сили, створеної та очолюваної кумом Путіна Віктором Медведчуком і Вадимом Рабиновичем, є демонтаж Української держави.

У програмі «Опозиційної платформи — За життя» реальні завдання приховано за демагогічними гаслами про рівність і мовні права громадян. Як і російська маніпулятивна пропаганда, партія поширює дезінформацію щодо утисків російської мови, вигадки про заборони в Україні говорити російською мовою та іншими мовами національних меншин: «Політика мовних заборон та утисків, втручання влади у справи релігійних громад розколювали українське суспільство, принижували честь та гідність людей. ...Повернемо громадянам України право говорити, спілкуватись, навчатися російською та мовами національних меншин» [16].

Заявлено у програмі і про намір ліквідувати всі ті здобутки в мовно-культурній сфері, яких владі й громадянському суспільству вдалося досягти у попередні п'ять років: «...Скасування антиконституційних дискримінаційних законів про мову, освіту, перейменування церкви; про декомунізацію, люстрацію тощо. Першочергові кроки: можливість навчатися рідною мовою» [16].

У програмах інших чотирьох партій, які пройшли до Верховної Ради, мовним питанням приділено мало уваги.

Партія «Європейська Солідарність» обмежилася наголосом на попередніх досягненнях у сферах мови, культури й духовності: «Ми досягли історичних проривів у справі зміцнення незалежності України. Підтримка української мови (при забезпеченні прав меншин), отримання Томосу про автокефалію Української Церкви, політика деколонізації — кроки, які стверджують нашу самобутність» [15].

Політична партія «Голос» задекларувала такі тези: «Ми будемо підтримувати кримськотатарське населення як корінне населення України, яке опинилося в окупації. Будемо забезпечувати захист та розвиток культури, мови та розробляти механізми представництва в органах державної влади» [17].

У програмі партії «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» питання мови не відображено [12].

Стратегії мовного планування у програмі партії «Слуга народу» сформульовано доволі лаконічно: «Запровадимо гуманітарну політику, яка сприятиме культурному, громадянському та духовному об'єднанню громадян України. Створимо систему підтримки української мови та культури за допомогою фіскальних стимулів і пріоритетного державного фінансування» [13].

У зв'язку з перемогою на президентських виборах Володимира Зеленського, а на парламентських — його партії «Слуга народу», що дасть можливість цій політсилі самостійно ухвалювати всі рішення, зокрема і зміни до Конституції, саме від неї залежатиме, якою буде мовна політика України упродовж наступних п'яти років.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19> (дата звернення: 03. 09.2019).
2. Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України від 25 квітня 2019 року № 2704-VIII «Про забезпечення функціонування української мови як державної»: Проект Закону від 16.07.2019 № 10459. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?id=&pf3511=66220](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=66220) (дата звернення: 02.09.2019).
3. Про мови в Україні: Проект Закону від 31.05.2019 № 10355. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?pf3511=66031](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66031) (дата звернення: 03.09.2019).
4. Закон про мову: хто та де муситиме говорити українською. *24-й канал*. 2019. 16 липня. URL: [https://24tv.ua/rada\\_pidtrimala\\_zakonoproekt\\_pro\\_movu\\_hto\\_i\\_de\\_musitime\\_govoriti\\_ukrayinskoju\\_n1042268](https://24tv.ua/rada_pidtrimala_zakonoproekt_pro_movu_hto_i_de_musitime_govoriti_ukrayinskoju_n1042268) (дата звернення: 02.09.2019).
5. Любка Андрій. Зеленський — найкращий приклад необхідності Закону про мову. *Радіо «Свобода»*. 2019. 5 травня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29921168.html?fbclid=IwARIsDXrCEE> (дата звернення: 04.09.2019).
6. Марусик Тарас. Спроби загальмувати новий мовний закон є історично безперспективними. *Радіо «Свобода»*. 2019. 30 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30135043.html> (дата звернення: 03.09.2019).
7. Марусик Тарас. Україна здобула історичну перемогу на мовно-цивілізаційному фронті у війні з Росією. *Портал мовної політики*. 2019. 17 травня. URL: <http://language-policy.info/2019/05/ukrajina-zdobula-istorychnu-peremohu-na-movno-tsyvilizatsijnomu-fronti-u-vijni-z-rosijeju/> (дата звернення: 28.08.2019).
8. Масенко Лариса. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 20 — 35. URL: [http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14723/Masenko\\_Movny\\_konflikt\\_v\\_Ukraini.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14723/Masenko_Movny_konflikt_v_Ukraini.pdf?sequence=1&isAllowed=y) (дата звернення: 04.09.2019).
9. Масенко Лариса. Українська мова і вибори в Україні. «Русский мир» намагається йти у наступ. *Радіо «Свобода»*. 2019. 7 липня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30041620.html> (дата звернення: 04.09.2019).
10. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Вілкула О.Ю. «Мир та розвиток: 4 кроки до успіху». *LB.ua*. 2019. 12 лютого. URL: [https://lb.ua/news/2019/02/12/419551\\_peredviborna\\_programa\\_oleksandra.html](https://lb.ua/news/2019/02/12/419551_peredviborna_programa_oleksandra.html) (дата звернення: 05.09.2019).
11. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Тимошенко Юлії Володимирівни «Новий курс України». *LB.ua*. 2019. 11 лютого. URL: [https://lb.ua/news/2019/02/11/419453\\_peredviborna\\_programa\\_yulii.html](https://lb.ua/news/2019/02/11/419453_peredviborna_programa_yulii.html) (дата звернення: 05.09.2019).
12. Передвиборна програма партії «Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»». *Сайт Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина»*. URL: <https://ba.org.ua/programm/> (дата звернення: 03.09.2019).
13. Передвиборна програма партії «Слуга народу». *Сайт партії «Слуга народу»*. URL: <https://sluga-narodu.com/program> (дата звернення: 03.09.2019).

14. Передвиборна програма Петра Порошенка «Велика держава вільних і щасливих людей». *Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp005pt021f01=295pt001f01=720.html> (дата звернення: 13.02.2019).
15. Передвиборна програма політичної партії «Європейська Солідарність» «Захистимо європейське майбутнє України!» *Сайт партії «Європейська Солідарність»*. URL: <https://eurosolidarity.org/program/> (дата звернення: 02.09.2019).
16. Передвиборна програма політичної партії «Опозиційна платформа — За життя» «Мир! Відповідальність! Турбота!» *Сайт партії «Опозиційна платформа — За життя»*. URL: <http://zagittya.com.ua/ua/page/programma.html> (дата звернення: 02.09.2019).
17. Політична програма партії «Голос». *Сайт партії «Голос»*. URL: <https://golozmin.org/program/victory> (дата звернення: 03.09.2019).
18. Програма ВО «Свобода» — Програма захисту українців. *Сайт Всеукраїнського об'єднання «Свобода»*. URL: <https://svoboda.org.ua/party/program/v/> (дата звернення: 02.09.2019).
19. Програма кандидата на пост Президента України Петра Олексійовича Порошенка. *LB.ua*. 2019. 11 лютого. URL: [https://ukr.lb.ua/news/2019/02/11/419445\\_pereadviborna\\_programa\\_petra.html](https://ukr.lb.ua/news/2019/02/11/419445_pereadviborna_programa_petra.html) (дата звернення: 04.09.2019).
20. Програма кандидата у Президенти України Інни Богословської. *Онлайн-платформа Election.com.ua*. URL: <https://election.com.ua/2019-bohoslovska/> (дата звернення: 04.09.2019).
21. Скляр Володимир. Реалії етнічного складу населення України. *Слово Просвіти*. 2007. № 42.
22. «Треба винести за дужки» — в команді Зеленського розповіли, як ставляться до законопроектів про українську мову. *5-й канал*. 2019. 2 квітня. URL: <https://www.5.ua/polityka/treba-vynesty-za-duzhky-u-komandi-zelensko-ho-rozpozily-iak-stavliatsia-do-zakonoproektu-pro-ukrainsku-movu-189717.html> (дата звернення: 03.09.2019).
23. Які партії захищатимуть мову (і яку), якщо потраплять у Раду. *Український простір*. 2019. 22 червня. URL: <http://prostir.co.ua/yaki-partiyi-zahyshhatymut-movu-i-yaku-yak-shho-potraplyat-u-radu-26186/> (дата звернення: 03.09.2019).

## REFERENCES

1. Law of Ukraine dated April 25, 2019 No. 2704-VIII. On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language. *The official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19> (Accessed 03.09.2019).
2. Draft Law dated July 16, 2019 No. 10459. On the declaration of expiration of the Law of Ukraine dated April 25, 2019 No. 2704-VIII “On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language”. *The official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?id=&pf3511=66220](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=66220) (Accessed 02.09.2019).
3. Draft Law dated May 31, 2019 No. 10355. On the languages in Ukraine. *The official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4\\_1?pf3511=66031](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66031) (Accessed 03.09.2019).
4. Law on the language: who and where will have to speak Ukrainian. (16.07.2019). *Channel 24*. URL: [https://24tv.ua/rada\\_pidtrimala\\_zakonoproekt\\_pro\\_movu\\_hto\\_i\\_de\\_musitime\\_spokit\\_ukrayinskoju\\_n1042268](https://24tv.ua/rada_pidtrimala_zakonoproekt_pro_movu_hto_i_de_musitime_spokit_ukrayinskoju_n1042268) (Accessed 02.09.2019).
5. Lyubka, Andrii. (05.05.2019). Zelensky is the best example of the need for the law on the language. *Radio “Svoboda”*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29921168.html?fbclid=IwAR1sDXrCEE> (Accessed 04.09.2019).
6. Marusyk, Taras. (30.08.2019). Attempts to slow down the new language law are historically futile. *Radio “Svoboda”*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30135043.html> (Accessed 03.09.2019).
7. Marusyk, Taras. (17.05.2019). Ukraine has won a historic victory on the language-civilization front in the war with Russia. *Language Policy Portal*. URL: <http://language-policy.info/2019/05/ukraina-zdobula-istorychnu-peremohu-na-movno-tsyvilizatsijnomu-fronti-u-vijni-z-rosijeyu/> (Accessed 08.28.2019).
8. Masenko, Larysa. (2018) Language conflict in Ukraine: The ways to resolve it. *Ukrainian language*, 2, 20 — 35. URL: [http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14723/Masenko\\_Movnyi\\_konflikt\\_v\\_Ukraini.pdf?sequence=1&isAllowed=y](http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14723/Masenko_Movnyi_konflikt_v_Ukraini.pdf?sequence=1&isAllowed=y) (Accessed 04.09.2019).

9. Masenko, Larysa. (07.07.2019). Ukrainian language and elections in Ukraine. "Russian World" is trying to advance. *Radio "Svoboda"*. URL: [https:// www.radiosvoboda.org/a/30041620.html](https://www.radiosvoboda.org/a/30041620.html) (Accessed 04.09.2019).
10. The election program of the candidate for the post of the President of Ukraine O.Yu. Vilkul. Peace and development: 4 steps to success (12.02.2019). *LB. ua*. URL: [https://lb.ua/news/2019/02/12/419551\\_peredviborna\\_programa\\_oleksandra.html](https://lb.ua/news/2019/02/12/419551_peredviborna_programa_oleksandra.html) (Accessed 05.09.2019).
11. The election program of the candidate for the post of the President of Ukraine Yulia Tymoshenko «New course of Ukraine» (11.02.2019). *LB. ua*. URL: [https:// lb.ua/news/2019/02/11/419453\\_peredviborna\\_programa\\_yulii.html](https://lb.ua/news/2019/02/11/419453_peredviborna_programa_yulii.html) (Accessed 05. 09.2019).
12. The election program of the political party "All-Ukrainian Union "Motherland". *The web site of the All-Ukrainian Union "Motherland"*. URL: <https://ba.org.ua/programm/> (Accessed 03.09.2019).
13. The election program of the political party "Servant of the People". *The web site of the party "Servant of the People"*. URL: [https://sluga-narodu.com/ program](https://sluga-narodu.com/program) (Accessed 03.09.2019).
14. The election program of Petro Poroshenko "The great state of free and happy people". *The official web site of the Central Election Commission*. URL: [https:// www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp005pt021f01=295pt001f01=720.html](https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp005pt021f01=295pt001f01=720.html) (Accessed 13.02.2019).
15. The election program of the political party "European Solidarity" "Protect the European future of Ukraine!" *The web site of the party "European Solidarity"*. URL: <https://eurosolidarity.org/program/> (Accessed 02.09.2019).
16. The election program of the political party "Opposition Platform — For Life" "Peace! Responsibility! Care!" *The web site of the party "Opposition Platform — For Life"*. URL: <http://zagittya.com/en/page/programma.html> (Accessed: 02.09. 2019).
17. The political program of the political party "Voice". *The web site of the party "Voice"*. URL: <https://goloszmin.org/program/victory> (Accessed 03.09.2019).
18. Program of the All-Ukrainian Union "Svoboda" — the program for the protection of Ukrainians. *The web site of the All-Ukrainian Union "Svoboda"*. URL: [https:// svoboda.org.ua/party/program/v/](https://svoboda.org.ua/party/program/v/) (Accessed: 02.09.2019).
19. The election program of the candidate for the post of the President of Ukraine Petro Poroshenko (11.02.2019). *LB. ua*. URL: [https://en.lb.ua/ news/ 2019/02/11/419445\\_peredviborna\\_programa\\_petra.html](https://en.lb.ua/news/2019/02/11/419445_peredviborna_programa_petra.html) (Accessed 04.09.2019).
20. The election program of the candidate for the post of the President of Ukraine Inna Bohoslovska. *The online platform Election.com.ua*. URL: <https://election.com.ua/2019-bohoslovska/> (Accessed: 04.09.2019).
21. Sklyar, Volodymyr. (2007). The realities of the ethnic composition of the population of Ukraine. *Slovo Prosvity*, 42.
22. "One should take it out of the parenthesis" — the team of Zelensky told about their attitude to the draft law on the Ukrainian language (02.04.2019). *Channel 5*. URL: <https://www.5.ua/polityka/treba-vynesty-za-duzhky-u-komandi-zelenskoho-rozpovily-iak-stavliatsia-do-zakonoproektu-pro-ukrainsku-movu-189717.html> (Accessed 03.09.2019).
23. Which parties will defend the language (and which one) if they go to the Rada (22.06.2019). *Ukrainian space*. URL: <http://prostir.co.ua/yaki-partiyi-zahyshhatymut-movu-i-yaku-yakshho-potrapiyat-u-radu-26186/> (Accessed 03.09. 2019).

Статтю отримано 09.09.2019

L. T. Masenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

#### LANGUAGE POLICY OF UKRAINE IN 2017 — 2019

The paper considers the adoption of the law "On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language" by the Verkhovna Rada of Ukraine on April 25, 2019 as the greatest achievement of the state language policy. The most important norms of the use of the Ukrainian language as the state language implemented by this law are analyzed. The countermeasures to the procedure of the adoption and implementation of the law by the pro-Russian deputy corps part are also clarified.

With respect to the presidential and parliamentary elections in 2019, the provisions in the programs of presidential candidates and parties addressing the country's language issues and proposed solutions, are considered.

The election program of Petro Poroshenko as well as his great role in granting Tomos on the autocephaly to the Ukrainian Church and implementation of a series of supporting actions for Ukrainian culture have demonstrated the evolution of the Poroshenko's attitude to the language policy tasks. From tolerating bilingual development of the country at the beginning of his presidency, he has moved to the Ukraine-centered position in his last years in the post.

Yulia Tymoshenko promised to provide a state financial support for the "cultural and spiritual development of the people, preservation and enhancement of its cultural heritage" in the case of winning the elections. Particular attention in her program was given to the promotion of the Ukrainian culture abroad.

In his program, Volodymyr Zelensky avoided mentioning the language issues. Such position is obviously explained by his intention to gain electorate support both in the western and eastern regions. According to the election results, the strategy chosen by Zelensky and his team has proven to be successful.

The paper also evidences the fallacy of the thesis about 135 nations in Ukraine, present in the Inna Bohoslovska's program.

Most of the 22 political parties taking part in the 2019 parliamentary election process avoided mentioning language issues.

Only two parties with opposite political orientations, namely the All-Ukrainian Union "Svoboda" and the Opposition Platform — For Life, have paid considerable attention to the language policy problems.

**Keywords:** *language policy, language legislation, state language, Russian language, national minorities languages.*



---

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.052>

УДК 81'246.2+272

С.О. Соколова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

## **ПЕРШІ ПІДСУМКИ МІЖНАРОДНОГО ПРОЄКТУ: ДОСВІД І ЗДОБУТКИ**

---

*У статті схарактеризовано основні результати проєкту, щойно завершеного співробітниками Інституту української мови НАН України в співпраці з міжнародними партнерами. Участь у проєкті дала змогу провести статистично достовірне масове опитування з проблем мовної ситуації та ставлення до мов в Україні та проаналізувати особливості функціонування української мови в основних сферах — офіційній, інформаційній, освітній, приватній. За три роки виконання проєкту проведено дві наукові конференції його учасників, у статті висвітлено основні дискусійні питання, обговорені на другій, підсумковій конференції, та зіставлено підходи до їх розв'язання представниками різних країн.*

**Ключові слова:** білінгвізм, мовна ситуація, мовна поведінка, мовний конфлікт, мови в освіті, інформаційний простір.

Упродовж 2016 — 2019 рр. Інститут української мови НАН України був одним зі співвиконавців міжнародного наукового проєкту за підтримки фонду Фольксваген «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» (Бі- та мультилінгвізм між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етнолінгвістичні конфлікти і контактні ситуації в пострадянських Україні та Росії) AZ № 90217. Проєкт був тристороннім, його виконували при Гіссенському університеті ім. Юстуса Лібіґа, Національній академії наук України та Казанському (Приволзькому) федеральному університеті (Росія). Він був розрахований на три роки, отже, його термін добіг кінця у квітні цього року.

Крім співробітників наукової групи соціолінгвістики Інституту української мови НАНУ (д.філол.н., проф. Л.Т. Масенко, д.філол.н., проф. С.О. Соколова — співкоординатори проєкту

© С.О. СОКОЛОВА, 2019

від української сторони, к.філол.н. О.М. Данилевська, к.філол.н. О.Г. Руда, аспіранти М.А. Бовсуновська та Н.Р. Матвеева), від української сторони в проєкті брали участь соціолог к.екон.н. Г.М. Залізник та мовознавець к.філол.н. Л.М. Підкуймуха.

У межах проєкту виконане комплексне соціологічне дослідження (координатор — Г.М. Залізник), що складалося з фокус-групових обговорень та масового опитування (загалом 2007 анкет, представлено всі області України, об'єднані в 5 регіонів, різні типи населених пунктів, різні вікові та соціальні групи інформантів). Максимальне вподібнення параметрів опитування (з урахуванням зміни політичної ситуації) дало змогу не лише отримати синхронний зріз мовних уподобань мешканців України, а й порівняти їх із даними, отриманими у 2006 р. [22].

Основним здобутком проєкту з українського боку стало створення бази даних, у якій зафіксовано відповіді респондентів на понад 120 запитань щодо їхніх мовних і частково світоглядних преференцій і на 10 запитань щодо їхнього соціального статусу. Ці дані можна використовувати як в одновимірному розподілі (для загальної характеристики ситуації в Україні), так і у двовірній кореляції, тобто співвідносити мовні преференції та мовну поведінку респондентів із їхньою соціальною (вік, місце проживання, національність, соціальний статус та ін.) або іншою характеристикою, зокрема також пов'язаною з мовою (рідна мова, основна мова повсякденного спілкування, рівень володіння мовами та ін.).

Це дало змогу залучити статистично достовірні кількісні дані<sup>1</sup> до характеристики особливостей функціонування української мови як державної в основних сферах — офіційній [12; 13; 30], інформаційній [23; 24; 25], освітній [3; 4; 6; 7; 8 — 11; 15; 31]<sup>2</sup>, а також до аналізу мовної ситуації в окремих регіонах України [1; 2; 16; 19; 21] та мовної поведінки представників різних спільнот [5; 28]. У низці публікацій розглянуто методологічні проблеми, актуальні для сучасної української соціолінгвістики [9; 14; 26; 28; 32; 33]. Матеріал фокус-групових досліджень не лише став підґрунтям для визначення параметрів масового опитування, а й показав зразки спонтанного мовлення мешканців різних регіонів<sup>3</sup> і різного віку в умовах вимушеного українсько-російського білінгвізму. Цей матеріал має власне лінгвістичне значення, його вже частково використано для аналізу [27; 29].

Результати дослідження оприлюднено в численних публікаціях<sup>4</sup>, зокрема й у журналі «Українська мова» [14; 26; 29; 31; 32], виголошено в

<sup>1</sup> У дослідженні пропорційно представлені всі регіони України, різні вікові та соціальні групи, враховано думку жителів міст і сіл.

<sup>2</sup> Уже під час остаточного редагування цієї статті вийшла друком монографія О.М. Данилевської «Українська мова в українській школі на початку XXI століття» [9], у якій, поряд з іншими, використано матеріали Проєкту і яка подає цілісну картину функціонування української мови в освітній сфері та її взаємодії з іншими мовами.

<sup>3</sup> Фокус-групові дослідження проведено в Києві, Львові, Одесі і Харкові.

<sup>4</sup> Основні публікації членів української робочої групи за матеріалами проєкту наведені в списку літератури [1 — 21; 23 — 33].

колективній доповіді на VI Міжнародному з'їзді славістів [33], у доповідях на Міжнародному конгресі україністів [11; 25; 30], на багатьох інших міжнародних конференціях [2; 7; 8; 12; 13; 15; 24].

Подібне дослідження паралельно виконано в Республіці Татарстан, у якій офіційно існують дві державні мови — російська й татарська, а також функціонують мови національних меншин.

Результати національних досліджень обговорені на двох міжнародних конференціях проекту, перша з яких відбулася в червні 2017 р. (незабаром у Німеччині англійською мовою вийде друком збірник статей за її матеріалами, у якому вміщено статті одинадцятьох представників України, а також власне анкету, за якою здійснювалось опитування, з відповідями інформантів в одновимірному розподілі), друга, підсумкова «**Languages in conflict situations. Challenges and perspectives — Russia and Ukraine**» («**Мови в конфліктних ситуаціях. Виклики і перспективи — Росія та Україна**») — 15 — 16 квітня 2019 р. в Університеті Юстуса Лібіга (Гіссен, Німеччина). У ній, окрім учасників проекту з Гіссена, Києва та Казані, взяли участь учені — представники різних країн за персональними запрошеннями Гіссенського університету. Роботу конференції організовано в семи секціях, кожна з яких працювала в режимі пленарного засідання, а дискусія, що розгорнулася навколо кожної доповіді, з одного боку, виявила проблеми взаємодії мов у кожному з досліджених регіонів, а з іншого — виявила відмінність підходів до їх розв'язання (а інколи й приховування або, навпаки, штучного загострення), репрезентованих учасниками дискусії.

Першою в секції «**Лінгвістичне дослідження конфліктів: методи, підходи, приклади**» виступила координатор проекту від німецької сторони **Моніка Вінгендер** (Гіссен) із доповіддю «**Бі- та мультилінгвізм між інтенсифікацією та розв'язанням конфліктів**», у якій схарактеризувала мету і завдання тристороннього проекту — на основі вивчення конкретних мовних ситуацій у різних країнах і особливостей взаємодії мов у них створити комплексну програму дослідження мовних конфліктів. В основі ідеї проекту була теза про те, що мовний контакт неможливий без мовного конфлікту, це було реалією для багатонаціональної імперії Радянського Союзу і досі є нею для пострадянських країн, де дотепер немає симетричного бі- та полілінгвізму. Те, що насправді має сприяти розв'язанню конфліктів — багатомовність як засіб взаємодії, у контексті мовної політики з її змінними параметрами нерідко, навпаки, спричиняє інтенсифікацію конфліктів. Саме ця проблема стала основною під час вивчення кількох мовних ситуацій (Україна, Республіка Татарстан, Крим), які, крім відмінностей, мають і спільні риси. Дво- та багатомовні ситуації вбудовані у структуру держав, які ґрунтуються на певній мовній політиці, тому порівняння дає змогу реально побачити результати цієї політики.

**Максим Кронгауз** та **Антон Сомін** (Москва) у доповіді «**Мова як джерело конфлікту в ситуації одно- і багатомовності**» порушили питання конфліктної комунікації, джерелом якої є мова. Ця проблема має два різно-

види — міжмовний та внутрішньомовний. Міжмовні конфлікти виникають у багатонаціональних країнах. Внутрішньомовні конфлікти закладені в самій структурі мови. На матеріалі мовних коментарів до новин автори дослідили метамовну рефлексію білорусів, об'єктом якої є питання як зовнішньої, так і внутрішньої лінгвістики, описали найпоширеніші типи мовних конфліктів, пов'язані з різним сприйняттям одиниць російської мови.

**Айса Біткеева** (Москва) у доповіді «**Мови й ідеологія в багатонаціональній державі: поняття й інтерпретації**» зауважила, що ідеологію державної єдності запроваджують за допомогою низки засобів ідеологічного впливу, проаналізувала способи створення ідеологічного простору через ідеологеми та накреслила основні підходи до інтерпретації цього поняття в сучасній лінгвістиці. До значущих у житті сучасної Росії зараховано ідеологеми «нация», «русский мир», «родной язык», які витлумачено в контексті радянської епохи та пострадянського періоду.

**Кайл Маркварт** (Гетеборг) запропонував увазі присутніх доповідь на тему «**Коли і чому мова сигналізує про сепаратизм? Досвід із російських республік**», у якій проаналізував зв'язок між статусом периферійної (міноритарної) мови і тяжінням до суверенітету з боку її носіїв, використавши дані опитування з 16 регіонів Росії. Серед соціальних параметрів опитаних — вік, стать, матеріальний стан, освіта, релігійні вподобання, бі- та монолінгвальність тощо. Автор визначив кореляцію між рівнем володіння периферійною мовою і прагненням до самовизначення її носіїв.

Секцію «**Оцінка мовних ситуацій**» розпочала доповідь співкоординатора проєкту від Татарстану **Лілії Нізамової** (Казань) «**Повсякденна риторика мовної взаємодії в Татарстані (за матеріалами фокус-групових обговорень)**», у якій висвітлено проблематику обговорення в п'ятьох фокус-групах у Казані (серед російської і татарської молоді, серед представників старшого покоління — татар і росіян та серед удмуртів без вікової диференціації) і трьох у сільській місцевості (серед татар, росіян і удмуртів). Уже в цьому полягала відмінність від аналогічного дослідження в Україні, оскільки наші фокус-групи представляли передусім територіальний розподіл (Київ, Львів, Одеса, Харків) з чіткою віковою диференціацією (по 2 групи в кожному місті), були змішаними за мовними преференціями учасників (по п'ятеро українсько- та російськомовних у кожній групі), не враховували національний чинник і не проводилися в сільській місцевості. Утім, питання, які обговорювали учасники дискусій в Татарстані й Україні, мали багато спільного — мовна ситуація, білінгвізм (індивідуальний та масовий), опозиція «національна мова — російська мова», питання державної мови, мови національних меншин. За даними останнього перепису населення 2010 р., у Татарстані загалом кількість татарського населення — близько 53%, росіян — близько 40%, у Казані пропорції дещо інші — татар 47,5%, росіян — 48,5%, удмурти як одна з національних меншин становлять близько 0,6% населення республіки загалом і близько 0,1% населення столиці. В Україні (за даними перепису населення 2001 р.)

українці становили майже 78% населення, росіяни — близько 17%, у столиці проживало понад 82% українців і майже 13% росіян. Частина проблем, які обговорювали дискусанти в Казані, також актуальна й для України — зв'язок мови з національною ідентичністю, недостатній рівень мовної освіти. Водночас деякі питання більшою мірою турбують саме представників Татарстану — обов'язковість / факультативність вивчення татарської мови, можливість мовного бар'єру між представниками різних етносів, можливість професійної дискримінації внаслідок неволодіння мовою тощо, відмінність не лише мов, а й культур та ін. Дискусанти, розмірковуючи про конфлікт мов та мовних інтересів, наголошували на відсутності неподоланих проблем у міжособистісному спілкуванні.

У доповіді Аїди Нурутдиної (Казань) «**Мовна ситуація в Республіці Татарстан в оцінках жителів регіону (за матеріалами масового опитування)**» представлено результати масового опитування жителів Республіки Татарстан щодо використання і розвитку мов, здійсненого влітку 2018 р. Параметри опитування загалом дуже подібні до тих, які застосовані в українському опитуванні. Акцент зроблено на оцінках з боку респондентів динаміки мовної ситуації в регіоні, на використанні державних мов (російської і татарської) і ставленні до них, можливостях задоволення культурних потреб татарсько- та російськомовних. Загальні дані щодо вживання мов у населених пунктах, де живуть респонденти, дещо відрізняються від даних по Україні: понад половина відповіли, що функціонують обидві мови, близько 20% вказали на переважання татарської і близько чверті — на переважання російської; в Україні це відповідно майже 21% вживання двох мов, майже 38% — переважання української і ще майже 16% суржику і близько чверті — на переважання російської мови. Отже, дані збігаються лише стосовно частки переважання російської мови, щодо інших опцій, то для Татарстану більшою мірою характерна двомовність, а для України — уживання національної мови. Доповідачка зробила висновок про те, що загальний зріз оцінок мовної ситуації в республіці дає змогу «почути» думку громадян з актуальних питань розвитку мов, урахувуючи їхні повсякденні практики.

Організатори конференції запросили також Юрія Дорофєєва (Сімферополь) виголосити доповідь «**Динаміка мовних станів і ситуацій в Криму**» через скайп-зв'язок, сподіваючись отримати об'єктивні дані про теперішню мовну ситуацію на півострові. Натомість присутні почули переважно загальновідомі дані про динаміку національного складу населення Криму за період його перебування у складі України, про особливості мовної освіти і комунікативних практик у цей час тощо. Конкретних даних щодо результатів масового опитування, здійсненого під керівництвом доповідача, не наведено.

У секції «**Дискурси мовної політики**» присутні прослухали доповідь Лариси Масенко (Київ) «**Мовна політика в Україні після Євромайдану (2014 — 2019 рр.)**», у якій схарактеризовано мовну політику України після 2014 р. в аспекті взаємодії трьох чинників — влади, експертного середовища

і громадянського суспільства. Висвітлено зміни у ставленні Петра Порошенка до засад мовного планування — від толерування двомовного розвитку країни до декларування потреби державної підтримки української мови і прийняття низки заходів для її втілення, проаналізовано результати анкетування, здійсненого в межах проєкту 2017 р., у частині, що виявляє ставлення громадян до мовної політики. Окремо проаналізовано програми претендентів на посаду президента на предмет присутності або відсутності пропозицій щодо державного врегулювання конфліктних проблем двомовного соціуму.

**Надія Трач** (Київ / Гіссен) у доповіді «**Мовне питання в політичній риторичі сучасної України**» проаналізувала програми політичних партій, передвиборчі програми кандидатів у президенти України, публічні виступи українських політиків та інші жанри політичної риторичи. Розглянула такі питання: 1. Як концептуалізується та метафоризується мовне питання? 2. З якими іншими тематичними блоками пов'язані мовні проблеми? 3. Як мейнстримні та опозиційні політики сучасної України пропонують регулювати мовну ситуацію, зокрема конфлікт між уживанням державної української мови, російської мови та мов меншин? 4. Як політична риторика стосовно вжитку мов співвідноситься з реальною мовною політикою (ухваленням нових законів, функціонуванням державних інституцій)?

У доповіді **Єкатерини Панкової** (Гіссен) «**Ієрархія мов, ієрархія ідентичностей: мовна ієдеологія і національна ідентичність у дискурсі російської етнокультурної політики (2012 — 2016)**» представлено результати критичного дослідження репрезентації мовного розмаїття в дискурсі російської національної і культурної політики. Проаналізувавши офіційні документи, стенограми парламентських слухань, круглих столів і засідань тематичних рад при Президентові РФ, доповідачка зробила висновок, що на тлі етномовного розмаїття в Росії за допомогою різних дискурсивних стратегій просувається ієдея російської мови як основи загальнонаціональної громадянської ідентичності, за якою закріплено пріоритет стосовно інших форм ідентифікації. У такій спосіб створюється ієрархія мов залежно від приписуваної їм символічної і прагматичної цінності, що дає змогу легітимізувати більшу важливість підтримки російської мови порівняно із заходами, спрямованими на збереження й розвиток інших мов.

Секцію «**Мовна поведінка білінгвів**» розпочала доповідь **Гульшат Галіуліної** (Казань) «**Мовна поведінка білінгва в повсякденному дискурсі**», у якій схарактеризовано мовну поведінку татарсько-російської мовної особистості в повсякденному спілкуванні. Використавши матеріали анкетних опитувань, фрагменти розмовного мовлення, доповідачка проаналізувала мовну поведінку респондентів у родині та поза її межами. Інформанти — представники різних вікових груп, жителі міста та села. Зроблено висновок про вплив на вибір мови спілкування комунікативної ситуації, соціальних чинників та етномовного середовища.

**Світлана Соколова** (Київ) у доповіді «**Ситуаційні особливості вияву білінгвізму в Україні**», зазначила, що, за матеріалми масового опитування,

у повсякденному житті 46% респондентів спілкуються повністю або переважно українською мовою, 33% — повністю або переважно російською і 21% приблизно порівну українською та російською мовами. Водночас представники всіх цих трьох груп є носіями білінгвізму (координативного чи субординативного), тому їхня мовна поведінка варіює залежно від ситуації спілкування. Найпотужнішим стимулом для зміни мовного коду є мова співрозмовника: 63% говорять українською з українськомовними і майже 48% — російською з російськомовними, ще близько 20% в обох ситуаціях використовують обидві мови, лише 17% говорять російською з українськомовними, а 29% — українською з російськомовними. Це ситуаційне пристосування по-різному проявляється в різних групах мовців: на українську мову переходять 23% російськомовних, а на російську — 14% українськомовних, ще чверть в обох групах використовує обидві мови. У доповіді проаналізовано особливості спілкування з родичами та друзями, у сфері сприйняття інформації, у різних суспільних сферах — як загальні, так і для представників кожної з груп мовців окремо.

Доповідь «**Білінгвізм і диглосія у формальному і неформальному спілкуванні мешканців Києва**» англійською мовою виголосила **Наталія Матвеева** (Київ), яка зауважила, що білінгвізм та диглосія — поширені явища в українському суспільстві. Під білінгвізмом розуміють використання індивідом або суспільством двох мов, під диглосією — розподіл двох мов за різними сферами вживання та оцінювання з боку мовців такого функціонального розподілу. Результати соціологічного опитування, проведеного в рамках проекту, підтвердили наявність білінгвізму й диглосії в столиці України. Доказом функціонування білінгвізму є реальні мовні практики українців, що засвідчують тенденцію до перемикання мовних кодів залежно від мови співрозмовника та відсутність мовної стійкості, а також самоідентифікація респондентів як білінгвів. Фактором визнання сучасної мовної ситуації Києва як диглосної є не показник престижності мов, а диференціація вживання української та російської мов у сферах формального і неформального спілкування. Попри те, що київський білінгвізм досі має диглосний характер, спостерігаємо позитивну динаміку вживання української мови. Варто відзначити, що молода дослідниця гідно трималася в дискусії, яку теж вели англійською мовою.

Засідання секції «**Культурні практики конфлікту**» розпочала **Орися Демська** (Київ) доповіддю «**Вуличні мовні практики київського Подолу**», у якій підкреслила, що однією з рис лінгвістичного ландшафту постколоніального міста є його культурна гібридність. Процеси, пов'язані з лінгвальною невідомою та відомою гібридизацією публічного простору міста, призводять до какофонії та супроводжуються конфліктами різної інтенсивності. Зазвичай найяскравіше проявляє свою лінгвокультурну гібридність історична частина міста. Не є винятком Київ, зокрема одна з найстаріших його частин — Поділ. Лінгвістичний ландшафт сучасного київського Подолу поєднує щонайменше три мови: українську, англійську і російську, а також спорадично іспанську, французьку, італійську, турецьку та ін.

**Марія Королькова** (Грінвіч) у доповіді **«Від «Кіборгів» до «Кримського мосту» і «Дау»: візуальна мова і культурна пам'ять російсько-українського конфлікту»** запропонувала огляд фільмів українського і російського виробництва, які частково або повністю профінансовані державою: «Кіборги» (2017), «Кримський міст» (2018), а також представила огляд кінофільмів європейських країн, які намагаються схарактеризувати конфлікт з погляду незалежного кінематографа — фільми «Маріуполіс» (2017) Мантаса Кведарчавічуса, «День перемоги» (2018) Сергія Лозниці, «Дау» (2019) Іллі Хржановського, «Анна Київська» (2019) Іва Анжело.

У доповіді **Дірка Уфельмана** (Пассау) **«Поетичні мови в конфлікті: самопереклади в поезії та блогах Бориса Херсонського після 2014 року»** простежено процес мовної переорієнтації відомого одеського поета та блогера. Відомий своїми публікаціями в російських видавництвах 90-х рр. ХХ ст. — початку ХІ ст. російськомовний поет після подій на Майдані й початку російсько-української війни зіткнувся зі звинуваченнями в проукраїнській позиції та критиці російського неоімперіалізму. З того часу він звернувся до самоперекладу віршів і текстів, які спочатку були написані російською мовою, і почав писати українською. У доповіді проаналізовано самопереклади, уміщені в блозі Херсонського на Facebook з 30 жовтня 2013 р. до 19 лютого 2018 р., та висловлено тезу про те, що самопереклад і двомовний блог, незважаючи на суперечливі заяви самого поета, спрямовані на пом'якшення мовного конфлікту в постмайданній ситуації України.

У секції **«Дво- та багатомовність у системах освіти»** виступила **Оксана Данилевська** (Київ) із доповіддю **«Параметри аналізу білінгвальної мовної ситуації у сфері шкільної освіти в Україні»**, у якій подала результати аналізу мовної ситуації у загальноосвітніх школах України, урахувавши особливості функціонування української та російської мов у регіонах, за ознакою «місто — село», у різних вікових групах респондентів, а також залежно від мови повсякденного спілкування та ціннісних настанов опитаних. Доповідачка констатувала, що дифузний характер взаємодії української та російської мов у загальноосвітніх навчальних закладах, що виявляється у неоднорідності мовних середовищ, регіональних відмінностях у функціонуванні української мови як державної, несинхронності мовної ситуації в населених пунктах різного типу, потрібно аналізувати в контексті посттоталітарних деформацій мовної ситуації в Україні. Простежено залежність сприйняття й оцінки мовної ситуації у сфері шкільної освіти від мови повсякденного спілкування респондентів та їх ставлення до української і російської мов, а також ціннісних орієнтацій і поколінневих особливостей. Зроблено висновок про посилення статусу української мови як державної і подолання посттоталітарної спадщини у використанні мов у школах. Доповідь ґрунтується на матеріалах монографії авторки [9].

**Алсу Гараєва** (Казань) у доповіді **«Сучасна мовна політика в освітній сфері: сприйняття жителями Республіки Татарстан нових реалій вивчення**



**рідних мов»** звернула увагу на те, що мовна політика Татарстану в останні десятиліття була спрямована переважно на рівноправне функціонування двох державних мов — російської та татарської, зокрема в системі освіти, проте у 2017 р. в Татарстані було скасовано обов'язкове викладання татарської мови в усіх середніх навчальних закладах і запроваджено викладання предмета «рідна мова» лише за письмовою заявою батьків, що спричинило неоднозначну оцінку статусу татарської мови як державної. Результати опитування жителів республіки демонструють їхню небайдужість до подальшого розвитку мовної ситуації, їхнє бажання й надалі бачити мови рівноправними, такими, що мирно співіснують. Щодо балансу вивчення мов у середній школі думки респондентів мають чітко виражений розподіл за ознакою «місто — село». Так, за обов'язковість навчання татарською мовою як однією з державних мов висловилися понад 80% сільських і близько 50% міських жителів, що приблизно корелює з особливостями розселення татар у республіці. Доповідачка визначила оцінювання перспектив мовного розвитку регіону як одне з пріоритетних дослідницьких завдань.

Важливу проблему мовної освіти представників національних меншин в Україні заторкнув **Іштван Чернічко** (Берегове) у доповіді «**Мови в конфліктних ситуаціях у контексті закону України «Про освіту»**», який розповів присутнім про дискусії навколо мовної частини цього закону, а також поставив низку запитань, на які намагався дати відповідь: чи підтримує багатомовність національних меншин стаття 7 Закону України «Про освіту», чи справді угорці України не володіють державною мовою, якими мовнополітичними кроками можна розв'язати конфлікт, який виник після прийняття закону? Намагаючись спростувати тезу про зв'язок низького рівня володіння державною мовою угорських школярів Закарпаття, які навчаються угорською мовою, саме з мовним профілем школи (а про це свідчать результати ЗНО), доповідач послався на те, що результати випускників шкіл Закарпаття з українською мовою навчання гірші за результати учнів, які навчалися, наприклад, російською мовою. Таке порівняння не зовсім коректне, оскільки російською мовою навчаються переважно міські діти, а українською та угорською — жителі як міст, так і сіл, тому на рівень мовних (та й інших!) знань учнів впливає передусім загальний рівень викладання у школі. Водночас проблема вдосконалення навчально-методичного і кадрового забезпечення шкіл, передусім розташованих у регіонах компактного проживання національних меншин, порушена доповідачем, дуже актуальна.

У секції «**Мовний конфлікт та ЗМІ**» першою прозвучала доповідь **Ензе Кадірової** (Казань) «**Мовні процеси в Республіці Татарстан в оцінках регіональних ЗМІ (на прикладі газет «Мэдэни жомга» і «Звезда Поволжья»)**», які регулярно висвітлюють на своїх шпальтах проблеми збереження, розвитку та популяризації татарської національної культури й мови. Перше видання є державним, друге — незалежним суспільно-політичним, обраний для аналізу період (2018 — 2019) відповідає найінтенсивнішому потоку

публікацій, присвячених мовним процесам, оскільки перед тим було змінено вектор держаної мовно-освітньої політики (про що вже йшлося вище). Саме тому в матеріалах домінують статті, присвячені проблемам викладання татарської мови в загальноосвітніх закладах Республіки Татарстан. Доповідачка представила різні погляди на цю проблему, проте її власні висновки щодо переваг того чи того вектору мовного розвитку, як і в інших представників татарської делегації, були дуже обережними.

**Олена Руда** (Київ) виголосила доповідь «**Динаміка й фактори змін у мовній сфері ЗМІ та масової культури в Україні**», у якій зазначила, що ситуація в мовній сфері ЗМІ та масової культури в Україні за останнє десятиріччя змінилася. Цьому посприяли як соціально-політичні процеси в країні, що спричинили зміну стереотипів суспільної свідомості, так і серйозні законодавчі перетворення, передусім запровадження мовних квот на телебаченні й радіо. Інформаційний простір відображає мовні преференції суспільства, водночас формуючи їх. А тому мовно-реформаторські кроки мають враховувати не лише нинішню мовну ситуацію, а й готовність громадян сприймати та виконувати законодавчі вказівки. Важливим є й аналіз динаміки мовних преференцій у часі та у зв'язку з уже здійсненими мовними реформами. Надійним методом діагностування мовної ситуації в цій сфері в масштабах держави стало масове опитування, результати якого використано в доповіді, а зробити висновки про зміну її конфігурації вдалося завдяки порівнянню його результатів із результатами іншого дослідження, проведеного в 2006 р. за тією самою методикою [22].

**Марія Бовсуновська** (Київ) у доповіді «**Мови в культурно-інформаційному просторі Житомирщини (за результатами регіонального опитування)**» проаналізувала відповіді мешканців Житомирщини на запитання про можливість вибору мови для задоволення культурно-інформаційних потреб (теле- та радіопродукції, ЗМІ, читання книжок) та повідомила про мовні особливості місцевих ЗМІ. Потреба використання кількох мов зумовлена поліетнічним складом регіону (українці, росіяни, поляки, євреї та ін.) та загальнодержавною мовною ситуацією. Доповідачка зазначила, що свої мовні бажання можуть задовольнити переважно українсько- та російськомовні респонденти, менше — нацменшини (поляки). Значна частина опитаних може вільно послуговуватися українською і російською мовами. Зіставлення показників із 2006 р. ілюструє вищий відсоток уживання української мови в ЗМІ, відповідно, більше українськомовного населення має доступ до українськомовної продукції. Інші нацменшини (крім російськомовної) не можуть повністю задовольняти свої потреби у виборі мови для сприйняття інформаційного простору.

У завершальній секції «**Оцінка й фактори конфліктності**» виступив **Ян Патрік Целлер** (Гамбург) з доповіддю «**Мови і коди в центральних регіонах України: думки й атітуди**», який ознайомив присутніх із результатами власного опитування 1400 респондентів із 56 населених пунктів, проведеного в червні — липні 2014 р. в Центральній Україні і присвяченого ставленню українців до мов і кодів — українська та російська мови, суржик

тощо. Доповідач намагався знайти кореляцію між реальним використанням інформантами певного мовного коду та їхнім ставленням до статусу української та російської мов в Україні і на її основі встановити, чи є свідчення мовного конфлікту серед населення країни. Зауважимо, що наш досвід аналізу таких проблем засвідчує, що така кореляція, безперечно, є, хоч і непряма, проте бурхливі політичні події в Україні зумовлюють і швидко змінність досліджуваних параметрів.

Доповідь Хольгера Кюссе (Дрезден) «Перлокуції в конфлікті» присвячено проблемам конфліктної комунікації, зокрема агресивного впливу на комунікативного партнера на матеріалі агресивних дій у контексті російсько-українського конфлікту — від формату індивідуального висловлювання і його впливу до формату перлокутивних дискурсів, зокрема так званого патріотичного виховання. З'ясовано також «форми декодування» перлокутивних інтенцій. Приклади залучено з різних медійних форматів, зокрема токшоу і ЗМІ, використано також читачські коментарі стосовно перлокутивних намірів авторів висловлювань.

Отже, участь у Проекті не лише збагатила його учасників новим матеріалом, який і надалі можна використовувати для наукових досліджень, та дала змогу презентувати цей матеріал на міжнародному рівні, вона ще навчила нас обстоювати свої позиції у прямій дискусії з опонентами, які дотримуються інших поглядів, а подеколи й вдаються до маніпуляцій. Особливо цінно, що таке «випробовування» пройшли не лише досвідчені науковці, але й зовсім молоді дослідники. Матеріали обох конференцій незабаром будуть оприлюднені в двох наукових збірниках, українські учасники проекту вже висвітлили результати своїх досліджень у понад 30-ти наукових статтях, їх використано в монографії О.М. Данилевської [9] та двох кандидатських дисертаціях, які зараз завершують аспіранти Інституту української мови НАН України. Створена база даних і надалі може бути використана як матеріал для наукових досліджень. Налагоджені зв'язки і набутий досвід дають змогу плідно співпрацювати з зарубіжними партнерами для розв'язання наукових завдань, актуальних для українського суспільства.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Бовсуновська М.А. Мовна ситуація міста Житомира. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Вип. 44. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 60 — 66.
2. Бовсуновська М.А. Особливості мовної поведінки мешканців північного регіону України. *Scientific Research Priorities — 2018: theoretical and practical value*. Vol. 3. Nowy Sącz, Poland, 2018. С. 102 — 104.
3. Данилевська О.М. Мовна ситуація в загальноосвітніх навчальних закладах України (за результатами соціолінгвістичного дослідження). *Записки з українського мовознавства*: Вип. 24. У 2-х томах. Т. 2: *Зб. наук. праць. Opera in linguistica ukrainiana: Fascicullum 24*. Одеса, 2017. С. 28 — 43.
4. Данилевська О.М. Мовна ситуація в українській шкільній освіті за оцінками респондентів масового опитування. *Ukrainistika na sveučilištu u Zagrebu: 20 Godina. Ukrajinistika в загребському університети: 20 років*. Упоряд. Ж. Челіч (Ž. Čelić), Т. Фудерер (T. Fuderer). Загреб, 2017. С. 166 — 177.

5. Данилевська О.М., Фудерер Т.О. Ставлення до мови і щоденні білінгвальні практики мовців різних вікових груп. *Борисфен*. 2017. № 6. С. 8 — 13.
6. Данилевська О.М. Масове опитування як основний метод діагностування мовної ситуації в українській шкільній освіті. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія Філологія. Том 21, № 1. 2018. С. 153 — 160.
7. Данилевська О.М. Оцінні характеристики взаємодії української та російської мов у сучасній школі. *Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Професійна комунікація: національна ідентичність у багатомовному світі»: Тези доповідей* (Черкаси, 25 — 26 жовтня 2018 р.). Черкаси, 2018. С. 31 — 33.
8. Данилевська О.М. Оцінка заходів мовної політики у сфері шкільної освіти і мова повсякденного спілкування. *Соціолінгвістичне знання як засіб формування нової культури безпеки: Україна і світ*. Матеріали міжнародної конференції (Львів, 22 — 23 листопада 2018 року). За ред. Г. Мацюк. Львів, 2018. С. 31 — 32.
9. Данилевська О.М. Українська мова в українській школі на початку XXI століття. Київ, 2019.
10. Данилевська О.М. Уявлення школярів про суржик у контексті посттоталітарних деформацій мовної ситуації в Україні на початку XXI століття. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія Філологія. Том 21, № 2. 2018. С. 90 — 99.
11. Данилевська О.М. Посттоталітарні деформації мовної ситуації в українській шкільній освіті на початку XXI століття. *IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство*. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України). Голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2018. С. 197 — 213.
12. Залізняк Г.М. Мова та євроатлантичний вибір киян під кутом мовних уподобань. *Матеріали XIV Всеукраїнської науково-практичної конференції з проблем розвитку та функціонування державної мови* (Київ, 29 листопада 2018 року). Київ, 2018. С. 138 — 142.
13. Залізняк Г.М. Мова як чинник державотворення України в соціологічному вимірі. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи. Матеріали 13 Всеукраїнської науково-практичної конференції з проблем розвитку та функціонування державної мови* (Київ, 30 листопада 2017 року). Київ, 2017. С. 46 — 50.
14. Масенко Л.Т. Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 20 — 35.
15. Масенко Л.Т. Сучасні виклики, завдання й перспективи в освітній сфері України. *Утвердження української мови в освіті та культурі*. Матеріали наукової конференції (27 квітня 2017 р.). Київ, 2017. С. 102 — 111.
16. Матвеева Н.Р. Мовна ситуація Києва (на матеріалі фокус-групових опитувань 2017 року). *Studia Philologica: збірник наукових праць*. Київ, 2017. Вип. 9. С. 166 — 171.
17. Матвеева Н.Р. Поняття білінгвізму та диглосії в сучасному мовознавстві. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. 44. С. 228 — 232.
18. Матвеева Н.Р. Сучасна мовна ситуація (на матеріалі масового опитування 2017 року). *Мова: класичне — модерне — постмодерне: збірник наукових статей*. Київ, 2017. Вип. 3. С. 52 — 59.
19. Матвеева Н.Р. Мовна ситуація в столиці в другій половині XIX ст. *Мовознавчий вісник: збірник наукових праць*. Вип. 24 — 25. Черкаси, 2018. С. 106 — 113.
20. Матвеева Н.Р. Двомовність у світлі психолінгвістичних досліджень. *Дивослово*. Київ, 2018. №11 (740). С. 42 — 44.
21. Матвеева Н.Р. Функціонування білінгвізму та диглосії у столиці України. *Мова: класичне — модерне — постмодерне*. Київ, 2018. Вип. 4. С. 142 — 154.
22. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008.
23. Руда О.Г. Мовна ситуація в українських засобах масової комунікації в оцінках громадян (за результатами масового опитування). *Мова: класичне — модерне — постмодерне: збірник наукових статей*. Київ, 2017. Вип. 3. С. 59 — 68.
24. Руда О.Г. Мовна ситуація в українських засобах масової комунікації: очікування й реальність (за результатами масового опитування). *Утвердження української мови в освіті та культурі*. Матеріали наукової конференції (27 квітня 2017 р.). Київ, 2017. С. 160 — 185.

25. Руда О.Г. Законодавче врегулювання сфери ЗМІ й культури: державні пріоритети й суспільний запит. *IX Міжнародний конгрес україністів. Мистецтвознавство*. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України). Київ, 2018. С. 511 — 521.
26. Соколова С.О. Дослідження мовної ситуації як міждисциплінарна та міжвідомча проблема. *Українська мова*. 2018. № 1. С. 3 — 16.
27. Соколова С.О. Мова і язик: інтерференція чи мовна концептуалізація? *У просторі культури мови і стилю: Збірник наукових праць на пошану С.Я. Єрмоленко*. Київ, 2019. С. 263 — 271.
28. Соколова С.О. Мовна поведінка українськомовних українців: ситуаційні особливості. *На сторожі слова: збірник наукових праць на пошану професора Василя Грещука*. Івано-Франківськ, 2019. С. 353 — 365.
29. Соколова С.О. Регіональні особливості взаємодії мовних кодів за двомовного спілкування. *Українська мова*. 2017. № 3. С. 25 — 39.
30. Соколова С.О. Українська мова як державна: теорія і практика. *IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство*. Збірник наукових статей (До 150-річчя Національної академії України). Київ, 2018. С. 97 — 111.
31. Соколова С.О., Данилевська О.М. Мовна ситуація в школах України. *Українська мова*. 2018. № 3. С. 3 — 27.
32. Соколова С.О., Залізник Г.М. Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 3 — 19.
33. Соколова С.О., Данилевська О.М., Руда О.Г. Територіальні та соціокультурні аспекти функціонування сучасних слов'янських мов як державних. *Слов'янські обрії: доп. укр. учасн. XVI Міжнар. з'їзду славістів* (м. Белград, Сербія, 20 — 27 серп. 2018 р.). Київ, 2018. Вип. 9. С. 145 — 169.

## REFERENCES

1. Bovsunovska, M.A. (2018). Language situation in the city of Zhytomyr. *Collection of scientific works of the Kamyanets-Podilsky National University named after Ivan Ogienko. Philological Sciences*. Issue 44. P. 60 — 66 (in Ukr.).
2. Bovsunovska, M.A. (2018). Features of linguistic behavior of residents of the northern region of Ukraine. *Scientific Research Priorities — 2018: theoretical and practical value*. Vol. 3. P. 102 — 104 (in Ukr.).
3. Danylevska, O.M. (2017). Language situation in general educational institutions of Ukraine (based on the results of sociolinguistic research). *Notes on Ukrainian Linguistics*: Issue. 24. In 2 vol. Vol. 2: *Collection of scientific works. Opera in linguistic ukrainiana: Fascicillum 24*. 2. P. 28 — 43. Odesa (in Ukr.).
4. Danylevska, O.M. (2017). The language situation in Ukrainian school education according to respondents' opinion polls. *Ukrainian Studies at Zagreb University: 20 years*. Zh. Chelich (Ž. Čelić), T. Fuderer (T. Fuderer). (Eds.). P. 166 — 177. Zahreb (in Ukr.).
5. Danylevska, O.M., Fuderer, T.O. (2017). Attitude to language and daily bilingual practices of speakers of different age groups. *Borysfen*, 6, 8 — 13 (in Ukr.).
6. Danylevska, O.M. (2018). Mass survey as the main method of diagnosing the linguistic situation in Ukrainian school education. *Bulletin of the Kiev National Linguistic University*. Philology Series. Vol. 21, № 1. P. 153 — 160 (in Ukr.).
7. Danylevska, O.M. (2018). Estimated characteristics of interaction of Ukrainian and Russian languages in modern school. *All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with International Participation "Professional Communication: National Identity in a Multilingual World"*: Abstracts of Reports (Cherkasy, 2018, Oct., 25 — 26). P. 31 — 33. Cherkasy (in Ukr.).
8. Danylevska, O.M. (2018). Assessment of language policy in the school education and language of daily communication. *Sociolinguistic knowledge as a means of forming a new culture of security: Ukraine and the world. Materials of the international conference* (Lviv, 2018, Nov. 22 — 23). Ed. H. Matsiuk. P. 31 — 32. Lviv (in Ukr.).
9. Danylevska, O.M. (2019). Ukrainian language in the Ukrainian school at the beginning of the 21st century. Kyiv (in Ukr.).

10. Danylevska, O.M. (2018). Representation of schoolchildren about surzhik in the context of post-totalitarian deformations of the linguistic situation in Ukraine at the beginning of the 21st century. *Bulletin of the Kiev National Linguistic University*. Philology Series. Vol. 21, № 2. P. 90 — 99 (in Ukr.).
11. Danylevska, O.M. (2018). Post-totalitarian deformations of the linguistic situation in Ukrainian school education at the beginning of the XXI century. *IX International Congress of Ukrainianists. Linguistics*. Collection of scientific articles (To the 100th anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine). Ed. H. Skrypnyk. P. 197 — 213. Kyiv (in Ukr.).
12. Zalizniak, H.M. (2018). Language as an indicator of a civilized choice of Ukrainians (sociological aspect). *Materials of the international scientific-practical conference "Priority directions of solving actual problems of social sciences"...* C. 138 — 142. Kyiv (in Ukr.).
13. Zalizniak, H.M. (2017). Language as a factor in the state-building of Ukraine in sociological terms. *Ukrainian language in jurisprudence: state, problems, perspectives. Materials of the 13th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference on the Issues of the Development and Functioning of the State Language* (Kyiv, 2017, Nov. 30). P. 46 — 50. Kyiv (in Ukr.).
14. Masenko, L.T. (2018). Linguistic conflict in Ukraine: ways to solve. *Ukrainian language*, 2, 20 — 35 (in Ukr.).
15. Masenko, L.T. (2017). Contemporary Challenges, Problems and Prospects in the Ukrainian Educational Sphere. *Approval of the Ukrainian language in education and culture. Materials of the scientific conference*. (Kyiv, 2017, Apr. 27). P. 102 — 111. Kyiv (in Ukr.).
16. Matveieva, N.R. (2017). The language situation in Kyiv (based on the focus group polls of 2017). *Studia Philologica: collection of scientific works collection of scientific works*. Issue 9. P. 166 — 171. Kyiv (in Ukr.).
17. Matveieva, N.R. (2017). Concept of bilingualism and diglossia in modern linguistics. *Scientific works of Kamenets-Podolsky National University named after Ivan Ogienko: Philological sciences*. Issue 44. P. 228 — 232. Kamianets-Podilskiy (in Ukr.).
18. Matveieva, N.R. (2017). Modern linguistic situation (based on the material of the 2017 mass survey). *Language: Classical — Modern — Postmodern: A collection of scientific articles*. Issue 3. P. 52 — 59. Kyiv (in Ukr.).
19. Matveieva, N.R. (2018). Language situation in the capital in the second half of the nineteenth century. *Linguistics Journal: Collection of Scientific Papers*. Issue 24 — 25. P. 106 — 113. Cherkasy (in Ukr.).
20. Matveieva, N.R. (2018). Bilingualism in the light of psycholinguistic research. *Dyvoslovo*, 11 (740), 42 — 44 (in Ukr.).
21. Matveieva, N.R. (2018). Functioning of bilingualism and diglossi in the capital of Ukraine. *Language: Classical-Modern-Postmodern*. Issue 4. P. 142 — 154. Kyiv (in Ukr.).
22. Besters-Dilger, J. (Ed.). (2008). Language policy and linguistic situation in Ukraine: Analysis and recommendations. Kyiv (in Ukr.).
23. Ruda, O.H. (2017). The language situation in the Ukrainian mass media in the estimations of citizens (according to the results of the mass survey). *Language: Classical — Modern — Post-modern*. Issue 3. P. 59 — 68. Kyiv (in Ukr.).
24. Ruda, O.H. (2017). The language situation in the Ukrainian mass media: expectation and reality (based on the results of the mass interview). *Approval of the Ukrainian language in education and culture*. Materials of the scientific conference (Kyiv, 2017, Apr. 27). P. 160 — 185. Kyiv (in Ukr.).
25. Ruda, O.H. (2018). Legislative regulation of the sphere of mass media and culture: government priorities and public inquiry. *IX International Congress of Ukrainianists. Art studies*. Collection of scientific articles (To the 100th anniversary of the National Academy of Sciences of Ukraine). P. 511 — 521. Kyiv (in Ukr.).
26. Sokolova, S.O. (2018). Study of the linguistic situation as an interdisciplinary and interdepartmental problem. *Ukrainian language*, 1, 3 — 16 (in Ukr.).
27. Sokolova, S.O. (2019). Mova i yazyk: Interference or Linguistic Conceptualization? *In the space of culture of language and style: a collection of scientific works to honor S. Ya. Yermolenko*. P. 263 — 271. Kyiv (in Ukr.).
28. Sokolova, S.O. (2019). Linguistic behavior of Ukrainian-speaking Ukrainians: situational features. *On the watch of the word: a collection of scientific works in honor of Professor Vasyl Greshchuk*. P. 353 — 365. Ivano-Frankivsk (in Ukr.).

29. Sokolova, S.O. (2017). Regional features of the interaction of speech codes for bilingual communication. *Ukrainian language*, 3, 25 — 39 (in Ukr.).
30. Sokolova, S.O. (2018). Ukrainian as a state language: theory and practice. *IX International Congress of Ukrainianists. Linguistics*. Collection of scientific articles (To 150 anniversary of the National Academy of Ukraine). P. 97 — 111. Kyiv (in Ukr.).
31. Sokolova, S.O., Danylevska, O.M. (2018). Language situation in schools of Ukraine. *Ukrainian language*, 3, 3 — 27 (in Ukr.).
32. Sokolova, S.O., Zalizniak, H.M. (2018). Features of the modern language situation in Ukraine in the mirror of sociology and sociolinguistics. *Ukrainian language*, 2, 3 — 19 (in Ukr.).
33. Sokolova, S.O., Danylevska, O.M., Ruda, O.H. (2018). Territorial and socio-cultural aspects of the functioning of modern Slavic languages as state. *Slavic horizons: add. ukraine participant XVI International the Slavic Congress* (Belgrade, Serbia, August 20 — 27, 2018). Issue 9. P. 145 — 169. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 13.05.2019

S.O. Sokolova

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

#### FIRST SUMMARY OF THE INTERNATIONAL PROJECT: EXPERIENCE AND ACHIEVEMENTS

The article under consideration describes main results of the project, completed by the members of the Institute of Ukrainian Language of National Academy of science of Ukraine with the support of international partners. Participation in the project made it possible to conduct a statistically significant mass survey on language problems and people's attitude towards languages in Ukraine and to analyze peculiarities of the Ukrainian language usage in the main areas — official, informational, educational, private, — as well as to study a number of important theoretical problems of Ukrainian sociolinguistics. The survey results were used to write more than 30 scientific articles, individual monograph and preparation of two PhD theses, for presentations at numerous scientific conferences. Database, created by sociologists, grounded on survey materials (digitized answers to over 130 survey questions), can further be used to analyze the linguistic situation of a particular time slice and the parameters of the linguistic behavior of the survey participants. Two scientific conferences of the project's participants were held within the three years of project. The article describes main issues discussed at the second, final conference and presents approaches to their coverage by representatives of different countries. The common and distinct features of Ukrainian-Russian bilingualism in Ukraine were emphasized and Tatar-Russian in Tatarstan as well as on the specifics of their approach to the study of the Ukrainian and Tatar scientists.

**Keywords:** *bilingualism, language situation, language behavior, language conflict, languages in education, information space.*

---

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.067>

УДК 811.161.2'374:82-95

З.Г. Козирєва

Інститут української мови НАН України, м. Київ

## **МОВА ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЇЇ ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ**

---

*У статті окреслено мовотворчість видатних письменників і публіцистів як джерело збагачення національної мови інноваціями (лексико-фразеологічними, граматичними, словотвірними, стилістичними). Висвітлено здобутки вітчизняної лексикографії в дослідженні мови творчих особистостей, наголошено на важливості лексикографічної інтерпретації авторських інновацій як першооснови для подальшого дослідження мови творчих особистостей. Окреслено основні кроки в розробленні авторської лексикографії, охарактеризовано джерельну базу для укладання словника мови творчої особистості. Визначено основні концептуальні й методико-процедурні заходи опрацювання мови окремих авторів. Виявлено багатство і різноманітність мовних зображальних засобів, що їх використовують творчі особистості, простежено певні тенденції в індивідуально-авторському словотворенні. Зазначено, що лексикографічна праця нового для україністики типу забезпечить належну реєстрацію й необхідну нормалізацію сучасного стану української літературної мови.*

**Ключові слова:** мова творчої особистості, джерельна база лексикографії, авторська лексикографія, індивідуально-авторське словотворення.

Підвищений в останні десятиріччя інтерес до вивчення мовотворчості як різновиду творчої діяльності окремої особистості, а часом і естетично трансформованих засобів народної мови, спричинений прагненням пізнати віддзеркалені у високохудожній формі особливості національного світовідчуття та української мовної свідомості. Реалізація культури відбувається через художню мову, яка потребує закріплення в авторському словнику як надійному інструменті дослідження ідіостилю та художнього світу письменника і, ширше, творчої мовної особистості загалом (перекладача, журналіста, науковця, громадського діяча). Словники є першоосновою для подальшого дослідження мови творчих

© З.І. КОЗИРЄВА, 2019



особистостей, тому лексикографічна інтерпретація авторських інновацій набуває сьогодні особливого значення.

Авторські лексичні та фразеологічні номінації були об'єктом зацікавлення багатьох мовознавців, які досліджували різні аспекти цих одиниць — словотвірний, лексико-семантичний, функціонально-прагматичний, лексикографічний тощо. Лексичні новотвори українських письменників у різний період досліджували І. Білодід, І. Вихованець, Г. Вокальчук, С. Ермоленко, Г. Колесник, Ж. Колоїз, Н. Сологуб, О. Стишов, Г. Сjuta, О. Тимочко та ін. Дослідники розглядають словник мови творів письменника як можливість через прийоми і засоби вербалізації індивідуального світомоделювання пізнати ідіолект митця — феномен його мовної особистості [1: 40]. Дослідження ідіолектів письменників, творчість яких була штучно вилучена з українського мовного процесу, набуває сьогодні першочергового значення. Аналіз словотворчої практики письменників-дисидентів дасть змогу виявити загальні тенденції не тільки у творенні лексичних інновацій, а й з'ясувати специфічні ознаки їхньої «креативної психолінгвальної діяльності» [3: 162]. Як зазначає С.Я. Ермоленко, шістдесятників об'єднувала особлива філософія життя з культом правдивої, чесної й високомайстерної творчості [2: 156]. Саме такі засади об'єднують мовотворчість залучених до дослідження яскравих творчих особистостей, праці яких становлять джерельну базу словника мови творчої особистості (далі — СМТО), де кожен з них засвідчує свою неповторність і унікальність.

Авторська лексикографія, об'єктивуючи світ творчої мовної особистості, передбачає 1) відмінне від звичного лексикографічного прочитання авторських текстів, спрямоване на пошук не стійкого семантичного ядра лексичної та фразеологічної систем мови, того, що усталилося в колективній мовній практиці, а окремого семантичного комплексу слова й вислову, індивідуального, відмінного від узвичаєного, а тому й прикметного для окремої творчої особистості, 2) об'єкт опису в авторському словнику становить слово- та фразеовживання конкретної творчої мовної особистості, мовний матеріал якої може містити також критично осмислені слова обмеженого слововживання (поетичні, книжні, жаргонні, термінологічні, діалектні, архаїзми та історизми). Оскільки мова є однією з базових вирізняльних ознак творчої особистості, то в такому словнику лексикограф працює зі словом у дії, у певній текстовій функції, зі словами, словосполуками, висловами як знаками авторського мовомислення, образами, символами певних реалій, подій, ситуацій, тем. Тому завдання укладача такого словника — нового для української і не лише української лексикографії: 1) відібрати й описати ті лексичні та фразеологічні одиниці, які не лише характеризують ідіолект творчої особистості (письменника, публіциста, науковця, перекладача, громадського діяча), а й можуть бути оцінені як його перспективний внесок у розвиток лексичного фонду української літературної мови; 2) зосередити особливу увагу на семантико-стилістичній характеристиці кожної реєстрової одиниці, описі її індивідуально-авторських змістових відтінків, що з'являються в образному, експресивно-оцінному

вживанні різнотипних мовних одиниць, їхніх семантичних і стилістичних трансформаціях, що виявляють авторське ставлення до позначуваних понять, реалій та явищ дійсності, а отже, уявляють сутність авторського способу їхнього осмислення та мовного втілення.

Вивчення мовосвіту творчої особистості допомагає зрозуміти живі процеси, що відбуваються в загальнонародній мові, а також виявити не-реалізований змістовий, естетичний, експресивний, оцінний потенціал її засобів. Індивідуальна мовна діяльність особистості постає таким чином у всіх своїх визначальних складниках: номінації, предикації (судженні про позначуване) та оцінці. З огляду на це, кожен з виконавців теми опрацьовує мовний матеріал у тих аспектах, яких для корпусу словника та планового монографічного дослідження потребує мова певного автора. При цьому, увагу укладачів словника зосереджено на концептуальних і методико-процедурних засадах опрацювання мови окремих авторів для виявлення того лексико-фразеологічного ресурсу, який має увійти до корпусу майбутнього словника лексичної основи української мови початку ХХІ ст.

Отже, мову творчої особистості розуміємо як мовну діяльність носія національної мови, у нашому дослідженні — загальнонародної української мови в повноті і строкатості її сучасного функціонування, який професійно працює зі словом і за його допомогою витворює власну картину світу, власну культурну й історичну пам'ять з індивідуально-авторськими знаками, стереотипами, прецедентним тезаурусом. Таке трактування ширше за поняття ідіолект (ідіостиль) окремого автора, який охоплює лише відмінне в його мові від активно вживаного, узвичаєного в колективній мовній практиці певного часу, те, що вирізняє певного автора з-поміж інших, є його мовною «візитівкою».

Актуальність такого наукового осмислення мови у творах провідних письменників другої половини ХХ — початку ХХІ ст., свідків і сучасників подій, процесів, явищ, які перебувають у фокусі уваги українського суспільства, а тому й потребують осмислення й відображення в нових українських словниках, зумовили такі чинники:

1) потреба в новому фактичному матеріалі, який досі не ставав об'єктом лексикографічного моделювання або не був поданий належним чином;

2) необхідність напрацювання нових форматів представлення лексико-фразеологічного матеріалу в тлумачних словниках з урахуванням широкого спектру змін у формі, семантиці та функціонуванні української лексики й фразеології в нових суспільно-політичних умовах незалежної України, у мовних і культурних стереотипах, смаках та уподобаннях української спільноти;

3) відсутність в українській лексикографії словників авторів, які наш колектив обрав для подання різних типів українськомовної творчої особистості: частково досліджені, але не в усій повноті своєї мовної діяльності Олесь Гончар, Григор Тютюнник і Микола Лукаш; недосліджувані з погляду мови Іван Дзюба, Євген Сверстюк та Михайло Слабошпицький;

представники нового покоління письменників, публіцистів, перекладачів, до вивчення мови яких дослідники лише підступають Юрій Андрухович та Оксана Забужко.

Різностильові тексти названих авторів і складають ту джерельну базу, яку досі спеціально не опрацьовували і яка має істотно доповнити, а можливо, й істотно скоригувати уявлення не лише лексикографів, мовознавців, а й українського суспільства загалом про ядро лексичної системи сучасної української мови, її активний словниковий запас сучасного українського мовомислення.

Перша й найголовніша проблема створення будь-якого словника — критерії формування його реєстру, того, на що й спрямоване власне лексикографічне моделювання мови. Реєстр майбутнього «Словника мови творчої особистості» складають:

- неологізми в широкому розумінні (не засвідчена в лексикографічних працях запозичена та питама лексика);
- індивідуально-авторські утворення (не засвідчені в СУМ, СУМ-12 і Додатковому томі);
- варіанти слів (лексичні і семантичні), не засвідчені лексикографічно, або які набули нового значення чи відтінку значення;
- нові або ще не фіксовані поширені форми слів;
- морфологічні або словозмінні оказіональні форми;
- засвідчені лексикографічно, але не витлумачені одиниці;
- розмовна і стилістично забарвлена лексика;
- стійкі словосполучення і фразеологізми;
- власні назви — імена, прізвища, географічні назви та похідні від власних назв;
- пасивний словниковий склад, представлений застарілими словами й авторськими новотворами, які мають відповідники в загальнонародній мові (певного часу літературній);
- прецедентні висловлювання.

Розмаїття мовних засобів, що їх використовують творчі особистості у процесі «ословлення» думки, реакції на довкілля, оцінки певних реалій, явищ, подій, процесів, переконливо демонструє невеликий за обсягом публіцистичний текст Є. Сверстюка «Перебудова Вавилонської вежі». Мовними знаками сакрально-політичного наративу Євгена Сверстюка є: прецедентні імена-**символи**: *Вавилонська вежа, Вифлеємська гора, Голгота, Мойсееві скрижалі, Одисей, Олімп*; **порівняння**: *дзвін джерела, ясний, як вранішня молитва; чотири Євангелії, наче велетенські чотири дзвони в блакитній дзвіниці неба*; **метафора**: *велике море вселюдської духовності*; **метонімія**: *книжки теж ідуть стежками блудного сина і несуть у собі всі людські слабкості*; **антитеза**: *бур'ян дико буяє самосівом — культурний посів сам від себе не відроджується*; **повтор**: *кар'єра і гроші, гроші і кар'єра; корислива правдоподібність стала.. творити «липу». Липові твори. Липові теорії. Липові авторитети. Липові проекти. Липові особи...; передавання тематичного фону за допомогою переліку слів певних лексико-*

**семантичних груп:** форми соціальної мімікрії — неврози, психічні синдроми, покірні спини і агресивність, амотивні вчинки, зацькованість і пасивність, комплекси неповноцінності, самозневага, самоїдство та інстинкт смерті...); обігрування форми слова на підставі народної етимології, вкладання у неї нового змісту: В українській мові є християнське позитивне слово «убогий». ..Вбогий — значить у Бога, ближче до Бога, до своєї суті.

На прикладі цього ж автора можна стисло окреслити й основні особливості мови окремої творчої особистості, утім, багато в чому спільні для всіх досліджуваних авторів. Домінантою змістової структури публіцистичних текстів Є. Сверстюка є оригінальний тип сакральнополітичного нарративу, або політичного змісту, осмисленого й поданого у формі сакральнорелігійних знаків, символів і стереотипів: **авторські неосемантизми (нові значення відомих слів):** безбожність «жорстокість»; **нові похідні:** каїністи; іконізація, іконізувати, розгінпотизовуватися; **авторські перифрази-знаки засадничих концептів картини світу творчої особистості:** апостол любови, духовна твердиня, сатанинська ціль; чорні в очах хрести, будувати святиню в серці. Засвідчені «розсакралені» мовні знаки: **розширення вихідного значення:** прозеліт, кумир, ідол; **метонімія** (перенесення назви) а) **за суміжністю:** преображення «свято» → «процес та його результат», б) **за подібністю:** Дім Отця, Вавилонська вежа; **уживання релігійної лексики в публіцистичному тексті для вираження авторської оцінки:** блудословіє.

У такому нарративі автора виявляємо:

1) виразно антирадянський дискурс, альтернативний щодо ідеології, панівної в тогочасному українському радянському суспільстві. Його унаслідують загальноживані суспільнополітичні терміни або слова, які в аналізованому тексті набувають ідеологічних конотацій: **слова-знаки доби, зокрема вкраплення:** ліквідком, Главголот; єдинонеділимість, політзона; совети, советікус, советський, совідеолог; **переосмислене вживання вкраплення-церковнослов'янізмів.** Наприклад, вжитий Є. Сверстюком церковнослов'янізм *жестоковийний* (*Нині релігійна хвиля, по суті, не натрапляє на перешкоди. ..Головною перешкодою тій хвилі стає «жестоковийна», затверділа у гріховності, закореніла в службізмі казенна Церква*), за яким стоїть образ упряжної тварини, яка не згинає шию і не дає себе загнудати, тобто має значення «з твердою шиєю, упертий», у СМТО тлумачимо низкою синонімів «жорсткий, непокірний, непохитний, неблаганний, упертий; твердокам'яний, твердошийй». Термін *жестоковийний* — калька гр. σκληροτράχηλος у перекладі Септуагінти на церковнослов'янську мову, де вона має два відповідники — «жорсткий» і «жорстокий»; у перекладах з Вульгати поняття «жорстокий» відсутнє; так само в івриті вираз *ам каше ореф* означає «жорсткошийй», тобто утворений поєднанням слів *жорсткий* і *вия* «шия» — «який не згинає шию, не хилить голову». У перекладі Біблії І. Огієнка зазначений церковнослов'янізм, який ужитий п'ять раз стосовно народу Ізраїлю (Вих. 32:9, 33:3, 33:5; Повт. зак. 9:6, 9:13), послідовно передано лексемою *твердошийй*. З огляду на контекст є підстави припустити, що Є. Сверстюк

вжив церковнослов'янськ не випадково, а саме з орієнтацією на помилкову давньогрецьку сему «жорстокий»;

2) активне творення неологізмів, переважно афіксальних новотворів і композитів за допомогою: а) суфіксів: **-ість**: *автопортретність, безпам'ятність, гостромовність, соборноправність, українськість*; **-изація/-ізація**: *іконізація, плебеїзація, сталінізація*; **-ств(о)/-тв(о)**: *безбожництво, малоросіянство, політиканство*; **-изм/-ізм/-їзм**: *масовізм, лободизм, прометеїзм, службізм*; **-щин(а)/-івщин(а)/-овщин(а)**: *злободенщина, казенщина, репетилівщина*; б) префіксів: **анти-**: *антидержавний, антиімперський, антилюдина, антиукраїнізм*; **де-**: *дегуманізувати, денаціоналізація, десакралізація*; **про-**: *промосковський*; **пост-**: *постіндустріальний, посттрагедія*; в) основ: **нео-**: *неопоганин, неосталінізм, неоязичництво*; **само-**: *самовбивання, самовиправдання, самовихваляння, самогінноза, самозаперечення, самозневага, самознівечений, самооббріхування, самоофіра, самопідбадьорювання, саморозстріляний, самоутвердження, самохарактеристика*.

У творах Є. Сверстюка виразно продемонстровано синонімію мовних засобів: **після** — **пост**: *післяреволюційний* — *постіндустріальний*; **псевдо** — **квазі** — **лже**: *псевдовчений* — *квазінаціональний* — *лжепророк*; **полі** — **багато**: *полікультурний* — *багатовимірний*; **проти** — **анти**: *протидуховний* — *антикультурність*; **композити**: *злодійство* : *лиходійство, злонавмисний* : *лиховісний, злочинець* : *злодій*; **афіксальні похідні, композити й словосполукки**: *кривосвідчення* : *неправдиві свідчення*; *криводушити* : *свідкувати неправдиво* : *свідчити фальшиво*; **позначення того самого об'єкта в градуальних опозиціях**: *правда* : *напівправда* : *правдоподібність* : *здрібнена правда* : *неправда*; *свобода* : *псевдосвобода* : *свобода без берегів* : *свобода зони* : *несвобода*. До мовних особливостей публіцистики Є. Сверстюка належать: 1) кальки з грецької мови (*благодать, благочестя, благословення, благовістити*); 2) гібридні утворення (*рівноапостольний, високопреосвященство*); 3) основоскладання (*блудословіє, богослужіння, маслосвятіє*);

3) особливі правописні смаки автора, які також є виявом альтернативного щодо офіційного дискурсу Є. Сверстюка і слугують донесенню до читача питомого, «не замуленого» ідеологічними нашаруваннями українського слова, властивого мовній практиці Розстріляного відродження. Серед найпоширеніших відхилень від чинного правопису (не завжди послідовно витриманих): закінчення **-и** замість **-і** у родовому відмінку іменників III відміни (*зарозумілості, любови, мужности, крові, творчості*), проривне **г** на місці нормативного **г** (*гестапо, еміграція, тургенєвський, але агресивности*), довільний рід іменників (*маскарада, Євангелія, синтеза* — ж. р., *деталь* — ч. р.), що може спричинятися до омонімії (наприклад, у СУМ є іменник чоловічого роду *девіз* «короткий вислів або слово» і фінансовий термін жіночого роду *девіза* «чек, вексель, виписаний в інвалюті для оплати його за кордоном» (II: 229); *девіза* у Є. Сверстюка — синонім до нормативного слова *девіз*); відмінювання іменників іншомовного походження із закінченням на голосний, зокрема **-о, -е** (кіна, Торонта, Данта), закінченням **-ом** замість **-им** іменників — росій-

ських прізвищ ч. р. твердої групи на **-ін** (*Леніном, Сталіном, Пушкіном*), написання **-і** замість **-и** у географічних назвах з кінцевим **-ида, -ика** (*Атлантіка*), недотримання правопису іншомовних суфіксів **-ир, -ист, -изм** після д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р (*мемуаріст*). Трапляються також варіативні написання слів: *нейтральний* — *невтральний*, *панцир* — *панцер*, *авантура*, але *авантюрний*. Передавання **th** замість узвичаєної в українській мові літери **ф** літерою **т**, що нерідко спричиняється до смислового спотворення, наприклад, *скитський* замість *скіфський*, хоч в українській лексикографії зафіксовано лексичні одиниці *скитський* як прикметник до *скит* і *скіфський* як прикметник до *скіфи*. Вживання префікса **од-** замість **від-** часто створює в тексті зіяння, наприклад, *право одчайдушним* тощо. До того ж автор не завжди чітко і послідовно дотримується власних установок, наприклад: *народнописенний*, але *народньопоетичний*;

4) новаторство в переосмисленні та перетворенні наявних у мові фразеологічних одиниць і створенні нових фразеологізмів, де простежується: **використання наявних ідіом**: *бувалий у бувальцях, бути ніким і нічим, під драбинку, під шумок, раз і назавсім, у чорному тілі, хід у дамки, чорним по білому*; **фразеологічні деривати**: *розв'язати народові руки й уста; продати душу на полегшених умовах*. Семантичне і образне оновлення фразеологічних виразів відбувається: а) шляхом збагачення звичного фразеологізму в контексті додатковими смисловими відтінками. Наприклад, традиційне значення фразеологізму *осиковий кілок* — кінець життя, смерть. У Є. Сверстюка цей фразеологізм, уже розширений — *голий осиковий кілок*, засвідчує не фізичний, а духовний кінець і в СМТО супроводжується значенням «хтось став безвольним знаряддям у чийх-небудь руках, здатним лише покірно виконувати чужу волю»; б) заміна, варіювання одного з компонентів фразеологізму, що надає висловлюванню іншої метафоричності (*жереб кинуто* замість традиційного *винав жереб*, де останній значить «судилося, було призначено» і містить відтінок пасивності, байдужого споглядання; а *жереб кинуто* надає іншого смислу висловлюванню і свідчить уже не про байдужість, а про цікавість до оточуючої дійсності, активну життєву позицію; у СМТО має значення «кінець вагань, рішення прийнято»; пор. також: *стригти під одну гребінку* «однаково оцінювати всіх або багатьох» — *гребти під одну гребінку* «притягати до відповідальності, засуджувати усіх або багатьох підозрюваних однаково, не розбираючись»; в) ускладнення фразеологічного виразу шляхом розширення фразеологічного контексту відповідно до мовного фону його вживання: *зачароване коло* а) за народними повір'ями, простір, який за допомогою чарів зроблено недоступним для ворожих сил; б) безвихідне становище — *закляте коло страху* «безвихідне, безнадійне становище через чие-небудь боягузтво»; пор. також засіб ускладнення фразеологізму шляхом приєднання означального слова (родовий означальний): *караючий меч клясового правосуддя, ходова монета напівправди*; г) деформація (десемантизація), руйнування звичного фразеологізму у зв'язку з образним вживанням у певному контексті, наприклад, у фразеологізмі *біла ворона*

первісно закладена певна внутрішня суперечність. За народними уявленнями ворона не уособлює позитивних якостей: це простуватий, неметкий, мстивий, позбавлений будь-якої привабливості птах. Водночас білий колір в українській культурі — символ світла і чистоти, який захищає від темних сил і протистоїть чорному. Зазвичай вислів *біла ворона* вживається для характеристики того, хто не схожий на інших, кого зневажає суспільство за цю його несхожість. У мовлення увійшов з дикої природи, де чорні ворони можуть забити на смерть свого родича-альбіноса, оскільки білий колір впадає в око хижаку, а тому в небезпеці опиняється вся зграя. У загальномовному тлумачному словнику фразеологізм *біла ворона* має дефініцію «про того, хто виділяється серед інших чимсь незвичайним» (СУМ І: 181). Євген Сверстюк творчо переосмислює це словосполучення: *Ми можемо перемагати тільки тією силою, якої у них нема: силою білої ворони, яка не каркає і не краде; На кожному кроці перед нами стояв вибір: або приєднатися до солдатів ідеологічного фронту, або залишитися білою вороною*. Виходячи з контексту, для фразеологізму **біла ворона** у СМТО запропоновано дефініцію: «той, хто різко виділяється серед інших, не схожий на оточуючих, кому не дарують моральної переваги над іншими»;

5) своєрідне авторське тлумачення значень відомих слів, виявлення в ньому авторського ставлення до явищ, які стоять за ними, індикаторами якого виступають графічні засоби: лапки (*Польські політичні засланиці, рекрутований селянин Обеременко — ..це не діти казарми — вони в казармі «дисиденти», чужі*); курсив (*Милосердя* сприймається в готтентотському стилі: коли я пожираю — це добро, коли мене пожирають — це зло); розрідження (*Відродження починається з г і д н о с т и, а не свідомости*); велика літера (*Про блудних синів і слуг, які адаптувалися між ЗДАВАТИСЬ і БУТИ*); знак питання чи оклику (*Хіба рабам потрібне якесь ім'я?*) і т. ін.

Тематичні групи інновацій, якими поповнювався лексикон Є. Сверстюка, складають:

- назви людей за професією і родом діяльності (*подвижниця-вчителька, поет-засланець, поет-неоклясик*);
- назви людей за характерною ознакою (*графоман-драматург, критик-доноситель, міщанин-споживач, особа-демагог, революціонер-атеїст*);
- назви дій, процесів та їх результатів (*антикультурність, душоугубство, знедуховлення, казенщина, криводушність, людоїдство, надпродукція, напівосвіченість, обезглуздження, плебеїзація, словоблуддя, споживацтво*);
- назви внутрішніх властивостей об'єкта (*псевдосвобода, соборно-правність, держава-поневолювач*);
- назви з нумеративним компонентом (*п'ятикуток*);
- назви психо-фізіологічних ознак, властивостей (*звідник-розсудок, нерв-антена*);
- назви почуттів, емоцій (*любов-добро*);
- назви явищ природи (*блискавка-грім*);
- назви тварин та пов'язаних із ними понять (*муха-одноденка*);
- географічні назви (*вигнанщина*);

- назви осіб (*небокоптитель*);
- назви міфічних / вигаданих істот (*душа-пташка*);
- індивідуально-авторські номінації, пов'язані з суспільно-політичною сферою (*партапарат, партапаратник, партапаратний ім.*);

Найпродуктивніша у творчості Є. Сверстюка прикметникова номінація репрезентує одиниці за значенням:

- назви колірних ознак (*білоштаний, бронзоліций, вибілений, почорнілий, прозорий, світлозелений, сліпучо-вогненний, споловілий, темносірий, червонястий, ясноголубий*);

- назви емоційно-психічних станів (*безжалісно-суворий, глибинно-підсвідомий, дитинно-щирий, дрібнокорисливий, казенно-войовничий, ляканий-переляканий, незворушно-олімпійський, проникливо-сповідальний, пружинно-спіральный, радісно-тривожний, сліпоглухонімий*);

- назви з нумеративним компонентом (*двістірозп'ятий, багатолюдний, мільйонноликій, многолюдний, многотрудний*);

- назви ознак денотата (*безкарно-самовладний, безплідно-гіркий, безплідно-скептичний, солодкоспокусливий, дитинно-щирий, драматично-смутий, збаналізований, стерильно-партійний, суєтно-гордий; бліденький, випрозорений, метушний, просвітлений*);

- назви часових ознак (*біблійно-апокаліптичний, біблійно-пророчий, сталінсько-брежнєвський*).

Є. Сверстюк збагатив українську мову номінаціями різних частинимовних класів, що засвідчують різні способи словотворення, а саме: **словоскладання** (*врода-бранка, жид-визискувач, поет-філософ, революціонер-засланець, слово-світильник, українець-різун*); **основоскладання** (*гіпнонаркотичний, псевдосоціолог, клясократ, кучмовіз/кучмовоз, мордохват, навколоцерковний, солодкоспокусливий, небокоптитель*); **префіксальний** (*виідеалізувати, збезбожений, зденаціоналізований, здекласований, збаналізований, замуміфікувати, заатакувати*); **суфіксальний** (*каїніст, автономізм, абсентизм, дияволізм*); **префіксально-суфіксальний** (*збезбожений, окультуреність, зденаціоналізований, найправдивіший, відгектографований*); **префіксально-постфіксальний** (*розмаїтитись, самоусвідомитися, самознищитися*); **усічення** (*архітект-поет*); **багатокомпонентні номінації** (*поет-лавреат-академік*).

Отже, реєстр «Словника мови творчої особистості» особливий і за формою його одиниць (слів, апелятивів та онімів, словосполук, висловів), і за їхнім змістом, оскільки подає такі одиниці як знаки авторської мови, з індивідуальною семантикою та функцією в тексті, прозовому та поетичному, оригінальному та перекладному, художньому, публіцистичному, мемуарному, науковому. До реєстру мають увійти всі одиниці, прикметні для мови певного автора, вагомі для змістової структури окремих його творів і його індивідуальної картини світу загалом. Поруч із новотворами різного типу він охоплюватиме й відому лексику: терміни, жаргонізми, архаїзми, історизми, регіоналізми, оригінально осмислені в змістовій тканині певних текстів. При цьому, особливу увагу приділяємо мотивації



вибору тієї чи тієї мовної одиниці в авторському тексті, її всебічному поясненню та ілюструванню.

Укладачі словника розробили типовий формат його статей для різних типів реєстрових одиниць (слів, словосполук, фраз), який кожен модифікує під особливості мови автора, тексти якого він опрацьовує. Уточнення й узгодження позицій, підходів окремих укладачів до трактування певних мовних фактів здійснюється на щомісячних семінарах під час обговорення конкретних теоретичних і практичних проблем лексикографування зібраних матеріалів. До таких уніфікованих позицій, спільних для всіх виконавців теми, належать: а) подання фразеологічних одиниць, їхніх авторських трансформацій, словосполук-комунікативних кліше, уподобаних певними авторами, прецедентних висловів і цитат; б) семантизація слова з урахуванням його функції в тексті та стилістичного ореолу; в) метамова словника: структура дефініцій, система ремарок, перехресних відсилок, умовних позначок; г) формат довідкової частини статті, зокрема лінгвокультурологічного та історичного коментаря до реєстрових одиниць — знаків певної доби, певного суспільного середовища та типу свідомості носіїв мови на зразок *единонеділимість*, *Курпа Гнучкошиєнко-в*, *афрофранки (другосортні французи)* чи *зелено-зелений* (про словник).

Формування реєстру словника мови творчої особистості відбувається в два етапи: спершу кожен укладач працює зі своїм матеріалом, з мовою свого автора, а потім цей матеріал узгоджує, обговорює з іншими укладачами, шукаючи точки перетину, спільні тенденції мовомислення, теми, оцінки реалій, явищ, подій і процесів дійсності, великою мірою також спільних. Тут уже попередньо можна спрогнозувати збіг окремих слів і словосполук (*візія*, *Празька весна — Оксамитна революція*), а також тематичний (події у суспільному житті України та світу, осмислення впливу радянської ідеології на духовний стан народу, ставлення до історичної і культурної пам'яті народу, місце релігії, культури, освіти, літератури, мистецтва у духовному відродженні нації, роль інтелігенції у розвитку суспільства).

Виявлення спільного у мовній палітрі різних авторів й уможливорює визначення того ресурсу, який відобразив осмислення суспільно значущих понять та явищ життя українців на зламі тисячоліть і має бути зафіксованим в нових тлумачних словниках української мови. За нашими попередніми спостереженнями, цікавим у цьому плані є авторське вживання кольороназв (прикметників, меншою мірою іменників, зрідка дієслів) для оцінки певних понять. Відштовхуючись від загальномовної семантики цих найменувань, автор її творчо переосмислює згідно зі своїми естетичними й світоглядними принципами. Таке перетворення кольороназв підпорядковано певному ідейно-художньому задуму автора, стає основою для появи в слові нових значень і відтінків значень. Не пориваючи зв'язку з базовими значеннями таких найменувань, авторські значення й підзначення назв кольорів доповнюють уже усталену їхню семантику, збагачують її новими гранями, пор. такі одиниці в мові Є. Сверстюка, як *зарожевлювати* в значенні «подавати що-небудь негативне у прикрашеному

вигляді, приховуючи недоліки; представляти що-небудь непривабливе як приємне, радісне, світле; ідеалізувати» чи зіставлення кольороназв у перифразах для позначення певних політичних сил: *червоні і коричневі демони*.

Не менш складним є друге, власне, основне, завдання укладання словника мови творчої особистості — пояснення авторського слововживання. В обговорюваному словнику ця проблема значно ускладнена тим, що в статті треба подати саме той зміст, який кожен із авторів вкладає у певне слово, словосполуку, вислів, і подати їхнє семантичне розроблення ёмко, дохідливо, обґрунтовано. Індивідуальна мовна діяльність спричинює специфіку її представлення в словнику, передусім структуру його статей до різних типів реєстрових одиниць та її гнучкість, налаштування на авторський ідіолект. Разом з тим виділяємо певні обов'язкові складники пояснювальної (правої) частини статті як структурної одиниці корпусу словника в цілому: 1) дефініція значення та його відтінків; 2) фразеологічна частина; 3) прецедентні вислови, цитати; 4) історико-культурний коментар, 5) довідки про походження та особливості авторського вживання. Кількість та обсяг ілюстрацій у статті визначені доцільністю якнайповнішого розкриття всіх різновидів авторського вживання реєстрової одиниці.

Створюваний словник має також усі складники метамови традиційних тлумачних словників: наголос в описуваних одиницях реєстру, граматичні та стилістичні ремарки, позначки варіантів слів та типів фразеологізмів. Іноді читачеві для розуміння значення певного знака авторської мови — лексичної чи фразеологічної одиниці — необхідні фонові знання. Їх подання у спеціальній додатковій частині статті становить особливість метамови створюваного «Словника мови творчої особистості». У цій частині читач знайде, зокрема, відомості про джерело певної назви, її походження, обставини створення, порівняння з іншими назвами того ж поняття чи реалії або з назвами спільної формально-семантичної будови, що послуговували зразком для її створення. Такий коментар матимуть у словнику такі вже згадані вище реєстрові одиниці з мови текстів Є. Сверстюка, як *єдиногоділимість, жестоковийний, кучмовоз/кучмовіз*, перифрази *кирпа гнучкошиєнков, зелено-зелений* словник та інші. Наприклад: **кирпа гнучкошиєнков**, -и -а, ч., *зневажл.* Той, хто зверхньо ставиться до народу і запопадливо вислужується перед владою. (Вираз на позначення «благородної фамилії» належить до так званих «значущих імен», що були поширені в сатирі XVIII — XIX ст. На обкладинці першого видання «Гайдамаків» Т. Шевченка семантично контрастний тричлен зі слів взаємовиключного змісту «Кирпа-Гнучкошиєнко-в», елементи якого послідовно означають: пиха, чванство + низькопоклонство, лакейство + «русифікація» українського прізвища як ознака холопства — характеристика українського панства, яке демонструвало дворянську зарозумілість перед народом, лакейство перед владою і холопську зневагу до всього українського. *І «моголи», і «раби, підніжки», і «капуста головата», і «донощики і фарисеї» — то не якісь там кирпичи гнучкошиєнкови, а часто і «шанувальники Тараса»* [Шевченка]. *Уже не кажу про м'якосердих, які впевнені, що такі*

*штрихи, як «люди гнуться» або «за шмат гнилої ковбаси», не стосуються народу.* Пор. також у сучасних ЗМІ новини, позначені тегом «гнучкошиєнко»); **кучмовіз**, -воза і **кучмовоз**, -а, ч., розм., ірон. Двоколісний возик середнього розміру для перевезення важких вантажів: мішків з овочами, пакунків з одягом, речами і т. ін. (Народні іронічні назви-синоніми набули поширення у «лихі» 90-ті за правління другого президента Л.Д. Кучми і походять від контамінації його прізвища й іменника віз (перша назва) та другої назви з дієсловом воз(ити), утвореної за аналогією до поширеного у 80-ті рр. ХХ ст. слова членовоз — назви службового автомобіля найвищого класу для перевезення керівників держави і високопоставлених функціонерів КПРС: член (ЦК КПРС) і воз(ити); на відміну від кучмовоза, членовоз має автора — художника-карикуриста Віталія Пескова). *У глухе безчасся.. народ озброївся в кравчучки і кучмовози, а вдесятеро скорочене воїнство вціляє за участю росіян російськими ракетами в російський літак, розплачуючись за це українською честю й народніми грошима.*

За джерельною базою, об'єктом опису та принципами його лексикографічного моделювання тип «Словника мови творчої особистості» визначаємо як:

1) **одномовний тлумачний**;

2) **аспектний**, оскільки об'єкт опису в ньому становить певний шар лексики, фразеології та прецедентних висловів, а саме: відмітне у мові певного автора — творчої особистості, майстра слова, те, що вирізняє його мову з-поміж інших;

3) **комплексний**, оскільки створюваний словник поєднує прийоми опису лексики та фразеології не лише в традиційному одномовному тлумачному словнику, а й у словнику мови письменників та в лінгвокультурологічному словнику енциклопедичного типу;

4) **дослідницький**, або **пробний**, **експериментальний**, **пошуковий**, оскільки становить новий для української лексикографії тип словника, метою якого є подання нових мовних ресурсів, що досі не були об'єктом лексикографічного опрацювання;

5) **активний**, оскільки опис реєстрових одиниць спрямовано на показ їхнього вживання в тексті певного автора, яке й уявляє індивідуально-авторське його осмислення, його роль в реалізації певного авторського задуму.

Укладачі презентованого «Словника мови творчої особистості» переконані, що його матеріали та пропонований спосіб їхнього опису стануть у пригоді дослідникам, які вивчають ідіостиль не тільки творчих особистостей, обраних для його створення, а й сучасної українськомовної особистості в широкому спектрі її суспільних виявів. Планомірне збирання й осмислення таких матеріалів дає змогу розширити й поглибити уявлення лексикографів про мовну діяльність українського суспільства передусім у продуктах творчості тих його представників, які професійно працюють зі словом, для яких воно є інструментом і результатом світосприйняття. Завдяки цьому національний мовний корпус буде поповне-

но лексичним та цитатним матеріалом новітньої доби розвитку української мови з творів визначних українських письменників, публіцистів, перекладачів, громадських діячів, науковців другої половини ХХ — початку ХХІ ст., які вносять новий живильний струмінь у розбудову системи сучасної української мови.

Лексикографічна праця нового для україністики типу, концепцію якої у її засадничих параметрах ми спробували стисло подати в цій статті, стане важливим джерелом фіксації лексико-семантичної, фразеологічної систем української літературної мови, сучасного корпусу її прецедентних імен та висловів, активного цитатного тезаурусу мови освіченої, творчої частини суспільства і забезпечить належну реєстрацію й необхідну нормалізацію сучасного стану української літературної мови, а також послужить надійним фактографічним і методологічним підґрунтям для укладання нового тлумачного словника активного типу та словників мови окремих визначних творчих особистостей України.

#### УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Додатковий том — Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. Київ, 2017.  
СУМ — Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 — 1980.  
СУМ-12 — Словник української мови. Київ, 2016.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Гриценко П.Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Збірник на пошану Леоніда Сидоровича Паламарчука*. Київ, 2012. С. 40 — 69.
2. Ермоленко С.Я. «Високий лет з надламаним крилом» (замість передмови). *Українська індивідуально-авторська неографія. Словотворчість шістдесятників*. Василь Стус, Ігор Калинець, Іван Світличний, Григорій Чубай. 2010. № 4. С. 155 — 157.
3. Тимочко О.Б. Словник авторських лексичних новотворів поетів-дисидентів 60 — 70-х років ХХ століття (на матеріалі поезії В. Стуса, І. Калинця, І. Світличного та Г. Чубая). *Українська індивідуально-авторська неографія. Словотворчість шістдесятників*. Василь Стус, Ігор Калинець, Іван Світличний, Григорій Чубай. 2010. № 4. С. 158 — 477.

#### LEGEND

- Додатковий том — Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. Additional Volume: in 2 books (2017). Kyiv: Vydavnychj Dim D. Buraho (in Ukr.).  
СУМ — Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970 — 1980). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).  
СУМ-12 — Dictionary of the Ukrainian language. (2016). Kyiv: Prosvita (in Ukr.).

#### REFERENCES

1. Hritsenko, P.Yu. (2012). Author's lexicography: Taras Shevchenko. P. 40 — 69. Kyiv: KMM (in Ukr.).
2. Yermolenko, S.Ya. (2010). "High years with a broken wing" (instead of a preface). *Ukrainian individual-author's neography. Creation of the Sixties*. Vasyl Stus, Igor Kalynets, Ivan Svitlychny, Grigory Chubay, 4, 155 — 157. Rivne — Ostrog (in Ukr.).
3. Timochko, O.B. (2010). Dictionary of author's lexical innovations of poets-dissidents of the 60's and 70's of the twentieth century (based on the material of Stus, V., Kalintsa, I., Svetlichny, I., Chubay, G. poetry). *Ukrainian individual-author's neography. Creation of the Sixties*. Vasyl Stus, Igor Kalynets, Ivan Svitlychny, Grigory Chubay, 4, 158 — 477. Rivne — Ostrog (in Ukr.).

Статтю отримано 06.06.2019

Z.H. Kozryieva

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

#### THE LANGUAGE OF THE CREATIVE PERSONALITY AND PROBLEMS OF ITS LEXICOGRAPHY

The article outlines the creation of outstanding writers and publicists as a reliable source of enrichment of the national language innovations (lexical-phraseological, grammatical, word-building, stylistic). The artistic language through which the realization of culture takes place, needs to be consolidated in the author's dictionary as a reliable tool for the study of the idiostyle of the creative linguistic personality. It is emphasized that the vocabulary is intended to answer two basic linguistic questions: the reason for the creation of new words and the linguistic means of their creation. Also, the achievements of domestic lexicography in the study of the language of creative personalities are highlighted and the importance of lexicographic interpretation of author innovations as the basis for further study of the language of creative personalities is emphasized. The basic conceptual and methodical and procedural principles of working out the language of individual authors are outlined. It focuses on several fundamentally important tasks facing the compiler of the author's dictionary, namely: the creation of a vocabulary register, an explanation of the author's use of words and taking into account the specifics of the presentation in the dictionary of individual linguistic activities, primarily the structure of articles for various types of registry units. The source database of the future dictionary, which has not yet been specifically explored and which should substantially complement the current core of the lexical system of the Ukrainian language, its active vocabulary, has been characterized. The richness and variety of linguistic imaging tools used by creative personalities are highlighted, some trends in the individual and authorial word-formation were traced, a direct relationship between author's word-making resources and style was revealed. It is noted that such lexicographic work of a new type for Ukrainian language will ensure proper registration and the necessary normalization of the current state of the Ukrainian literary language, will serve as a reliable factual and methodological basis for the construction of a new interpretative dictionary of a new type.

**Keywords:** *language of creative personality, source lexicography base, author's lexicography, individual and author's word formation, source base of lexicography, author's lexicography, vocabulary register, active vocabulary, dictionary of a new type.*

---

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.081>

УДК 81'367.625

Л.М. Колібаба

Інститут української мови НАН України, м. Київ

## **РЕАКТУАЛІЗАЦІЯ ПРЕФІКСАЛЬНО-СУФІКСАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ В УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ ТА ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ**

*У статті проаналізовано реактуалізовані відіменні префіксально-суфіксальні дієслова доконаного виду з префіксами у- (в-), уне- (вне-), зне- та суфіксом -и-, активно вживані в перші двоє десятиріч ХХІ ст. в українських наукових та публіцистичних текстах. Визначено лінгвістичний статус цих дієслів, з'ясовано причини їх реактуалізації, оцінено доцільність використання в сучасному мововжитку. Простежено лексикографічні витоки відприкметникових та відіменникових дієслів із префіксами у- (в-), уне- (вне-), зне- та суфіксом -и-, а також неоднакове використання їх у словниках та мовній практиці в різні часові періоди.*

**Ключові слова:** префіксально-суфіксальні дієслова, реактуалізація, словотвірний тип, префікс, суфікс.

В українських наукових та публіцистичних текстах перших двох десятиріч ХХІ ст. помітне широке використання відіменних дієслів доконаного виду із префіксами у- (в-), уне- (вне-), зне- на позначення дій, спрямованих на надання чи позбавлення певної ознаки, напр.: *Запроваджено методологічний апарат, що **вможливив** різноплановий аналіз багаторівневої категорії припущення на рівні мови та мовлення (Н. Масальська); ...до категорії ненормативної реклами, що порушує загальноприйняті суспільні та законодавчі норми, можна також **уналежнити** неетичну, недобросовісну, приховану та порівняльну рекламу (О. Андреєва); ...до традиційних християнських імен українців усе частіше виявляють інтерес мовознавці, лексикографи, історики, письменники — словом, усі, хто усвідомив величезний культурний потенціал імені, здатний **увиразнити** національну самобутність їх носіїв (Л. Белей); **Увіповідність** дієслова з їхніми видо-часовими*

© Л.М. КОЛІБАБА, 2019

формами (С. Омельчук); *Опираючись на опубліковані у виданні результати, вдалося децю систематизувати й уконкретнити* місця формування, кількість і склад кінних полків на теренах Правобережжя (А. Скрипник); *На Львівщині ушпиталили 18 людей із симптомами отруєння* (5-й канал, 18.09.2018); *Такий максималізм дослідника приховував небезпеку втратити чи відчутно зневизначити* головний об'єкт студіювання — мову Шевченка (П. Гриценко); *Після закінчення операції необхідно старанно помити руки декілька разів із милом у теплій воді, незаразити їх одним із методів, подряпини обробити 5% спиртовим розчином йоду* (В. Яблонський, С. Хомин); *Монумент Слави хочуть знеславити... провокатори* (Високий Замок, 02.03.2014) та ін.

На активне вживання відіменних дієслів із префіксами *у-* (*в-*), *уне-* (*вне-*), *зне-*, *з-* та суфіксом *-и-* в мовній практиці ХХІ ст., особливо в наукових і публіцистичних текстах, звертало увагу багато лінгвоукраїністів — здебільшого дослідників інноваційних тенденцій у лексиці, терміно- та словотворенні сучасної української літературної мови [16: 197 — 199; 8: 167; 17: 197 — 199; 10: 89; 1: 15; 7: 392]. Розгортання цих процесів вважаємо одним із виявів *реактуалізації* у словотворенні, тобто повернення після тривалої перерви до активного мовного використання певних словотвірних типів, а також частини давно відомих дієслів, що до них належать, хоч дехто з українських мовознавців кваліфікує ці процеси як *актуалізацію* [17: 182 — 190; 16: 92 — 94; 6: 122 та ін.]. Проте, на нашу думку, таке визначення є неточним, бо акцентує увагу передусім на тому, що ці дієслова перебувають у складі активного лексикону сучасного українського соціуму, тобто збігається із потрактуванням *активізованих* мовних одиниць.

Відіменні дієслова з простим *у-* (*в-*) та складними префіксами *уне-* (*вне-*), *зне-* належать до двох структурно-семантичних типів — відприкметникового та відіменникового. Відад'єктивні префіксально-суфіксальні дієслова передають словотвірне значення «робити / зробити таким, як визначено прикметниковою основою» [15: 307], а відсубстантивні — «досягати / досягти результату дії або того, що визначено іменниковою основою» [Там само: 308].

Префіксально-суфіксальні дієслова з префіксом *у-* (*в-*) на зразок *у(в)постужити*, *у(в)можливити*, *у(в)неможливити*, *у(в)залежнити*, *унезалежнити*, *у(в)належнити*, *у(в)докладнити*, *у(в)доступнити*, *увизначити*, *утрадиційнити*, *у(в)безпечити*, *у(в)небезпечити*, *у(в)рухомити*, *у(в)нерухомити*, *у(в)середнити*, *у(в)даремнити*, *у(в)самостійнити*, *у(в)щасливити*, *у(в)нещасливити*, *уневажливити*, *усуспільнити*, *у(в)конкретнити*, *у(в)наочнити*, *унааявити* тощо переважно є відприкметниковими. Значно менше їх (*узвичаїти*, *у(в)коренити*, *у(в)рівноважити*, *ушпиталити* та ін.) походить від іменників.

Дієслова зі складним префіксом *зне-* багато хто з дериватологів вважає похідними від іменникових основ (*знебарвити*, *знеболити*, *знекровити*, *зневоднити*, *знеособити*, *знеславити* та ін.) [19: 30; 15: 309], проте серед них

наявні дієслова, утворені від прикметників (*зневизначити, знечутливити, знелюднити, знещасливити*) і ті, що мають подвійну словотвірну мотивацію, тобто які можна витлумачити або як префіксально-суфіксальні утворення з префіксом *зне-*, іменниковим коренем та суфіксом *-и-*, або як префіксально-суфіксальні дієслова з префіксом *з-* та суфіксом *-и-*, похідні від прикметників із часткою-префіксом *не-*, пор.: *зне-зараз-и-ти* і *з-незараз-и-ти*, *зне-сил-и-ти* і *з-несил-и-ти*, *зне-смерт-и-ти* і *з-несмерт-и-ти* тощо. Словотвірну структуру відприкметникових дієслів із префіксом *зне-* також можна визначати по-різному, а самі дієслова розглядати як такі, що утворені двома способами: 1) за допомогою префікса *зне-*, прикметникової основи та суфікса *-и-*: *зне-виразн-и-ти*, *зне-чутлив-и-ти*, *зне-людн-и-ти*, *зне-щаслив-и-ти*; 2) за допомогою префікса *з-*, прикметникової основи із часткою-префіксом *не-* та суфікса *-и-*: *з-невизначн-и-ти*, *з-нечутлив-и-ти*, *з-нелюдн-и-ти*, *з-нещаслив-и-ти*.

Попри те, що деякі сучасні мовці частину дієслів, утворених від прикметникових та іменникових основ за допомогою префіксів *у-* (*в-*), *уне-* (*вне-*), *зне-*, *з-* та суфікса *-и-*, сприймають як новотвори, вони засвідчені ще в «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желеховського та С. Недільського (1886), «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка (1907 — 1909), у лексикографічних джерелах і теоретичних описах української літературної мови 20 — 30-х рр. ХХ ст. Зокрема, у «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желеховського та С. Недільського подано багато відіменних префіксально-суфіксальних дієслів із префіксами *у-* (*в-*), *уне-* (*вне-*), *зне-*, серед яких *убезпечити, убогатити, увидити, увластити, удобрити, удомашнити, удостовірити, удостоїти, узаконити, узброїти, уздоровити, узолити, укоротити, укріпити, умалити, уменшити, умертвити, умилостивити, умирити, унещасливити, упевнити, уповнити, упокоїти, упокорити, употужити, управи́льнити, уприємнити, уприроднити, упритомнити, упушити, упянити* [уп'янити], *усамовільнити, усви́ріпити, ускромити, усмирити, усолити, усолодити, усправедливити, успроможнити, утончити, утруднити, ущасливити, ущедрити, ущербити, уярмити* (МНС II); *зневірити, зневолити, знедобрити, знемилити, знеохотити, знесилити, знеславити, знетерпівити* (МНС I) та ін. Значну частину цих дієслів зафіксовано також у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка (пор.: *убезпечити, узброїти, уздоровити, умалити, умертвити, умилосердити, упушити, упокоїти, упокорити, употужити, ускромити, усмирити, усправедливити, утруднити, ущасливити, ущербити* (Грінч. IV); *зневолити, знемилити, знеохотити, знеславити* тощо (Грінч. II), у якому цей перелік доповнено дієсловами *уво́лити, уласкавити, умедити, умережити, умудрити, уплямити, упоганити, утіснити, учерепити* (Грінч. IV). У «Словнику української мови» за редакцією С. Єфремова та А. Ніковського (1927), крім зазначених, подано також дієслова *знеці́ннити, знедо́лити, знекра́сити, знепу́тити* (Грінч., Єфр., Нік. II), а в «Українсько-російському словникові» А. Ніковського — ще й *узапа́сити, у(в)мі́цнити, уповнова́жити* (УРС Нік.). Частина з названих префіксально-суфіксальних



дієслів (*уласкавити, умертвити, уможливити, унеможливити, уповноважити, удавнити, усталити; зневолити, знесилити*), а також *узагальнити, усупільнити* зафіксована у «Правописному словникові» Г. Голоскевича (ПС 1994), «Словнику ділової мови. Термінологія та фразеологія» (СДМ 1930), «Українсько-російському словникові» О. Ізюмова (УРС Із.), в останньому з яких список відіменних префіксально-суфіксальних дієслів із префіксами *у-* (*в-*), *уне-* (*вне-*) розширено дієсловами *унесмертельнити, усмолити, ушляхетнити, ущільнити, учорнити* (УРС Із.). Творення відприкметникових та відіменникових дієслів із префіксами *у-*, *в-* (*унаочнити, узагальнити, ущасливити, унещасливити, ударемнити, уміжнароднити*), *зне-* (*знеохотити, знепритомніти, знечулити, знеславити, зневірити, зневолити, знедолити...*), *збез-* (*збезчестити, збезземелити, збезножити, збезлюдити...*) проаналізовано й у «Нормах української літературної мови» О. Синявського [21: 143 — 144].

Укладачі «Українсько-німецького словника» — З. Кузеля та Я. Рудницький — доповнили реєстр відіменних префіксально-суфіксальних дієслів української мови з префіксами *у-* (*в-*), *уне-* (*вне-*), *зне-* лексемами *удекорувати, удержавити, уземлити, уземнити, узгіднити, укривавити, улегшити, уліпшити, унаочнити, уневажити, уневиннити, уневиднити, унешкідливити, унезалежнити, упривілеїти, урізноманітнити, урухомити, усамітнити, усамостійнити, усвідомити, усмертити, усоромити, утишити; знещасливити* (УНС).

Як засвідчують проаналізовані лексикографічні джерела, починаючи від «Малорусько-німецького словаря» Є. Желеховського та С. Недільського, де подано чи не найбільше відіменних дієслів із префіксами *у-* (*в-*), *уне-* (*вне-*), *зне-*, *з-* та суфіксом *-и-*, основний склад цих дієслів повторюється в реєстрі всіх українських словників першої третини ХХ ст., у яких його в різному обсязі доповнено іншими дієслівними одиницями цих словотвірних зразків. Відомо, що реєстри лексикографічних видань наступних періодів зазнавали перегляду, зумовленого змінами в мовній політиці України. Щодо відіменних дієслів із префіксами *у-* (*в-*), *уне-* (*вне-*), *зне-*, *з-*, то їх у словниках після 30-х рр. ХХ ст. фіксують обмеженіше.

У словниках радянської доби порівняно з лексикографічними джерелами кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. відіменних префіксально-суфіксальних дієслів доконаного виду з префіксами *у-* (*в-*), *уне-* (*вне-*), *зне-* подано дещо менше, до того ж деякі з них стилістично марковано позначками *рідко.*, *діал.* чи *обл.*, *заст.*, пор.: *у(в)безпечити, увиразнити, у(в)досконалити, узагальнити, узвичаїти, у(в)можливити, унеможливити, унаочнити, уодноманітнити, упідлеглити, у(в)повільнити, у(в)покорити, у(в)подібнити, у(в)потужнити* (рідко.), *упредметнити, усправедливити* (діал.), *уречевити, урізноманітнити, усучаснити, у(в)таємничити, у(в)шляхетнити, у(в)щасливити* (СУМ Х); *знебарвити, знекровити, знесилити* (СУМ ІІІ); *удостоїти, узаконити, узброїти* (заст.), *уздоровити* (обл.), *умилостивити, уприємнити, ущедрити* (рідко) (УРС VI) та ін. Ці дієслова хоч і були зафіксовані в словниках, але реально ними послуговувалися зрідка.

У сучасних лексикографічних джерелах, крім названих, наведено ще значну кількість нових префіксально-суфіксальних відіменних дієслів, пор.: *узвзаємнити* (УОС — 9); *увідповіднити* (УОС — 9; СУМ ДТ II); *уза-саднити*, *уконтрастнити* (УОС — 9; СУМЖ); *уневиразнити* (УОС — 9; СУМЖ; СУМ ДТ II); *уневажливити* (УОС — 9; СУМЖ); *упрозорити* (УОС — 9; СУМ ДТ II); *усмішнити*, *утаємнити* (СУМ ДТ II); *утрадицій-нити*, *у(в)церковити* (УОС — 9; СУМ ДТ II); *знелюднити*, *знесмертити* (книжн.), *знечутливити* (мед.) (СУМ ДТ I) та ін.

У перші двоє десятиріч ХХІ ст. названі реактуалізовані словотвірні типи послуговували основою для творення багатьох нових дієслів на зразок *укалендарити* (ЛСІ 1983 — 2003); *улікарнити* (ЛСІ 2004 — 2006); *знетілити* (ЛСІ 2010 — 2011); *уелегантнити* [16: 198]; *упослідовнити* (Омельчук); *уприватнити*, *утривалити*, *унедійснити*, *уодностайнити*, *уприступ-нити*, *уреальнити*, *ужорсточити*, *уяскравити* [17: 198 — 199]; *унаявнити*, *у(в)належнити*, *у(в)залежнити* *у(в)докладнити*, *у(в)доступнити*, *воднома-нітнити* й под. З огляду на це аналізованим префіксально-суфіксальним словотвірним типам у сучасній лінгвоукраїністиці надано статусу одних із найпродуктивніших у творенні новітніх дієслів, хоч дехто з дослідників і констатував, що в мові сучасних українських ЗМІ відсубстантивне префіксально-суфіксальне творення дієслів-інновацій є дещо продуктивнішим за відад'єктивне [16: 197 — 198].

Причини, що спонукають сучасних мовців активно послуговуватися реактуалізованими словотвірними типами, як і загалом реактуалізованими одиницями, формами та конструкціями, різні. Основні з них — дві. Перша причина зумовлена прагненням національно свідомої частини суспільства встановити та відновити «якомога питоміші, органічніші основи» української літературної мови [17: 10], відродити її національну ідентичність, відмежуватися від чужомовних впливів. Друга — загальна тенденція до оновлення, відсвіження, урізноманітнення традиційних наборів виражальних засобів [5: 124], потреба в «розширенні загальности-лістичних (номінативно-експресивних) і власне стильових можливостей мовного самовираження суспільства» [17: 10], зумовлені бажанням сучасних мовців експресивізувати свої повідомлення, передати свої лінгвістичні вподобання та смаки.

Співвідношення однослівних назв дій, позначуваних префіксально-суфіксальними дієсловами з префіксами *у-* (*в-*), *уне-* (*вне-*), *зне-*, та дво-слівних (дієслівно-іменних) словосполучень у практичному вживанні було неоднаковим у різні часові періоди. Зокрема, у мовній практиці 20 — 30-х рр. ХХ ст. спостерігаємо переважання однослівних найменувань дій, процесів та станів, у 50-х — на початку 90-х рр. ХХ ст., імовірно за аналогією до російської мови, що вирізняється своєю книжною основою, уживанішими стають аналітичні дієслівно-іменні утворення, а з кінця 90-х рр. ХХ ст. та в перші двоє десятиріч ХХІ ст. в українській мовній практиці помітна тенденція до обмеженішого використання неоднослівних назв дій, що мають однослівний український відповідник, та

до заміни дієсловами дієслівно-іменних словосполучень на зразок *уможливити* замість *зробити можливим*, *урізноманітнити* замість *зробити різноманітним*, *знебарвити* замість *зробити безбарвним* тощо. Цю тенденцію засвідчують також сучасні перекладні російсько-українські словники (РУССС: 135 — 137; РУССВ: 253 — 254; РУСНМ: 181 — 182, 568 — 569 і под.) та культуромовні видання [2], у яких до російських дієслівно-іменних словосполучень запропоновано однослівні українські відповідники.

Зарубіжні мовознавці, зауважує П.О. Селігей, неоднозначно ставляться до використання дієслівно-іменних словосполучень у ролі «розщеплених» присудків. Зокрема, за його спостереженнями, французькі стилезнавці іменниково-дієслівні звороти вважають доречними лише в діловій мові, тоді як в інших стилях рекомендують послуговуватися їхніми однослівними синонімами. У польських нормативних словниках радять уникати аналітичних зворотів, а у словнику з культури російської мови констатовано, що «вживання розщеплених присудків у будь-якому стилі, крім офіційно-ділового, є стильовою помилкою» [13: 25 — 26].

У лінгвоукраїністиці також немає єдиної думки щодо потреби замінювати чи не замінювати дієслівно-іменні словосполучення їхніми однослівними відповідниками в сучасній мовній практиці. П.О. Селігей необмежене вживання «розщеплених» присудків вважає одним із виявів «кількаслів'я», якого рекомендує уникати [13: 24 — 25], оскільки воно призводить до подовження фраз, засушливо-громіздкого викладу, труднощів сприйняття («дію, позначено розчленовано, уявити важче, ніж позначену нерозривно і стисло») [Там само: 23]. Прагнення «розщепити» кожен присудок, за спостереженнями Н.Ф. Непійводи, спричиняє «утворення позанормових сполучень» або «штучне ускладнення викладу» [9: 32]. На думку О.О. Коляденко, використання розгорнутих дієслівно-іменних конструкцій часто є невиправданим, бо «обтяжує речення зайвими словами та ускладнює сприймання тексту» [7: 393].

Ті сучасні мовці, хто надає перевагу дієсловам, а не розгорнутим дієслівно-іменним конструкціям, крім практичної довершеності однослівних найменувань з огляду на їхню семантичну прозорість і компактність, аргументують свою позицію опертям на одну з типологічних ознак української мови — особливостями її формування на народно-розмовній основі, що надала їй виразнішого, порівняно з російською мовою, дієслівного характеру. Саме дієслівність як типологічна, визначальна граматична риса української мови, за висновками Д. Вечорек, засвідчує у сфері словотвірного одієслівлювання тісніший зв'язок української мови з польською мовою, ніж із російською [20: 124; 4: 77], і тому, зауважує Н.Ф. Непійвода, потрібно «віддавати перевагу простим присудкам, хоч обидва присудки — і простий дієслівний, і “розщеплений” складений іменний, — відповідають нормам української мови» [9: 32]. Переважання в українському літературному мовленні «нерозщеплених» (простих) присудків у формі одного дієслова С.А. Омельчук вважає однією з його «національних особливостей» [11: 162].

Імовірно, саме дієслівність і тенденція до словотвірного одієслівлювання різних типів дієслівно-іменних словосполучень, поширена в польській та українській мовах, послугували підставою для припущення деяких лінгвоукраїністів, що аналізовані словотвірні типи дієслів поширилися в українській мові під впливом польської, у якій вони є досить продуктивними, і настанови їх не вживати. Зокрема, І. Огієнко, дієслово *ударемнювати* кваліфікував як західноукраїнське (УСС: 417), а дієслова на зразок *унеможливити*, *унещасливити* вважав новотворами «на польський взір» і пропонував замінити їх словосполученнями *зробити неможливим* і *зробити нещасливим* відповідно (УСС: 421). О.О. Тараненко констатує, що українські відприкметникові та відіменникові дієслова з префіксами *у-* / *уне-* зі значенням дій, спрямованих на надання або набуття / позбавлення відповідної ознаки, «часто мають цілком очевидні польські паралелі, оскільки в польській мові ці словотвірні типи є досить продуктивними» [17: 198]. Проте, як зауважує О.А. Олексенко, сучасний мовний процес, зорієнтований на звільнення від впливу російської мови, такий потужний, що «цей словотвірний зразок сприймається україномовною спільнотою радше не як польський, а як передусім такий, що відрізняється від російського» [14: 89].

Ті автори та дослідники, які широко послуговуються дієслівно-іменними словосполученнями («розщепленими» присудками), свою позицію, за спостереженнями П.О. Селігея, обґрунтовують тим, що такі конструкції «допомагають точніше висловити відтінки думки, зокрема частково опредметнити дію, подати її не як однократну, а як багатократну, і навіть як стан. А також тим, що не всі розщеплені присудки можна рівноцінно замінити однослівними відповідниками: одні відповідники неточні (*проводити операцію* — *оперувати*, *вести перемовини* — *перемовлятися*), другі неузвичаєні (*робити висновок* — *висновувати*), треті ще не створено (*брати участь*, *віддавати перевагу*)» [13: 25]. Проте, на думку мовознавця, «переваги розщеплених присудків навряд чи компенсують стильові втрати, до яких вони призводять» [Там само].

У мовній практиці перших двох десятиріч ХХІ ст. спостерігаємо дедалі частіше використання відіменних префіксально-суфіксальних дієслів зі складними префіксами *зне-*, *збез-* замість префіксально-суфіксальних дієслів зі складним префіксом *обез-* пор.: *знебарвити* замість *обезбарвити*; *знеболити* замість *обезболити*; *зневоднити*, *збезводнити* замість *обезводнити*; *знежирити* замість *обезжирити*; *зnezаразити* замість *обеззаразити*; *знесилити* замість *обезсилити*; *збезчестити*, *знечестити* замість *обезчестити* й под. Це явище було поширене також у 20 — 30-ті рр. ХХ ст. Зокрема, О. Синявський наголошував, що дієслова з префіксом *без-*, «коли вони вивідні з таких слів, де вже є *без-*, звичайно не приймають іще приростка *о-*, а хіба що *з-*: *збезчестити*, *збезлистити*, *збезземелити*, *збезножити*, *збезлюдити*... (тільки зрідка *обеззубити*, *обеззброїти*)» [14: 143].

У 80-ті рр. ХХ ст. науковці кваліфікували синонімічні за функційною роллю префіксальні морфеми *обез-*, *збез-*, *зне-* як «взаємозамінні» в

українській літературній мові [3: 53], а вже в перші двоє десятиріч XXI ст. відношення між цими префіксами тлумачать інакше: як витіснення префікса *обез-* на периферію мовного вжитку й надання переваги префіксам *зне-*, *збез-*, що можна пояснити прагненням сучасних мовців дистанціюватися від використання словотвірних зразків, спільних із російською мовою. Проте, на думку К.Г. Городенської, на функційну активність дієслів із префіксальними морфемами *обез-* і *зне-* впливає також їхнє походження та характер структури основ [3: 53]. За її спостереженнями, дієслова з префіксом *обез-* є давнішими утвореннями, навіть певною мірою «архаїчними», тоді як дієслівні основи з префіксом *зне-* — «порівняно молода» група термінологічної лексики [Там само: 53 — 54]. Обмеженість вживання дієслів із префіксальною морфемою *обез-* зумовлена також їхньою громіздкою структурою та складною вимовою [Там само].

У сучасному термінотворенні спостерігаємо ті самі тенденції у використанні префіксів *зне-* та *обез-*, що й у загальномовній практиці: під час творення відсубстантивних префіксально-суфіксальних дієслів-термінів префіксальною морфемою *зне-* послуговуються значно активніше, ніж префіксом *обез-*. Проте таке співвідношення у використанні цих афіксів упродовж різних часових періодів було неоднаковим, що віддзеркалює особливості мовної політики в Україні. Зокрема, за висновками А. Руссу, наприкінці XIX — у 20-х рр. XX ст. на позначення дії, скерованої позбавити об'єкт певних властивостей, уживали переважно префікс *зне-* (86,67%). У словниках цього періоду наявні лише окремі дієслова з префіксом *обез-* [12], що послуговало причиною звинувачень, відповідно до яких такі словники були «опрацьовані за націоналістичними настановами», вони «або обминають префікс *обез-*, або роблять префікс *зне-* майже монопольним для подавання відповідників до російських дієслів з префіксом *обез-* (*обес-*)», а «обминання в українській мові слів з префіксом *обез-* [відповідно до рос. *обез-* (*обес-*)], коли такі слова існують у мові, є націоналістичне шкідництво» [18: 154 — 155]. Від початку 30-х рр., констатує дослідниця, кількість термінів, утворених за допомогою префікса *зне-*, значно знизилася (53,49%), а продуктивність префікса *обез-* зросла (46,51%). Із 90-х рр. XX ст. продуктивність словотвірного типу з префіксом *зне-* знову зросла (66,67%) [12]. Перевагою застосування префіксальної морфеми *зне-* в сучасному термінотворенні, на її думку, є відповідність специфіці української мови [Там само].

Отже, реактуалізовані відіменні (відприкметникові та відіменникові) дієслова доконаного виду з префіксами *у-* (*в-*), *уне-* (*вне-*), *зне-* та суфіксом *-и-* в перші двоє десятиріч XXI ст. в українських наукових та публіцистичних текстах потіснили аналітичні дієслівно-прикметникові та дієслівно-іменникові синтаксичні конструкції зі значенням «зробити яким-небудь» та «позбавити чого-небудь, певної ознаки». Ці дієслова зафіксовані ще в лексикографічних джерелах кінця XIX та початку XX ст. і на сьогодні є досить продуктивними зразками для творення новітніх дієслів. Найбільше їх подано в словниках 20 — 30-х рр. XX ст., після цього періоду такі дієслова фіксують значно обмеженіше.

Доцільність активного використання префіксально-суфіксальних дієслів із префіксами *у-* (*в-*), *уне-* (*вне-*), *зне-*, *з-* та їхніх двослівних (дієслівно-іменних) еквівалентів у сучасній мовній практиці науковці оцінюють неоднаково й часом дуже суперечливо, що зумовлено двома основними чинниками — суто практичним та нормотвірним. Одні мовці надають перевагу однослівним найменуванням — префіксально-суфіксальним дієсловам, бо вони компактніші від аналітичних дієслівно-іменних конструкцій, а тому вигідніші з погляду мовної економії, що забезпечує їх практичну перевагу. Інші мотивують свій вибір критерієм, пов'язаним з однією з типологічних ознак української мови — її дієслівним характером.

У перші двоє десятиріч XXI ст. сталися зміни й у кількісному наповненні відад'єктивних та відсубстантивних префіксально-суфіксальних дієслів із префіксами *у-* (*в-*), *уне-* (*вне-*), *зне-*. У 80-х рр. XX ст. констатували, що відприкметникових префіксально-суфіксальних дієслів в українській літературній мові значно більше, ніж відіменникових, а на початку XXI ст. українські мовознавці зафіксували протилежну тенденцію, відповідно до якої відсубстантивне префіксально-суфіксальне творення дієслів-інновацій є продуктивнішим за відад'єктивне.

Повернення до активного використання автохтонних словотвірних типів є позитивною тенденцією розвитку української літературної мови початку XXI ст., адже сприяє очищенню її системи від неорганічних для неї одиниць. Водночас сучасна мовна практика засвідчує конкуренцію тих словотворчих та граматичних засобів, що відповідають національним пріоритетам суспільства, і тих, що віддзеркалюють смаки окремих мовців.

#### УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Грінч. — Словарь української мови: у 4 т. Упоряд. з дод. власн. мат-лів Борис Грінченко. Київ, 1907 — 1909.
- Грінч., Єфр., Нік. — Словник української мови: У 3 т. Т. 2. Д — Й. Ред.: С. Єфремов, А. Ніковський. Упоряд.: Б. Грінченко. Київ, 2017. 2. XXIV. 440 с. *Репринт з вид. 1927 р. (Серія «Словникова спадщина України»).*
- ЛСІ 1983 — 2003 — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983 — 2003): Словник. Харків, 2004.
- ЛСІ 2004 — 2006 — Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004 — 2006): Словник. Харків, 2007.
- ЛСІ 2010 — 2011 — Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2010 — 2011): Словник. Харків, 2012.
- МНС — Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар: У 2 т. Львів, 1886.
- Омельчук — Омельчук С. Уроки української мови для 7 класу: навч. посіб. Київ, 2016.
- ПС 1994 — Голоскевич Г. Правописний словник. Вид. 12. Нью-Йорк — Париж — Сидней — Торонто — Львів, 1994.
- РУС 1924 — 1933 — Російсько-український словник. Т. 1 — 3. Київ, 1924 — 1933.
- РУССВ — Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків, 2002.
- РУСНМ — Левун В. Російсько-український словник народної мови. На два томи. Том 1. Київ, 2007.
- РУССС — Головащук С.І. Російсько-український словник сталих словосполучень. Київ, 2001.

- СДМ 1930 — Дорошенко М., Станіславський М., Страшкевич В. Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія. Київ, 2018. XVI. 248 с. *Репринт з вид. 1930 р. (Серія «Словникова спадщина України»)*.
- СУМ — Словник української мови: в 11 т. Т. I — XI. Київ, 1970 — 1980.
- СУМ ДТ — Словник української мови: в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн. Кн. 1 — 2. Київ, 2017.
- СУМЖ — Словник української мови. Відп. ред. В.В. Жайворонок. Київ, 2012.
- УНС 1943 — Кузеля З.Ф., Рудницький Я.А. Українсько-німецький словник. Лейпциг, 1943.
- УОС — 9 — Український орфографічний словник: понад 175 тис. слів. Київ, 2009.
- УРС — Українсько-російський словник: у 6 т. Київ, 1953 — 1963.
- УРС Із. — Ізюмов О. Українсько-російський словник. Харків, 1930.
- УРС Нік. — Ніковський А. Українсько-російський словник. Київ, 2018. XII. 864 с. *Репринт з вид. 1926 р. (Серія «Словникова спадщина України»)*.
- УСС — Огієнко І. Український стилістичний словник. Вінніпег, 1978.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Адах Н.А., Гаврилук Н.В. Індивідуально-авторські дієслова у творчості поетів-емігрантів. *Молодий вчений*. 2018. № 3 (55). С. 9 — 13.
2. Береза Т. Гарна мова — одним словом: словник вишуканої української мови. Львів, 2015.
3. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). Київ, 1981.
4. Городенська К. Рецензія на працю Діани Вечорек «Украинский язык: Slavia Romana — Slavia Byzantina. Очерки по глагольности» (Wrocław: Wyd-wo uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. 135 с.). *Мовознавство*. 1999. № 1. С. 76 — 77.
5. Городенська К.Г. Сполучники української літературної мови. Київ, 2010.
6. Кислюк Л. Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. Київ, 2017.
7. Коляденко О.О. Установлювати відповідність — увідповіднювати; установлювати послідовність — упослідовнювати; робити висновки — висновувати. *Термінологічний вісник*. 2019. Вип. 5. С. 392 — 394.
8. Левун Н.В. Інноваційні процеси у творенні відсубстантивних дієслів української мови. *Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: VI Международная научная конференция (Днепропетровск, ДНУ имени Олеся Гончара, 22 — 23 апреля 2013 г.): материалы*. Дніпропетровськ, 2013. С. 165 — 169.
9. Непийвода Н.Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект): автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1997. 40 с.
10. Олексенко О. Тенденції в інновативному дієслівному словотворенні української мови. *Граматичні студії*. Вип. 3. Вінниця, 2017. С. 87 — 90.
11. Омельчук С. Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців. Київ, 2019.
12. Руссу А.О. Особливості вживання префіксів *зне-* та *обез-* у дієслівному термінотворенні. URL: <http://www.confesp.fl.kpi.ua/ru/node/1260> (дата звернення: 17.09.2019).
13. Селігей П. Типи багатослів'я в наукових текстах. *Українська мова*. 2013. № 4. С. 22 — 24.
14. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ, 2018. *Репринт з вид. 1931 р.* 368 с. (Серія «Українська граматична класика»).
15. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ, 1979.
16. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі засобів масової інформації). Київ, 2005.
17. Тараненко О.О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.). Київ, 2015.
18. Хроніка НДІМ 1933 — 1934 рр. *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: док. і матеріали*. Київ, 2005. С. 152 — 163.

19. Чемерис К.Г. Відіменні дієслова зі складними префіксами. *Українська мова і література в школі*. 1974. № 4. С. 27 — 30.
20. Wieszorek D. Украинский язык: Slavia Romana — Slavia Byzantina. Очерки по глагольности. Wrocław, 1997.

## LEGEND

- Грінч. — Hrinchenko, B. (Ed.). (1907 — 1909). Dictionary of the Ukrainian language: in 4 vols. Kyiv (in Ukr.).
- Грінч., Єфр., Нік. — Hrinchenko, B. (Ed.). (2017). Dictionary of the Ukrainian language: in 3 vols. Vol. 2. D — Y. Eds.: S., Yefremov, A., Nikovskyi. Kyiv. 2. XXIV. 440 p. *Reprint from the edition of 1927 (Series “Ukrainian Heritage Dictionary”)* (in Ukr.).
- ЛСІ 1983 — 2003 — Neliuba, A. (2004). Lexical and word-formative innovations (1983 — 2003): Dictionary. Kharkiv (in Ukr.).
- ЛСІ 2004 — 2006 — Neliuba, A., Neliuba, S. (2007). Lexical and word-formative innovations (2004 — 2006): Dictionary. Kharkiv: Maidan (in Ukr.).
- ЛСІ 2010 — 2011 — Neliuba, A. (2012). Lexical and word-formative innovations (2010 — 2011): Dictionary. Kharkiv: Kharkivske istoriko-filolohichne tovarystvo (in Ukr.).
- МНС — Zhelehovskiy, Ye., Nedilskiy, S. (Eds.). (1886). Malorusko-Nimetskyi Slovar: in 2 vols. Lviv (in Ukr.).
- Омельчук — Omelchuk, S. (2016). Lessons of Ukrainian language for 7th form: a textbook. Kyiv: Dyvoslovo (in Ukr.).
- ПС 1994 — Holoskevych, H. (Ed.). (1994). Dictionary of spelling. Niu-York — Parызh — Sydnaï — Toronto — Lviv (in Ukr.).
- РУС 1924 — 1933 — Russian-Ukrainian Dictionary (1924 — 1933). Vol. 1 — 3. Kyiv (in Ukr.).
- РУССВ — Vyrhan, I.O., Pylynska, M.M. (Eds.). (2002). Russian-Ukrainian Dictionary of fixed word-combination. Kharkiv: Prapor (in Ukr.).
- РУСНМ — Levun, V. (Ed.). (2007). Russian-Ukrainian Dictionary of popular language: in 2 vols. Vol. 1. Kyiv: Biblioteka ukraintsia (in Ukr.).
- РУССС — Holovashchuk, S. (Ed.). (2001). Russian-Ukrainian Dictionary of fixed word-combination. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
- СДМ 1930 — Doroshenko, M., Stanislavskiy, M., Strashkevych, V. (Eds.). (2018). Business Language Dictionary. Terminology and phraseology. Kyiv. XVI. 248 p. *Reprint from the edition of 1930 (Series “Ukrainian Heritage Dictionary”)* (in Ukr.).
- СУМ — Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols (1970 — 1980). Vol. I — XI. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
- СУМ ДТ — Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols. Additional Volume: in 2 books (2017). Books 1 — 2. Kyiv: Vydavnychyj Dim D. Burago (in Ukr.).
- СУМЖ — Zhaivoronok, V.V. (Ed.). (2012). Dictionary of the Ukrainian language. Kyiv: Prosvita (in Ukr.).
- УНС 1943 — Kuzelia, Z.F., Rudnytskyi, Ya., A. (Eds.). (1943). Ukrainian-German Dictionary. Leipzig (in Germany).
- УОС — 9 — Chumak, V.V. (Ed.). (2009). Ukrainian Spelling Dictionary. Kyiv: Dovira (in Ukr.).
- УРС — Ukrainian-Russian Dictionary: in 6 vols (1953 — 1963). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
- УРС Із. — Iziumov, O. (Ed.). (1930). Ukrainian-Russian Dictionary. Kharkiv — Kyiv: DVU (in Ukr.).
- УРС Нік. — Nikovskyi, A. (Ed.). (2018). Ukrainian-Russian Dictionary. Kyiv. XII. 864 p. *Reprint from the edition of 1926 (Series “Ukrainian Heritage Dictionary”)* (in Ukr.).
- УСС — Ohienko, I. (Ed.). (1978). Ukrainian stylistic dictionary. Vinnipeh (in Canada).



## REFERENCES

1. Adakh, N.A., Havryliuk, N.V. (2018). Individual-author verbs in the work of immigrant poets. *Molodyi vchenyi*, 3 (55), 9 — 13 (in Ukr.).
2. Bereza, T. (2015). Good language — in one word: Dictionary of refined Ukrainian. Lviv: Apriori (in Ukr.).
3. Horodenska, K.H., Kravchenko, M.V. (1981). The word-formative structure of the word (denominative derivatives). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
4. Horodenska, K. (1999). Review on work of Diana Vechorek “Ukrainian language: Slavia Romana — Slavia Byzantina. Essays on Verb” (Wrocław: Wyd-wo uniwersytetu Wroclawskiego, 1997. 135 s.). *Movoznavstvo*, 1, 76 — 77 (in Ukr.).
5. Horodenska, K.H. (2010). Conjunctions of the Ukrainian literary language. Kyiv: Vydavnychyj Dim D. Burago (in Ukr.).
6. Kysliuk, L. (2017). Modern Ukrainian word-formation nomination: resources and development trends. Kyiv: Vydavnychyj Dim D. Burago (in Ukr.).
7. Koliadenko, O.O. (2019). Ustanovliuvaty vidpovidnist — uvidpovidniuvaty; ustanovliuvaty poslidovnist — uposlidovniuvaty; robyty vysnovky — vysnovuvaty. *Terminological Bulletin*, 5, 392 — 394 (in Ukr.).
8. Levun, N.V. (2013). Innovative processes in the word-building of desubstantive verbs of the Ukrainian language. *Materialy VI Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii “Leksiko-grammaticheskie innovacii v sovremennyh slavjanskih jazykah” (Dnepropetrovsk, DNU imeni Olesja Gonchara, 22 — 23 aprelja 2013 g.)*. P. 165 — 169 (in Ukr.).
9. Nepyivoda, N.F. (1997). Language of Ukrainian scientific and technical literature (functional and stylistic aspect): author’s abstract. Dis ... Cand. filol. Sciences: 10.02.01. Kyiv (in Ukr.).
10. Oleksenko, O. (2017). Trends in innovative verbal word-formation of the Ukrainian language. *Hramatychni studii*, 3, 87 — 90 (in Ukr.).
11. Omelchuk, S. (2019). Modern Ukrainian linguistic didactics: terminological norms and speech practice of specialists. Kyiv: Vydavnychyj Dim “Kyyevo-Mohylianska akademiia” (in Ukr.).
12. Roussu, A.O. Specifics of usage prefixes *zne-* and *obez-* in verbal term-formation. URL: <http://www.confesp.fl.kpi.ua/ru/node/1260> (Accessed 17.09.2019).
13. Seligei, P. (2013). Types of verbosity in scientific texts. *Ukrainska mova*, 4, 22 — 24 (in Ukr.).
14. Syniavskiy, O. (2018). Norms of the Ukrainian literary language. Kyiv. XX. 368 p. *Reprint from the edition of 1931 (Series “The Ukrainian grammar classics”)* (in Ukr.).
15. Word-formation of the modern Ukrainian literary language (1979). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).
16. Styshov, O.A. (2005). Ukrainian lexicon of the end of XX century: (On material of mass medias). Kyiv: Puhach (in Ukr.).
17. Taranenko, O.O. (2015). Actualizational models in the system of word-formation of modern Ukrainian (the end of XX — beginning of XXI of century). Kyiv: Vydavnychyj Dim D. Burago (in Ukr.).
18. Chronicle of NDIM 1933 — 1934 (2005). *Ukrainska mova u XXI storichchi: istoriia lnhvotsydu: dokumenty i materialy*. Kyiv: Vydavnychyj Dim “Kyyevo-Mohylianska akademiia”. P. 152 — 163 (in Ukr.).
19. Chemerys, K.H. (1974). Desubstantive verbs with complex prefixes. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 4, 27 — 30 (in Ukr.).
20. Wiczorek D. (1997). Ukrainian language: Slavia Romana — Slavia Byzantina. Essays on Verb. Wrocław: Wyd-wo uniwersytetu Wroclawskiego (in Pol.).

Статтю отримано 24.09.2019

L.M. Kolibaba

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

## REACTUALIZATION OF PREFIX-SUFFIX VERBS IN UKRAINIAN SCIENTIFIC AND PUBLICIST TEXTS

Desubstantive verbs of perfective aspect with prefixes *u-* (*v-*), *une-* (*vne-*), *zne-* are actively used in Ukrainian scientific and publicist texts of the first two decades of XXI centuries. These verbs

belong to the actualized language units. They are recorded in the lexicographic sources of the late nineteenth and early twentieth centuries and today they are quite productive models for creating new verbs.

The analyzable prefix-suffix word-formation types of verbs motivated by nouns and adjective constantly attract attention scientists, who, however, evaluate the expediency of their active use in modern linguistic practice differently and sometimes very controversial. It is determined by the fact that the one-word prefix-suffix verbs are much more compact than deployed analytical verbal-noun formations, and that is why considerably more advantageous from the point of view of language economy that provides their practical advantage in a language use. However, if one part of the speakers during the choice of a two- or one-word name for the naming of actions, processes or states follows this especially practical factor, then the other — motivates its choice by the criterion related to one of the typological features of the Ukrainian language — its verbal character, which distinguishes it from Russian and converges with Polish. Some Ukrainian linguists believe that the analyzable word-formation models of verbs spread in the Ukrainian language under act of Polish, in that they are productive enough, and from it does not recommend them for use.

The return to the active use of autochthonous word-formation models is a positive trend in the development of the Ukrainian literary language of beginning of XXI of century, as it contributes to the purification of its system from inorganic units for it. At the same time modern linguistic practice testifies to the competition and the struggle between word-formation and grammatical means that correspond to the national priorities of society and those that reflect the linguistic tastes of individual speakers.

**Keywords:** *prefix-suffix verbs, reactualization, word-formation type, prefix, suffix.*

---

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.094>

УДК: 811.161.2'272:323.1(47)

І.Є. Ренчка

Національний університет «Києво-Могилянська академія», м. Київ

## **МОВНЕ ПИТАННЯ В МЕМУАРНІЙ ТА ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ М. РУДЕНКА**

---

*У статті розглянуто мемуарну та художню творчість українського письменника, поета, філософа та безпосереднього учасника й організатора правозахисного руху в Україні М. Руденка з погляду порушення в ній актуальних мовних проблем. З'ясовано, що у своїх творах письменник велику увагу приділяв висвітленню процесів русифікації та денаціоналізації в Україні впродовж 1930 — 1980 рр., розкриттю становища української мови та пошуку шляхів її захисту і збереження, критиці національної і мовної політики СРСР.*

**Ключові слова:** українська мова, русифікація, мовна політика СРСР, мовна ситуація, мовне питання, правозахисний рух, Микола Руденко, Українська Гельсінська група.

Питання захисту та збереження української мови було одним із визначальних у спрямуванні ініціатив та активності української творчої й наукової інтелігенції — діячів правозахисного та національно-визвольного руху 1960 — 1980 рр. У цей період під прикриттям гасел про «інтернаціоналізацію», «дружбу народів» та «вільний розвиток і розквіт національних мов та культур» посилюються процеси русифікації України, що спричиняє звуження сфер вживання української мови й дискримінацію українства.

Закріпленню домінантного становища російської мови в освіті, культурі та інших сферах суспільного життя СРСР сприяло проголошення на найвищому державному рівні тез про особливий статус російської мови як мови міжнародного спілкування і «другої рідної» для неросійських народів Радянського Союзу [26: 80], її провідну роль у створенні спільного лексичного фонду мов народів союзних республік [8], в інтернаціоналізації суспільства і постанові «нової історичної спільноти людей» — радянського народу

© І.Є. РЕНЧКА, 2019

[4; 22: 9]. Формувалася радянська ідентичність, що за своїми мовними та культурними характеристиками була російською. Нові шляхи для русифікації відкрила реформа освіти, проведена 1958 р., яка давала змогу батькам «вільно» обирати мову навчання своїм дітям: навчальний процес у вишах України вівся переважно російською мовою [12: 320], тож батьки змушені були віддавати перевагу саме російській мові, оскільки це могло забезпечити їхнім дітям у майбутньому вступ до вищого навчального закладу та кар'єрне зростання. Законодавчо право добровільного вибору мови навчання було закріплено в 1959 р. статтею 9 Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Це значно послабило позиції української мови в республіці. Крім освітньої галузі, російська мова стає панівною на радіо, в кіноіндустрії й театрі, у книговидавничій справі, армії, на підприємствах та в установах [1].

Така ситуація активізує в середовищі української інтелігенції рух на протидію русифікаторським тенденціям за врятування й відродження рідної мови, що виявлявся в різних формах інтелектуального опору: написанні публіцистичних, поетичних та прозових творів, листів до владних органів, виступах на зібраннях та конференціях. У 1976 р. було створено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод. Її учасники ставили собі за мету захист прав людини і прав українського народу; перед усім світом у своїх програмних документах («Декларація принципів» та «Меморандум» ч. 1 і ч. 2) вони схарактеризували політичне і правове становище України як колоніальне та назвали компартійним геноцидом репресії проти українців, української мови і культури. Організатором і керівником УГГ став український письменник Микола Руденко, який, за словами Є. Сверстюка, «виніс приховані українські проблеми на міжнародний форум» [23: 14]. У своїй творчості та громадській діяльності М. Руденко постає послідовним борцем за Україну, її державну незалежність, захисником прав української мови на вільний розвиток і застосування в різних сферах суспільного життя.

Питання мовної політики та мовної ситуації в Україні вивчали українські мовознавці діаспори С. Караванський, Р. Смаль-Стоцький, В. Чапленко, Ю. Шевельов, після проголошення незалежності України дослідження в цій галузі продовжили Б. Ажнюк, В. Брицин, О. Зарецький, О. Калиновська, В. Кубайчук, Л. Масенко, Г. Мацюк, Г. Мінчак, О. Тараненко, Г. Яворська та ін. Зокрема, становище української мови в підрадянській Україні, методи і заходи, яких вживала комуністична влада для розв'язання національно-мовних питань, а також діяльність творчої інтелігенції, спрямовану на захист української мови, розглядали у своїх працях В. Чапленко («Мовна політика більшовиків на Україні в 1950 — 60-х рр.» [27]) та Л. Масенко («Мова і суспільство. Постколоніальний вимір» [10]). Відома мовознавиця Л. Масенко зазначає: «У рухові опору української інтелігенції 60 — 70-х рр. боротьба за права української мови як основи національного життя становила невід'ємну частину правозахисної

діяльності. Боротьба ця провадилася в обох визначальних для майбутнього української мови напрямках — і проти зовнішньої русифікації, що виявлялась у звуженні суспільних функцій української мови, і проти спланованого режимом втручання у її внутрішньомовний розвиток, за збереження її лексичного багатства і самобутності» [10: 67].

Останніми десятиліттями в українській історичній науці з'являються праці, присвячені національно-визвольному рухові в Україні другої половини ХХ ст. Це дослідження О. Бажана, Т. Батенка, Ю. Данилюка, Ю. Зайцева, Б. Захарова, Г. Касьянова, В. Кіпіані, Ю. Курносова, А. Русначенка та ін. На основі архівних матеріалів автори вивчають та аналізують історію і розвиток опозиційного руху кінця 1950 — початку 1990 рр. Зокрема, А. Русначенко висвітлює діяльність різних дисидентських течій та наголошує на спадкоємності й безперервності руху опору, що відіграв важливу роль у здобутті Україною незалежності [21]. Проблему мови в контексті дослідження українського дисидентського руху, а саме форми боротьби громадськості за розширення сфер уживання української мови в другій половині 50 — першій половині 60-х рр. ХХ ст. розглядає у своїй науковій розвідці О. Бажан. Автор висвітлює зміст виступів української інтелігенції та студентства з мовних питань на сторінках газет та журналів, на радіо і на громадських зібраннях [1]. Дослідники вивчають діяльність і окремих особистостей у загальному русі опору, зокрема такими є праці Т. Батенка, присвячені постатям Б. Гориня та І. Геля [2; 3]. Водночас малодослідженим лишається інтелектуальний внесок окремих представників українського визвольного руху в боротьбі за національні цінності українського народу.

Погляди і діяльність М. Руденка були предметом дослідження О. Бондаренко, О. Бровко [5], П. Григоренка [6], І. Качуровського, Ю. Логвиненко [9], О. Неживого, М. Слабошпицького [24], Л. Талалая, В. Шевчука та ін. Автори переважно зосереджуються на вивченні життєвого шляху і творчості письменника, проблематиці та впливу його праць на літературний і культурний процес доби. Проте творчий доробок митця ще не було належно проаналізовано з погляду порушення в ньому актуальних мовних питань.

**Мета статті** — висвітлити громадянські та світоглядні позиції письменника, філософа та правозахисника Миколи Руденка щодо проблем української мови в контексті мовної ситуації, яка склалася в Україні впродовж 1930 — 1980 рр., на матеріалах мемуарів «Найбільше диво — життя», роману «Орлова балка» та окремих поетичних творів митця.

У статті використано метод аналітико-синтетичного опрацювання джерел, описовий метод та метод контекстуального аналізу, що дали змогу систематизувати, проаналізувати та проінтерпретувати дібраний матеріал й узагальнити результати дослідження.

Мовні питання М. Руденко неодноразово порушує у своїй мемуарній та художній творчості. Його ставлення до української мови завжди було особливим, по-синівськи шанобливим: крізь усе життя, в умовах

тотального панування російської мови письменник проніс щиру повагу й любов до рідної мови: «Мені потрібна була мова українська — вона стояла в моїй уяві десь поруч матері, і я, персоніфікуючи її, мимоволі надавав мові материнських рис» [16: 125]. Мотив ставлення до рідної мови, як до матері, звучить і в художній творчості митця — у романі «Орлова балка» герой, говорячи про долю української мови, про її загрозливе становище, переконаний, що не можна про це забувати, ставати байдужим: «Це ж однаково, що до рідної матері збайдужіти» [17: 238].

Письменник народився в шахтарському краї, на Луганщині — в «найсхіднішій частині України» [19], де й провів своє дитинство. Його життя — це шлях до найвищих радянських чиновницьких вершин — член КПРС, політрук у роки війни, успішний письменник, відповідальний редактор журналу «Дніпро», секретар парткому Київської організації Спілки письменників України — і карколомна зміна цього шляху до критики основ радянської системи та безпосередньої участі у правозахисному русі.

Микола Руденко віддасть партійній роботі понад 30 років свого життя, буде, як він сам себе пізніше назве, «вірним сталіністом», «праведником компартії», щиро віритиме в комуністичні гасла. Через багато десятиліть він напише: «Сьогодні для мене це очевидно: в моїй особі тодішній пропаганді вдалося витворити так звану нову людину за сталінськими рецептами. Ця людина дуже пишалася тим, що з неї починається комуністична ера» [16: 286]. Розмірковуючи над тим, як вдалося системі перетворити кілька поколінь на фанатиків марксизму-ленінізму (не беручи до уваги пристосуванців системи), М. Руденко дійде висновку, що партійна ідеологія зовні була доволі привабливою та гуманною, на її озброєнні були всі демократичні поняття та гасла — «саме тому комуністичний тоталітаризм проіснував набагато довше від фашистського» [16: 149], а люди жили у великій вірі у правильність та несхибність комуністичного шляху.

З кінця 1950 рр. та в 1960 письменник переживає докорінні зміни у власному світогляді — його свідомість поступово звільняється від тяжіння компартійних ідеалів. Він переглядає основні положення класиків марксизму, визнає їх помилковими та займає критичну позицію до влади з важливих державних питань у різних сферах життя суспільства. Однак перші сумніви, які переросли в усвідомлення того, що вся радянська система побудована на подвійній моралі та лицемірстві, з'явилися в Миколи Руденка ще під час війни, і пов'язані вони були з питанням про мову. Як інструктору пропаганди йому часто доводилося виступати з доповідями та промовами, й на одній із політінформацій він зачитав лист академіка Богомольця, надрукований у газеті «Правда» українською мовою. Зачитав в оригіналі, що стало причиною незадоволення вищого керівництва. Наступного дня відбулася така його розмова з начальником політвідділу: «Вам належить знати, що партійна робота у військах має провадитися мовою великого російського народу. Політпрацівникам належить нести геніальні ідеї Сталіна, а не бандерівський декалог. <...> Затямте, ми кладемо свої голови задля того, щоб у всьому світі запанувала

російська мова. А тепер ідіть”. Мені раптом потемніло в очах, а рука мимоволі потягнулася до кобури пістолета, не знаю, чи помітив це полковник, але він також отетерів. “Заспокойтеся, ради Бога. Ви ж розумієте, що я міг з вами про це й не говорити. Вам ясно?” Так, мені було ясно: кожен, хто шанує українську мову, є потенційний буржуазний націоналіст, або навіть чинний. <...> Повертався до Пижовського лісу зовсім іншою людиною, ніж виїхав із нього. Тепер я знав, як буйно розрослося українське коріння в моїй душі» [16: 196 — 197]. Уперше М. Руденко побачив невідповідність пропаганди, того, що лунало про «дружбу, братерство» та «рівноправність» народів і їхніх мов у СРСР, реаліям життя. Це були перші паростки прозріння.

У 1957 р. М. Руденко виступає на Пленумі правління Спілки письменників України, де висловлює протест проти практики русифікації в Українській РСР: «Тривалий час ми націлювали наші літературні гармати проти українського націоналізму, а від спроб русифікувати українську інтелігенцію, русифікувати політику й культурне життя на Україні відмахувалися пухнастим віялом. І чого ж ми досягли? Ми досягли того, що політичне й культурне життя в Україні вже значною мірою зрусифіковані. І процес цей триває» [18: 359]. Цей виступ та лист М. Хрущову 1960 р. були сприйняті як антидержавні акти, внаслідок чого письменник потрапляє до списку політично неблагонадійних.

До теми русифікації й мовної та духовної асиміляції українців письменник повертається упродовж усієї своєї розповіді в мемуарах «Найбільше диво — життя». Згадуючи про своє шкільне дитинство, він наголошує: «...наша школа була українська. Та й не тільки наша: в ті часи (**перша половина тридцятих років**) на весь Донбас налічувалося з десяток російських шкіл, не більше. А може, й менше. Діти росіян, що прибували на донецькі шахти, приходили до українських шкіл і вельми швидко оволодівали українською мовою. Нікому не спадало на думку, що в цій справі колись мають відбутися докорінні зміни: адже ж ми живемо в Україні, що ж тут має мінятися?» [16: 73] (напівжирний курсив наш — *І. Р.*). Отже, не завжди Донбас був російськомовний. Це здавна був український край — більшість його населення, починаючи з XVI ст., становили українці [13]. І. Дзюба в праці «Донецька рана України» зазначає: «Донеччину справді русифікують не одне десятиліття, але вбити її українські корені, замулити її українські джерела не вдалося. ...життя українського слова на Донеччині ніколи не припинялося», це слово, «жеврючи то там, то там, нагадувало багатьом, хто вони, і наvertsало до України всупереч усім заурманюючим обставинам» [7: 16].

У часи, про які згадує в книзі спогадів М. Руденко, ще діяли наслідки українізації, за якої відбувався перехід на українську мову освіти, книговидання, преси, театрів тощо. Проте цей період був недовготривалим, і вже в другій половині 1930 рр. регіон починає зазнавати потужного асиміляційного впливу шляхом, зокрема, етнографічної зміни населення, коли в спустошені після Голодомору села масово заселяли вихідців із Росії та Білорусі [14].

Мовну ситуацію другої половини 1930 рр. — періоду розгрому української мови та культури, що супроводжувався жорстокими політичними репресіями [28: 31] — характеризує інший спогад М. Руденка. В одному класі з ним навчався син секретаря райкому, який, на відміну від більшості інших дітей, розмовляв у побуті та з друзями російською мовою. Його мати попросила Миколу допомогти синові з українською, щоб він міг вступити до Київського університету (вступні іспити з української до вишів було відмінено пізніше — з 1954 р.). Юнак зауважує, що мати однокласника теж російськомовна: російська мова ставала панівною, престижною, й перехід на російську мову спілкування відбувався передусім у середовищі партійної номенклатури. «Сама вона говорила правильною російською. Райкомівці також виголошували свої промови на «общепомнятном языке», хоч на заводах і шахтах переважна більшість робітників розмовляла українською мовою. Русифікація почалася відразу ж після самогубства Скрипника» [16: 168]. Формувався стереотип про українську мову як селянську, меншовартісну, непотрібну. Однокласник цинічно заявляє Миколі: «На кой ляд мне этот хохлацкий язык? Извини, конечно, но это такая тягомотина». Згадуючи цей випадок, письменник уводить у текст розповіді такий коментар щодо лайливих слів в українській мові: «Щоправда, він висловився крутіше. Від наших сільських людей я матюків не чув — матюки приходили з півночі, разом з російською мовою» [16: 169].

У 1949 р. першим секретарем ЦК КПУ призначено Л. Мельникова. М. Руденко характеризує цю людину саме з мовного погляду: «Мельников зовсім не знав української мови, нічого не тямив у літературі та й узагалі був малокультурною людиною. Але саме такий перший і потрібен був сталінській Москві для здійснення її національної політики» [16: 255]. В останні роки перед війною та в повоєнний час збільшується кількість російських шкіл, університети переходять на російську мову викладання. Усування української мови з навчального процесу пришвидшилося з 1959 р. — у результаті хрущовської реформи освіти. Письменник гостро критикує новий освітній закон як засіб асиміляції українців: «Звісна річ, якщо у вищій школі адміністративно запровадити російську мову (а це було саме так!), то й у середній батьки почнуть обирати російську — адже ж вони не бажають своїм дітям ускладнень під час вступу до інституту. Є також багато інших причин, що спонукають батьків до цього «вільного» вибору. Всі вони створені штучно й підпорядковані колонізаторській ідеї: якомога швидше асимілювати український народ, зробити його «молодшим братом» російського. А насправді йшлося про те, щоб зробити українців покірними рабами московської держави» [16: 73].

М. Руденко порушує питання й про інший аспект русифікації — уніфікацію лексичного складу української мови за російським зразком. Працюючи над новим романом на початку 1960 рр., він звертається у своїй роботі до словників. Однак у них переважали «вивернуті на московський лад слова — вивернуті заради русифікаторських намірів». Письменник наводить приклад: «...словник під редакцією М. Рильського (мається на



увазі «Русско-украинский словарь» за редакцією М. Калиновича та участю Л. Булаховського і М. Рильського 1948 р. — *І. Р.*) подавав як синоніми слова «ризик» і «риск», хоч друге слово було не синонімом, а відвертим русизмом» [16: 426]. Практику укладання словників за принципом добору подібних до російських слів, калькування, скорочення синонімічних рядів та вилучення з реєстрів питомих українських лексичних одиниць або ж переміщення їх на другу чи третю позиції було започатковано в 1930 рр. У 1937 р. на таких засадах було підготовлено та опубліковано «Російсько-український словник» (укладачі С. Василевський і Є. Рудницький). На думку Ю. Шевельова, словники 1937 і 1948 рр. «не мають жадної вартости, бо складені спеціально для русифікації української мови і не використовують багатства народних говірок і літературної мови, а натомість штучно підганяють українську мову до норм і звичок російської мови» [29: 69].

Мовно-культурна політика за часів Л. Брежнєва характеризується цілеспрямованою посиленою русифікацією всіх сфер життя, що значно обмежило вжиток української мови та призвело до масштабної денаціоналізації українців. Описуючи події кінця 1960 — першої половини 1970 рр., М. Руденко зосереджує свою увагу на методах та наслідках нечуваної за своїми темпами русифікації: «В Україні почала набирати сили неояничарська диктатура В. Щербицького й В. Маланчука. Останній дістав особливі повноваження від самого Суслова — отожд діяв безоглядно, впроваджуючи в практику методи тридцятих років. У ЦК, в обкомах і райкомах запанувала російська мова, а точніше карикатурний суржик, який соромно було слухати. А якщо російська мова стала мовою партії, то й колгоспні голови та бригадири намагалися не відставати від начальства» [16: 462]. М. Руденко пригадує спільну з іншими письменниками (В. Минком, А. Малишком та ін.) поїздку на Харківщину. У редакції однієї з районних газет їх прикро вразило, що там із ними розмовляли російською мовою: «Як же нам гірко було від того, що нас тут зустріли російською мовою! Де-де, а в редакціях газет, які, слава Богу, поки що видавалися мовою українською, письменників мали б зустрічати рідною мовою. Те, що сталося у Валках, було викликом чинованобливых партюкратів» [16: 462].

Наслідки русифікації письменник бачить по всій Україні: «Чернігів нас вразив майже повною відсутністю української мови в назвах вулиць, вивісках та гаслах, написаних білим по червоному» [16: 559]. У Києві в середині 1970 рр. зустріти українськомовного лікаря було справжнім дивом: «...я познайомився з лікарем, який привернув мою увагу тим, що принципово, в усіх випадках життя, розмовляв тільки українською мовою. Хотілося, аби хоч наші правнуки дожили до часів, коли українська мова в устах київського або харківського лікаря не дивуватиме й не привертатиме особливої уваги. На жаль, Олександр Демченко, лікар-травматолог, здавався останнім українцем у столиці — представником зниклого народу» [16: 529].

Антиукраїнська політика, терор проти інакодумців, денаціоналізація мали своїм результатом моральну деградацію значної частини людей, пе-

ретворення їх на прислужників і боягузів. Про загальну байдужість та бездуховність свідчить така згадка М. Руденка: слідчим у його справі був підполковник КДБ Нечепоренко. Вказавши своєму слідчому на неправильне написання його прізвища, — адже воно походить від українського імені Ничипір, — Руденко отримав відповідь, що так був записаний і його батько, і він. Письменник резюмує: «Як бачимо, не сьогодні в Україні почали народжуватися покручі і в духовному сенсі, і навіть за прізвищами. Коли б Іван Іванович Ничипоренко справді хотів виправити оті дві помилки, якими колись «нагородив» його родовід неграмотний писар, він би знайшов, як це зробити — бодай через суд. Але йому це було байдуже: там, де він працював, українська мова майже не вживалася, ніхто не вказував на принизливі помилки. Викривлене прізвище йому не боліло, так само як і розтоптана українська мова» [16: 462].

Але боліла українська мова авторові наведених спогадів. Суд над ним та Олексою Тихим як членами Української Гельсінської групи провадили українською мовою (так, зазначає М. Руденко, було наказано згори). І «якщо слідчий знав її бодай посередньо, то голова на судовому процесі так немилосердно калічив майже кожне українське слово, що вже тільки це для нас із Тихим було тяжкою карою» [16: 462]. Руденка і Тихого, як і інших учасників УГГ, було засуджено до багаторічного ув'язнення в таборах суворого режиму — за те, що вони не боялися висловлювати своїх переконань, «підняли голос проти радянського псевдосоціалізму, за демократію, права людини, права української нації» [7: 2], стали на захист української мови і культури. Олексу Тихого звинуватили, зазначає М. Руденко, лише на тій підставі, що «він прагнув продовжити життя української мови в Донбасі й трагічно переживав її вмирання» [16: 607].

Українська Гельсінська група відстоювала насамперед права нації. З моменту створення групи її члени наголошували, що вона є самостійною організацією, а не філією московської: «Дискусія, власне, й не починалася — відразу ж усі погодилися, що наша група має бути цілком незалежна, без будь-якої підлеглості московській. “Кінцевою метою є самостійна Україна, — сказала Оксана Мешко. — Хай до цього ще далеко, але ми маємо починати правильно”. <...> Так чи так, а ми... передчували: цієї миті народжується щось таке значне й непроминуше, що здатне стати початком новітнього руху за визволення України» [16: 557]. У заявах, петиціях, зверненнях та у програмних документах групи українські гельсінці (як вони себе називали) повідомляли всьому світові про порушення прав людини в СРСР, колоніальне становище України. У «Меморандумі» УГГ, як розповідає автор його тексту М. Руденко, «йшлося про національне закабалення України як за царизму, так і в радянські часи» [16: 568]. Зокрема, зазначено, що в СРСР патріотизм може бути лише «загальносоюзний», що означає «російський», мова — «загальнорадянська» («це, звичайно, не новий вид есперанто, а та ж сама російська»), Вітчизна — це не Україна, а СРСР. «У сотнях віршів і пісень уславлюється Росія, до чого ми, звичайно, ставимось з повагою, як і до російської культури загалом. Але якщо в

тих самих виразах ти спробуєш висловити свою любов до України — тебе очікують мордовські табори або спеціальна психіатрична лікарня» [11: 694].

Працюючи зі словом, митець не міг не звернути увагу на такий наслідок дії тоталітарної системи для функціонування мови, як зміна значень слів на догоду комуністичній ідеології. Це, наприклад, слова *свобода* і *демократія* — «надто загальні слова, вони піддаються викривленню до невпізнання, навіть цілковитої протилежності» [16: 389]. Оцінке тлумачення слів у словниках відображало панівні в суспільстві ідеологічні догми і слугувало впливові на громадську думку. Більше того, відповідно проінтерпретоване слово могло приректи людину, а то й цілий клас або націю на репресивні заходи. М. Руденко пише: «Ось переді мною “Словник іншомовних слів”, виданий 1955 року: “Євгеніка — реакційна буржуазна лженаука “про поліпшення людської природи”. В основі євгеніки лежить антинаукова теорія вейсманізму в її застосуванні до людини» [16: 96]. Привнесений у слово зміст повністю спотворював його значення та становив загрозу для людей, які мали стосунок до цієї діяльності. Письменник, ознайомившись із значенням слова, наведеним у словнику, зазначає: «Колись цих слів було досить, щоб учений загинув у чекістських катівнях» [16: 96].

Автор наголошує, що змінюється значення різних слів, зокрема назв кольорів — «Сьогодні приставка “біло” нічого не каже. А якщо й каже, то цілком протилежне тому, що в нього намагалися вкласти більшовицькі пропагандисти: біле — отже, чисте, мов січневий сніг... А тоді “біле” витлумачували нам як чуже, зловороже, бо ми — червоні» [16: 148]. Але особливо це стосувалося слів на позначення ворогів радянської влади: «Слово “бандерівець” тоді звучало так само, як “фашист”» [16: 240]; «Політичний зміст, що його вкладали в слово “космополітизм”, був досить невиразний. <...> А те розуміння космополітизму, що прийшло з партійних верхів, стосувалося лише однієї нації — євреїв. То був час, коли партапаратники в кожній організації знаходили свого космополіта, навіть якщо ховався під українським чи російським прізвиськом» [16: 257]. Слова ж, які виражали ідеали режиму, були наповнені високим позитивним змістом: «Ми виховувалися так, що слово “комунізм” означало для нас здійснення найяскравіших мрій людських» [16: 320].

Порушує письменник проблему залежності тлумачення значень слів від політичної ідеології також у романі «Орлова балка». Головний герой твору художник Володимир розмірковує про *святість*, її духовну природу — що ж насправді означає це слово? «За життя Володимира це слово було грубо, свавільно бюрократизоване. Святість дозволялося шукати лише в державно-політичних категоріях. Навіть Сонце — джерело всього живого на земній кулі — не заслуговувало святого ставлення до себе... І горе тобі, якщо ти в душі своїй здатний освятити Всесвіт... Хто ж винен у спотвореності наших уявлень?» [17: 63] — риторичним питанням завершує автор роздуми свого героя.

Із неабиякою силою тема спотворення мови та зміщення значень слів у тоталітарну епоху звучить і в поемі М. Руденка «Хрест»: «А люди —

діти, / Нерозумні діти, / Які шанують слово не за зміст, / А за його звучання ефемерне. / Це слово мертво спритний Сатана / В народі викраде і так поверне, / Що в ньому істини ніхто не визна...» [20: 2].

Мова завжди залишається об'єктом уваги, роздумів і діяльності М. Руденка. Він щиро радіє, коли, потрапивши до Львова у 1976 р., чує українську мову: «...навіть таксиста на привокзальній площі розмовляли українською мовою. У мене відлягло від серця: таки ж справді ще не вмерла Україна. Ось коли перший рядок нашого національного гімну набрав найвищого драматизму. І в тому, що Україна не вмерла, велика заслуга галичан: вони були донорами української живучості» [16: 560]; його зворушує лист від генерала Петра Григоренка, написаний українською мовою: «Поверхова людина висміяла б Петра Григоровича за його українську мову: в листі було чимало помилок, незграбностей, калькувань з російської тощо. Я ж до цього листа поставився побожно: в 14 років Григоренко покинув село на Дніпропетровщині — й ось у свої 70, завершуючи незвичайне життя, що проминуло далеко поза Україною, здебільшого у військових казармах, він пробує знову заговорити мовою свого дитинства» [16: 534]; він вчиться в розмові з побратимами вживати звертання «пане», адже «комуністична форма звертання вже дратувала. Отож треба було привчатися до того, що народ наш виніс із далеких віків» [16: 575]; перебуваючи у Кучинському таборі для політв'язнів, навчає свого товариша Генріха Алтуняна української мови: «Десь на третьому місяці ПКТ він написав дружині листа по-українському і майже без помилок. А пізніше виступав у Верховній Раді України (його обрали депутатом) як справжній українець, хоч був типовим вірменином» [16: 658].

Національна проблематика є однією з провідних у художній творчості М. Руденка, зокрема, мовному питанню значну увагу приділено в романі «Орлова балка» (1972 р., вийшов друком 1982 р. у Торонто та Балтиморі). В обвинувальному висновку цей роман поруч із багатьма іншими творами письменника фігурував як «ідейно хибний» та «ідейно ворожий».

Події в творі відбуваються в середині 1960 рр. на Донбасі, в шахтарському краї, який на той час унаслідок асиміляційної мовної політики був майже повністю денационалізований. У діалогах роману герої говорять про становище української мови, що особливо погіршилося після введення в дію закону про «вільний» вибір мови навчання. Художник Володимир переїжджає сюди з Одеси, і вже в перший вечір у нього відбувається така розмова з Ксенією, колишньою киянкою: «“У вас дуже гарна українська мова. Для Донбасу це, мабуть, незвично”. — “А ви давно знаєте Донбас?” — в’їдливо посміхнулася Ксеня. “Так про нього кажуть”. — “Не слухайте того, що кажуть. Самі придивляйтеся. Українська мова панує на вулицях з п’яти до вісьми ранку — доки роботяги на зміну поспішають. А як тільки службова тили-тилігенція рушила... Це Григір нашого брата отак передражняє. Ви українську школу кінчили?” — “Так, українську. Тоді ще були”. — “А зараз?” — “Може, зо дві на всю Одесу”. — “Вам це не болить?”» [17: 42].

Кілька разів у романі наголошено, що а) русифікація провадиться за рахунок «збюрократизованого міщанства», партійних чиновників, різних пристосуванців, для яких поняття «українська мова» й «українська нація» вже були знівельовані; б) що українською поки що спілкується більшість робітників, а інтелігенти — лише російською: «У цьому було щось нісенітне, принизливе» [17: 238]. Принизливе для всіх українців, чию мову витісняють не лише з різних сфер ужитку, але й з душі народу, формуючи її статус меншовартості. На співзвучний мотив натрапляємо у поетичному триптиху М. Руденка «Мати», де зображено дітей, які, йдучи з дому, досягаючи якихось життєвих вершин у світі, де панує чужа мова, забувають свою рідну, вона стає їм непотрібною: «За ворота виходять дебели сини, — / І сліди замітає за ними пороша. / Материнської мови забудуть вони: / Вже та мова для них — нехороша...» [15].

Інший персонаж роману «Орлова балка» сталевар Сашко переповідає Володимирові спогад про своє болісне відкриття в роки війни: після приходу союзних військ він переконався — ніхто в світі українців не вважає нацією. Ні американці, ні англійці, ні французи. Весь Радянський Союз для них Росія, усі солдати — росіяни. Сашко тоді вперше замислився над тим, як же сталося, що світ не помічає нас як окрему націю, не відрізняє українців від росіян. «Нехай навіть російський народ — старший брат, проти цього Сашко не заперечував. Але ж у молодшого є своя хата, своя земля. Та світ цього чомусь не бачив — ні землі, ні хати. Ніби все це належало старшому братові, а молодший ще не став хазяїном. А він же й не молодший — ось у чому справа! Може, ровесник, коли не старший — але ж ніяк не молодший...» [17: 239]. Після німецького полону Сашко потрапляє до радянського табору, де розповідає іншим ув'язненим про те, що українці — це окремий народ, який має свою мову, власну історію та землю. «Ми з росіянами — союзники... У нас є право вийти з Союзу. Так у Конституції сказано», — говорив щиро переконаний у своїй правоті чоловік. Після таких розмов Сашкові присудили десять років таборів, а ще до суду слідчий йому пояснив, яка істина є «правильнішою»: «Значить, союзники? Ха-ха-ха! А ти помітив, якою мовою американські негри розмовляють? Отож, союзничку, доведеться тобі пройти курс російської. Вища освіта — двадцять п'ять, середня — десять» [17: 240].

Та все-таки словами своїх героїв автор висловлює оптимістичні думки щодо майбутнього української мови: «Наша мова не помре, братухо! <...> Як же слово людське не зберегти? Хіба мова народу важить менше, ніж якийсь вид метеликів?.. А нас, братухо, сама земля захистить» [17: 240]. Порятунком нації — в нашій землі та в мові: «Існує дух нації. Дух землі, яка нас вигодувала. Його ліквідувати не можна» [17: 42].

Микола Руденко вірив, що Україна стане незалежною, й одним із першочергових завдань на цьому шляху він вважав боротьбу за українську мову. У своєму виступі в Українському освітньо-культурному центрі у Філадельфії перед українською громадою в 1988 р. він говорить: «Я гадаю, що боротьба української інтелігенції за врятування української мови стала сьогодні вельми поважним фактором. Скажімо, якщо й немає сьо-

годні голосних демонстрацій на Україні, то все-таки преса, все письменство сьогодні дружно повстало проти русифікації. Але я не думаю, що тут буде легкий шлях, боротьба попереду велика, складна і довгорічна» [25].

Отже, мовне питання посідає одне з центральних місць у роздумах письменника-філософа та правозахисника Миколи Руденка. Його мемуарна й художня творчість позначені глибокою тривогою про майбутнє української нації та українського слова. Мислитель і митець порушує питання безправності української мови в Радянському Союзі, мовної і духовної асиміляції українського народу, уніфікації словникового складу національної мови за російським зразком, зміни значень слів під впливом панівної ідеології. Письменник оцінює масштаби русифікації, яка охопила всі сфери життя суспільства, аналізує історичні передумови і причини такого становища. Причини М. Руденко вбачає в колоніальній залежності України та цілеспрямованому геноциді українського народу. Письменник засуджує імперську мовну і національну політику СРСР та викриває найпотворніші злочини цієї системи, вчинені проти українськості.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан О.Г. Рух за поширення української мови в УРСР в період «хрущовської відлиги». *Наукові записки НаУКМА*. Т. 65. Історичні науки. Київ, 2007. С. 40 — 49.
2. Батенко Т.І. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Богдана Гориня. Львів, 1997.
3. Батенко Т.І. «Я powstaю, отже, я існую...»: політичний портрет Івана Геля: нариси з історії українського руху опору кінця 1950 — початку 1990 років. Львів, 1999.
4. Брежнев Л.І. Про п'ятидесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Київ, 1972.
5. Бровко О. Націєтворча проблематика творчого доробку Миколи Руденка. *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka*. Red. W. Mokry. Kraków, 2015. S. 279 — 295.
6. Григоренко П. Микола Руденко — поет, філософ, борець: передмова. *Руденко М. Прозріння: Поезії. Поєми*. Балтимор — Торонто, 1978. С. 7 — 32.
7. Дзюба І.М. Донецька рана України: історико-культурологічні есеї. Київ, 2015.
8. Исаев М.И. Социо-лингвистические проблемы языков народов СССР (вопросы языковой политики и языкового строительства): учеб. пособие. Москва, 1982.
9. Логвиненко Ю. Предтеча дня сьогоднішнього: національний і державницький масштаби творчості Миколи Руденка. *Мандрівець*. 2014. № 5. С. 59 — 62.
10. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. Київ, 2004.
11. Меморандум № 2. Про участь України у Белградських нарадах 1977. *Руденко М. «Найбільше диво — життя»: спогади*. Київ, 2013. С. 692 — 695.
12. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: зб. документів і матеріалів. М.І. Панчук (упор.) та ін. Київ, 1994.
13. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI — XVIII ст.: короткий історичний нарис і уривки з джерел. Донецьк, 2003.
14. Постанова Апеляційного суду міста Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932 — 1933 роках. *Український інститут національної пам'яті*. 2010. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoju-za-faktom> (дата звернення: 22.07.2019).
15. Руденко М. Вибране. Вірші та поеми (1936 — 2002). Київ, 2004.
16. Руденко М. «Найбільше диво — життя»: спогади. Київ, 2013.
17. Руденко М. Орлова балка. Балтимор — Торонто, 1982.
18. Руденко М. Промова на відкритому Пленумі правління Спілки письменників України. *Руденко М. «Найбільше диво — життя»: спогади*. Київ, 2013. С. 355 — 360.

19. Руденко М. Філософія душі Всесвіту. Ч. 1. 2016. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=X8UWjuQTg9I> (дата звернення: 03.05.2019).
20. Руденко М. Хрест. *Свобода. Український щоденник*. 1977. 9 квіт. (№ 81). С. 1 — 2.
21. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 — початок 1990 років. Київ, 1998.
22. Русский язык — язык межнационального общения и единения народов СССР. И.К. Белолуд (ред.) и др. Киев, 1976.
23. Сверстюк Є. Зачарований життям. *Руденко М. «Найбільше диво — життя»: спогади*. Київ, 2013. С. 7 — 18.
24. Слабошпицький М. До рідного порога: Шляхи до істини М. Руденка. *Донбасс*. 1993. № 1 — 2. С. 99 — 104.
25. Український письменник Микола Руденко, 1988. 2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L5mEshmdEcs> (дата звернення: 17.06.2019).
26. Хрущов М.С. Про програму Комуністичної партії Радянського Союзу (Доповідь на XXII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу 18 жовтня 1961 р.). Київ, 1961.
27. Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950 — 60-х рр. Чикаго, 1974.
28. Шевельов Ю. Принципи й етапи большевицької політики щодо слов'янських мов у ССРСР. *Шевельов Ю. Принципи й етапи большевицької політики щодо слов'янських мов у ССРСР*. Марченко В. *Київський діалог*. Київ, 2013.
29. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1951.

#### REFERENCES

1. Bazhan, O.G. (2007). Movement for dissemination of Ukrainian language in the USSR during “Khrushchev thaw”. *Scientific Notes of NaUKMA*. Vol. 65. Sciences of History. P. 40 — 49. Kyiv (in Ukr.).
2. Batenko, T.I. (1997). Opposition personality: Second half of the twentieth century. Political portrait of Bohdan Horyn. Lviv (in Ukr.).
3. Batenko, T.I. (1999). “I rebel, therefore I exist ...”: Political portrait of Ivan Gel: Essays on the history of the Ukrainian resistance movement of the late 1950s — early 1990s. Lviv (in Ukr.).
4. Brezhnev, L.I. (1972). On the fiftieth anniversary of the Union of Soviet Socialist Republics. Kyiv (in Ukr.).
5. Brovko, O. (2015). Nation-building issues in the original works of Mykola Rudenko. *Mokry, W. (Ed). Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka*. P. 279 — 295. Kraków (in Ukr.).
6. Grygorenko, P. (1978). Mykola Rudenko — a poet, philosopher, fighter: Preface. *Rudenko, M. Insights: Poetry. Poems*. P. 7 — 32. Baltimore — Toronto (in Ukr.).
7. Dziuba, I.M. (2015). Donetsk wound of Ukraine: Historical and cultural essays. Kyiv (in Ukr.).
8. Isaev, M.I. (1982). Social-linguistic problems of the languages of the USSR peoples (issues of language policy and language building): textbook. Moscow (in Rus.).
9. Logvynenko, Yu. (2014). Forerunner of today: National and state caliber of Mykola Rudenko's work. *Traveler*, 5, 59 — 62 (in Ukr.).
10. Masenko, L. (2004). Language and society. Postcolonial dimension. Kyiv (in Ukr.).
11. Memorandum No. 2. On the participation of Ukraine in the Belgrade Meetings of 1977. (2013). *Rudenko, M. “The greatest miracle is life”: Memoirs*. P. 692 — 695. Kyiv (in Ukr.).
12. Panchuk, M.I. (Compil.) et al. (1994). National relations in Ukraine in the XX century: Collection of documents and materials. Kyiv (in Ukr.).
13. Pirko, V.O. (2003). Settlement of Donetsk region in the 16 — 18 centuries.: Brief historical essay and excerpts from the sources. Donetsk (in Ukr.).
14. Resolution of the Court of Appeal of the City of Kyiv on a criminal case concerning the fact of the genocide in Ukraine in 1932 — 1933. (2010). Ukrainian Institute of National Remembrance. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom> (Accessed 22.07.2019) (in Ukr.).
15. Rudenko, M. (2004). Selected works. Verses and Poems (1936 — 2002). Kyiv (in Ukr.).
16. Rudenko, M. (2013). “The greatest miracle is life”: Memoirs. Kyiv (in Ukr.).
17. Rudenko, M. (1982). Eagle's ravine. Baltimore — Toronto (in Ukr.).
18. Rudenko, M. (2013). Speech at the open Plenum of the Board of the Writers' Union of Ukraine. *Rudenko, M. “The greatest miracle is life”: Memoirs*. P. 355 — 360. Kyiv (in Ukr.).

19. Rudenko, M. (2016). Philosophy of the Universe's soul. Part 1. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=X8UWjuQTg9I> (Accessed 03.05.2019) (in Ukr.).
20. Rudenko, M. (1977). The Cross. *Freedom. Ukrainian diary*. April 9 (81). P. 1 — 2 (in Ukr.).
21. Rusnachenko, A.M. (1998). National liberation movement in Ukraine: mid-1950s — early 1990s. Kyiv (in Ukr.).
22. Beloded, I.K. (Ed.) et al. (1976). Russian is the language of international communication and unification of the peoples of USSR. Kyiv (in Rus.).
23. Sverstiuk, Ye. (2013). Fascinated by life. *Rudenko, M. "The greatest miracle is life": Memoirs*. P. 7 — 18. Kyiv (in Ukr.).
24. Slaboshpitsky, M. (1993). Going home: The way to the M. Rudenko's truth. *Donbass*, 1 — 2, 99 — 104 (in Ukr.).
25. Ukrainian writer Mykola Rudenko, 1988. (2019). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=L5mEshmdEcs> (Accessed 17.06.2019) (in Ukr.).
26. Khrushchev, M.S. (1961). On the program of the Communist Party of the Soviet Union (presentation at the XXII Congress of the Communist Party of the Soviet Union on October 18, 1961). Kyiv (in Ukr.).
27. Chaplenko, V. (1974). Language policy of Bolsheviks in Ukraine in 1950 — 60s. Chicago (in Ukr.).
28. Shevelyov, Yu. (2013). Principles and stages of Bolsheviks policy concerning Slavic languages in USSR. *Shevelyov, Yu. Principles and stages of Bolsheviks policy concerning Slavic languages in USSR. Marchenko, V. Kyiv Dialogue*. P. 3 — 38. Kyiv (in Ukr.).
29. Sherekh, Yu. (1951). Essay on contemporary Ukrainian literary language. Munich (in Ukr.).

Статтю отримано 03.09.2010

*I.Ye. Renchka*

National university of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv

#### LANGUAGE ISSUE IN M. RUDENKO'S MEMOIRS AND ART

In the 1960s and 1980s, Russification processes in Ukraine intensified, which activated the resistance movement of the Ukrainian creative and scientific intelligentsia against the Russification tendencies and for the protection of the mother language. One of the participants and leaders of the Ukrainian human rights protection movement was the writer Mykola Rudenko.

The aim of this paper is to highlight the civic and ideological views of the writer, philosopher and human rights activist Mykola Rudenko, regarding the problems of the Ukrainian language in the context of the language situation in Ukraine in the 1930s — 1980s. The study is based on the materials of the memoirs "The Greatest Wonder is Life", the novel "The Eagle's Ravine" and some of the artist's poetry.

The paper uses the method of analytical and synthetic processing of sources, the descriptive method and the method of contextual analysis. This has enabled to systematize, analyze and interpret the selected materials and summarize the results of the study.

It has been found out that the writer pays great attention in his works to disclosing the processes of Russification and denationalization in Ukraine, which took place from the 1930s to the late 1980s. In particular, in the book of memoirs, he examines the essence and consequences of the education reform of 1958, which led to the elimination of the Ukrainian language from the education process. He considers also the Soviet language and national policies of the L. Brezhnev era, which was the period of particularly intense Russification of all spheres of life, including official communication, education, science, public media, and culture. In his novel "Eagle's Ravine", the writer depicts the situation with Ukrainian language in the Donbass region in the mid-1960's. It is revealed that M. Rudenko also focuses in his works on the problems of unification of the vocabulary of the Ukrainian language according to the Russian model and changes in the semantics of words under the influence of dominant ideology.

The study demonstrates that the writer also analyzes the reasons for the difficult situation with the Ukrainian language and sees them in the political system itself, the colonial dependence of Ukraine and the purposeful genocide of the Ukrainian people. In his work and human rights activities, he criticizes the theory and implementations of the Communist Party, and opposes the language and national policies of the USSR.

**Keywords:** *Ukrainian language, Russification, language policy of the USSR, language situation, language issue, human rights movement, Mykola Rudenko, Ukrainian Helsinki Group.*



---

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.108>

УДК [81'246.2+323.1]:791.4(477)

Л.М. Підкуймуха

Національний університет «Києво-Могилянська академія»,  
м. Київ

## МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФІЛЬМУ «КІБОРГИ» А. СЕІТАБЛАЄВА

---

*У статті розглянуто лексико-стилістичні особливості мови головних героїв військової драми «Кіборги». У запропонованому матеріалі з'ясовано роль української та російської мов у зображенні військовослужбовців, проаналізовано погляди персонажів фільму на важливі питання, пов'язані з функціонуванням мови. Особливу увагу приділено військовій лексиці та жаргону як засобам, що формують мовний образ військовиків.*

**Ключові слова:** мовна ситуація, білінгвізм, мовна поведінка, мовна стійкість, суржик, військова лексика, мова кіно.

Мова посідає особливе місце в процесі етнонаціональної консолідації. Вона є важливим чинником геополітичної ідентичності держави, оскільки забезпечує єдність, утверджує націю і державу серед багатомовної світової спільноти.

В Україні, на думку, деяких дослідників, склалася дещо парадоксальна мовна ситуація. З одного боку, певні національні меншини незадоволені гарантованими мовними правами та засуджують державну мовну політику. З іншого боку, інтелектуальна еліта, інтелігенція та більшість українськомовного населення країни стурбовані сучасним станом і майбутнім української мови [39; 38: 313]. У цьому контексті, на наш погляд, варто розрізнити мовну поведінку російськомовних українців і етнічних росіян. Із цього приводу слушно зауважує Л. Біланюк: «...етнічні українці повинні розмовляти українською, росіяни — російською. Відповідно до цієї логіки, російськомовні українці є доказом існування російського імперіалізму, і необхідно вжити заходів для запобігання падінню української держави і мови»

© Л.М. ПІДКУЙМУХА, 2019

[36: 117]. На думку Л. Масенко, культурно-мовна колонізація проводилась і в інших колишніх радянських республіках, але кожна з них у пострадянський період по-своєму сформувала підхід до мовної політики. «І якщо Латвія сказала чітке «НІ» російській, почала активне відновлення національної мови, Білорусь сказала російській «ТАК» і повністю русифікувалась, то Україна досі говорить «Не знаю», що й дає простір для масових маніпуляцій на мовну тему» [12].

Л. Танюк зазначає, що «ситуація двомовності є неприродна, нестабільна, навіть загрозлива та руйнівна, вона визначається не гармонійною взаємодією мов, а конфліктом і боротьбою, яка триватиме доти, доки на території держави не перемаже одна мова» [29]. Цю тезу у своїй статті розвинули Л. Азарова і Л. Горчинська, доводячи, що багатомовність або двомовність на державному рівні є руйнівним процесом для країни. На їхній погляд, «єдине консолідоване суспільство може витворитися лише на ґрунті спільної духовності, спільної мови, позаяк саме мова є тим феноменом, який визначає самототожність нації» [1].

Дослідники також стверджують, що білінгвізм в Україні, який традиційно представлений як лінгвістичний, культурний і фольклорний виклики, є, по суті, економічним, територіальним і політичним питанням [40: 220]. Організатори Міжнародного форуму на підтримку української мови «Нас об'єднає мова», який відбувся 1 липня 2015 р., стверджують, що «сьогоднішня російська агресія та окупація частини української території стали можливими внаслідок тотальної русифікації східних областей і Криму через байдужість і боязнь української влади провести дерусифікацію та впровадити українську мову в державне і суспільне життя України», що своєю чергою спричинено політикою зросійщення, «внаслідок якої українську мову було усунуто з широких сфер суспільного життя» [18].

У лютому 2015 р. Київський міжнародний інститут соціології дослідив, які верстви українського суспільства найбільш вразливі до впливу російської пропаганди. Результати демонструють, що російськомовні вразливіші до впливу російської пропаганди у 2,5 рази за українськомовних [8]. С. Оснач припускає, що українськомовні громадяни довіряють пропаганді значно менше за російськомовних, бо «в них немає жодних підстав сприймати її як «рідну» [19].

Не менш показовими є дослідження Соціологічної групи «Рейтинг», проведені у серпні та листопаді 2014 р. Ставлення українських громадян до Незалежності України та до визнання Голодомору 1932 — 1933 рр. геноцидом відрізняється залежно від мови респондента. С. Оснач, проаналізувавши результати, зазначає, що рівень підтримки Незалежності України найвищий серед українськомовних громадян. Тимчасом серед російськомовних цей показник суттєво менший за 50%. Також російськомовні громадяни — це чи не єдина соціальна група, у якій понад половина респондентів не вважає Голодомор 1932 — 1933 рр. геноцидом українського народу. Саме розмита ідентичність, хибне ототожнення себе з іншим народом, на думку дослідника, призводить до спалахів сепаратизму всередині країни та зазіхань ззовні [19].

На противагу цій думці, деякі науковці відзначають, що «кілька поколінь російськомовних громадян вирости в Україні і стали патріотами своєї держави, незалежно від мови щоденного спілкування. [...] А мова в Україні не стала абсолютним маркером проєвропейської чи проросійської орієнтації мовця. Узимку 2014 р. вона не розділила, а навпаки об'єднала країну» [38: 228]. Тоді ж з'явився слоган «Єдина країна — Единая страна», що був зображений на плакатах, білбордах, листівках, телебаченні. Угорські дослідники вважають, що такий жест був спрямований на зменшення напруги у суспільстві [37: 20].

Натомість Л. Масенко слушно зауважує, що насправді це гасло не об'єднує, а роз'єднує країну, адже «воно фіксує двомовність на державному рівні, тобто утворює російську як другу державну. Говорячи «единая страна», звертаючись до сходу російською, ми засвідчуємо, що українська необов'язкова, навіть для Президента, який є своєрідним символом об'єднання нації, ми зраджуємо тих українців, особливо на сході, які попри постійний тиск російськомовних середовищ зберігають вірність своїй мові» [16]. Колонізаторським, запозиченим з імперської формули «единая и неделимая Россия», вважає лозунг «Єдина країна — Единая страна» Ю. Шевчук, зазначаючи, що він «усправедлилює новий виток русифікації» [33: 54]. Це гасло на перший план поставив і Президент України Петро Порошенко у своєму новорічному зверненні, додавши ще «*Big Devlet*» кримсько-татарською [7].

У вересні 2016 р., виступаючи на відкритті 13-ї щорічної зустрічі «Ялтинської європейської стратегії» (YES) й говорячи про українських вояків АТО, Петро Порошенко заявив і навіть підкреслив: «Дехто з них [військовослужбовців — Л. П.] розмовляє російською. Я дам вам цифри — **більшість** (виділення — Л. П.) з них розмовляє російською». І вже у грудні того ж року у Варшаві на конференції «Форум лідерства» з нагоди 25-ї річниці визнання Польщею незалежності України та встановлення дипломатичних відносин таки назвав цифри: «...63% українців, які зі зброєю в руках сьогодні захищають Україну від російської агресії, є російськомовними» [24].

Проте таке твердження не має логічного підґрунтя, адже всі соціологічні дослідження підтверджують, що більшість (близько 46%) громадян України у побуті говорять українською, а російською спілкується хоч і значна частина, але меншість (близько 32%). Ще значна частина українських громадян (близько 21%) рівною мірою говорять і українською, і російською. Відомо, що рівень патріотизму серед українськомовних за всіма показниками є значно вищим, ніж у російськомовних (хоча й серед останніх, звісно, теж є чимало патріотів). Отже, у країні, де більшість громадян — україномовні, малоімовірно видається наявність російськомовної більшості у війську.

Це припущення підтверджено в дослідженні Центру Разумкова «Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості» [10], яке здійснюється з початку 2005 р. Наведені дані (Рис. 1)

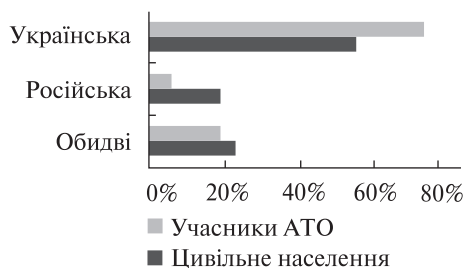


Рис. 1. Рідна мова для учасників АТО й цивільного населення



Рис. 2. Мова спілкування вдома



Рис. 3. Мова спілкування поза домом

отримані в результаті опитування, проведеного 11 — 23 грудня 2015 р. в усіх регіонах України за винятком Криму й окупованих територій Донецької та Луганської областей. Залучено 10 071 респондента віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки — 1%.

Як бачимо, загалом по Україні 15% населення вважають рідною мовою російську, 60% — українську. 51% опитаних виступають за те, щоб єдиною державною була українська. Серед причетних до АТО цифри суттєво відрізняються. Українська є рідною для 73% учасників АТО, їхніх рідних і близьких. Російська — для 6%. Обидві мови назвали рідною 19% військовослужбовців. Серед бійців АТО, їхніх рідних і близьких 69% висловлюються за те, щоб єдиною державною мовою була українська. З-поміж інших (не причетних до АТО) українську мову вважають рідною 55%, російську — 19%, обидві мови — 23%.

Українською та переважно українською вдома розмовляють 60% учасників антитерористичної операції та 46% не причетних до неї. Російською — відповідно, 14% та 27%, обома мовами — по 25% (Рис. 2).

За межами свого дому українською та переважно українською спілкуються 55% бійців АТО та 43% не учасників, російською — 16% та 27% відповідно, обома мовами — 29% та 28%. На підтримку державного статусу обох мов виступають 17% непричетних до АТО та 5% причетних (Рис. 3).

Зауважимо, що англійською на рівні, достатньому для спілкування, володіють 26% учасників АТО та 17% непричетних.

Також експерти Центру Разумкова зазначають, що «чинник використання української мови поєднується з вищим рівнем загальнонаціональної ідентичності, патріотизму, підтримки її незалежності та готовності до

захисту своєї країни, необхідністю пишатися її досягненнями та оцінкою таких досягнень, ціннісного ставлення до державних символів. Українськомовні респонденти більшою мірою є прихильниками демократії, їх більшість поділяє цілі та цінності Майдану» [20].

Оксана Левкова, керівник ВГО «Громадський рух «Не будь байдужим!», який понад десять років популяризує українську мову у центральних, східних та південних областях України, зауважує, що їй можна і «не зазирати в дані опитування, проведеного Центром Разумкова» [26]. «За останні два роки, які я проводжу з колегами «безпосередньо біля війни», для мене очевидним став той факт, що немає жодного фронтовика, який не був би налаштований проукраїнськи. Наголошу також, що ще жоден військовий ЗСУ, представник Нацгвардії чи прикордонник на моїй пам'яті не залишився при російськомовному режимі спілкування — всі переходять з активістами «Не будь байдужим!» на українську мову і всі широко підтримують наші заходи. Абсолютна більшість хлопців, які несуть службу на російсько-українській війні, дуже добре розуміють причинно-наслідковий зв'язок між україномовністю та національною безпекою, тому цілісність проукраїнської позиції для них надважлива», — стверджує О. Левкова в інтерв'ю ресурсу Derou.ua [26].

Демобілізований українськомовний майор запасу Андрій Облещук, висловлюючись стосовно мовного питання, стверджує: «На фронті я стикався з різними людьми. Були такі, які переходили в розмові на українську, якщо ти з ними спілкуєшся українською. Були такі, які постійно говорили російською. Але більшість все ж була україномовною» [26].

У нинішній ситуації українська мова постає не лише засобом спілкування, а також фактором національної безпеки і засобом спротиву. Так, 9 листопада 2015 р. ініціатива «Переходь на українську» (засновниками ініціативи та авторами роликів є Олександр Іванов, Ярина Чорногуз та Тарас Троцюк) запустила в мережу відео «Українська мова — наша безпека», де військовослужбовці й волонтери закликають не забувати про важливість мови для держави й недоторканності її кордонів, адже вона «один із запобіжників російської агресії» [34].

Військовослужбовці й волонтери також звернулися до українців із закликом підтримати Закон «Про державну мову» № 5670. У відеозверненні висловлюють свої думки про необхідність підтримки державою української мови доброволець АТО та волонтер Родіон Шовкошитний, активіст та колишній політв'язень Кремля Геннадій Афанасьєв, волонтерка Армії SOS Аліна Михайлова, ветеран АТО та засновник Pizza Veterano Леонід Остальцев, снайпер батальйону «Київська Русь» та етнічний росіянин за походженням Анатолій Болотін, боєць Національної гвардії України Володимир Бойчук, а також солдатка з передової, чиє ім'я просила не вказувати з огляду на власну безпеку [2].

Російська агресія в Україні спричинила явище переходу з російської на українську в багатьох військовослужбовців. Так, свого часу мережу сколихнула історія військового-добровольця Миколи Стародубцева з Кро-

півницького, який пройшов через пекло Іловайська. Після перебування в полоні, сильних травм, 17 днів коми чоловік вирішив перейти на спілкування винятково українською. «Коли вийшов з коми й поступово почав набирати моральну та фізичну міць, я вирішив, що чому після того ставлення, яке було до мене в російському полоні, я говоритиму російською?.. Мені потрібно було навчитися заново говорити, отже я почну говорити українською мовою», — розповідає Микола у відео, опублікованому активістами громадської ініціативи «Переходь на українську». Доброволець зауважує, що його оточення, рідні дуже дивувалися його переходу на українську, думали, що це тимчасово, однак невдовзі самі почали постійно говорити з ним українською: «А мій 3-річний син взагалі російську забув. Отже, моє завдання виконано в моїй родині», — підсумовує з усмішкою військовослужбовець. За словами пана Миколи, перехід на українську та відмова від російської — це його відповідь росіянам за їхню агресію проти України [35].

Нині перейшов на українську й Ахтем Сеїтаблаєв, актор та режисер кримськотатарського походження, головний режисер стрічки «Кіборги», яка і стала об'єктом цього дослідження. Зазначимо, що українське кіно, зокрема патріотичне, наразі стрімко розвивається. Першими результатами праці у цьому напрямку, окрім «Кіборгів», можна вважати фільми «Добровольці Божої Чоти» (реж. Леонід Кантер, 2015), «Міф» (реж. Леонід Кантер, 2017), «Позивний Бандерас» (реж. Заза Буадзе, 2018), «Червоний» (реж. Заза Буадзе, 2017), «Крути 1918» (реж. Олексій Шапарев, 2019) тощо.

Фільм «Кіборги» (2017 р.) режисера Ахтема Сеїтаблаєва належить до жанру військової драми. Стрічка отримала шість нагород премії «Золота дзига», зокрема в номінації «Найкращий фільм», а також удостоїлася Національної премії кінокритиків «Кіноколо» (у номінації «Найкращий актор» переміг В'ячеслав Довженко) [9]. За відгуками глядачів, стрічку визнано однією із найкращих за всю історію сучасного українського кіно. За словами голови Держкіно П. Ілленка, за перший тиждень показу фільм «Кіборги» зібрав більше касових зборів, аніж усі інші стрічки, які одночасно вийшли в прокат [5].

Не минули увагою «Кіборгів» і кінокритики, які у своїх рецензіях вказували як на сильні, так і на слабкі сторони стрічки. Автори матеріалів підкреслюють автентичне зображення героїв фільму, які уособлюють збірний образ українських військовослужбовців, наголошують на вдало переданому гуморові війни [4]. Однією із найсильніших сторін «Кіборгів» фахівці вважають сценарій, де вдалося зобразити «світоглядну полеміку українців, різних їхніх ментальних проявів» [32], а також представити образ ворога, не демонізувавши його, не позбавивши людських рис [22]. Нищівної критики зазнала наявність у стрічці російської мови [14, 13]. Попри те, що російськомовні діалоги було субтитровано, якість українського перекладу, на думку деяких оглядачів, була «дуже недолугою» [28]. За словами головного режисера фільму, ця двомовність персонажів

яскраво демонструє реальність, яка відбувається на фронті, — цілісність країни боронять люди, які розмовляють різними мовами, проте готові померти за Україну. «Це ніяка не таємниця, що дуже багато справжніх патріотів України, які **ще** (виділення — Л. П.) не розмовляють українською мовою, але вони гинуть за Україну. Тим самим ми хотіли підкреслити, що в Україні зараз не громадянська війна», — наголошує Ахтем Сеїтаблаєв [15].

Отже, мовна ситуація в Україні на сучасному етапі викликає зацікавлення як науковців — Л. Біланюк, Л. Масенко, Ю. Шевчук, так і митців. Водночас досі недослідженою лишається проблема функціонування мови в мистецьких творах як відображення сучасної мовної ситуації у країні. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Мета статті — проаналізувати вживання мови як характеристики персонажів кінофільму «Кіборги». Це передбачає розв'язання таких завдань:

- з'ясувати функції вживання того чи того формату мови залежно від вікових, соціокультурних чинників тощо;
- простежити мовні особливості персонажів за відношенням до норми (літературна, регіональна, суржик тощо);
- схарактеризувати місце військової лексики і жаргону у змалюванні мовного образу кіногероїв.

Кінострічка базується на реальних подіях і зображає запеклі бої двотижневого періоду вересня 2014 р., де молоді бійці прибувають у Донецький аеропорт (ДАП) на ротацію. Колективний герой стрічки — група оборонців летовища, що захищають новий термінал. Це і «старожили», на кшталт командира загону «Серпня» і бійця з промовистим позивним «Гід», і новоприбулі — хлопець із заможної родини («Мажор»), старший чоловік із Миргорода («Старий»), військовик («Субота») <sup>1</sup>.

Саме в цей період, наприкінці вересня 2014 р., українські захисники ДАПу стали відомими як «кіборги» — згідно з українськими джерелами, уперше так їх назвав сепаратист, який намагався пояснити причину неспроможності озброєних проросійських бойовиків зломити запеклий опір оборонців аеропорту. Прізвисько швидко стало популярним: його вживали як ЗМІ, так і український народ у соцмережах на позначення героїв-оборонців Донецького аеропорту. Словник сучасної української мови та сленгу «Мислово» визнав кіборгів словом 2014 року, яке стало чи не єдиним серед найважливіших слів того періоду із позитивним значенням.

У стрічці продемонстровано дещо іншу легенду номінування захисників ДАПу, але мотив залишається той самий. Так, за даними розвідки стає відомо, що вночі готується ворожий наступ, спецоперація «Буратіно».

<sup>1</sup> Прототипами персонажів «Кіборгів» стали справжні військовослужбовці. До створення стрічки долучилися такі легендарні бійці, як Євген Межевікін («Адам»), Олександр Трепак («Редут»), Євгеній Жуков («Маршал»), Кирило Недря («Доцент») та Андрій Шараскін («Богема»). Реальні «кіборги» були консультантами творців стрічки, брали участь у знімальному процесі, перебували на майданчику і мали можливість оцінити достовірність.

Усвідомлюючи загрозу й небезпеку, командир «Серпень» дає можливість покинути територію, проте всі бійці залишаються і готуються до фінального смертельного бою, що спонукає «Серпня» назвати їх «кіборгами»: *«Капець, які ви круті. Ви не люди, ви, мабуть, кіборги...»*. Це люди різного віку, соціального стану, з різних куточків України, але об'єднані спільною метою — захистити рідну землю. Історію кожного з них глядач дізнається з розлогих діалогів стрічки, де порушуються проблеми любові до Батьківщини, здобуття Україною незалежності, значущості мови й культури в сучасному суспільстві, впливу Революції Гідності на світогляд українців, з'ясовується мотивація героїв взяти участь у бойових діях («Марс» приїхав помститися за смерть близького друга, «Старий» не міг всидіти вдома, коли його син і молодь загалом перебувають на передовій, «Мажор» іде теж за покликом серця і віджартовується, що вирішив *порівняти Бориспільський [аеропорт] і цей*; «Субота» сприймає ситуацію як свій обов'язок: *Я военный, я присягу давал. Мне этого достаточно!* тощо).

Ключовий українськомовний персонаж «Кіборгів» — боєць із позивним «Серпень», учитель історії з міста Червонограда, що на Львівщині, син шахтаря. Він уособлює громадянина-державника і воїна, який намагається осмислити причини війни з росіянами, осягнути окупацію України та методи боротьби з колоніальним минулим [11]. *«На цій війні треба думати, любити, відчувати несправедливість»*, — каже «Серпень» своїм бійцям. Для нього Україна — це його *садок вишневий коло хати*. Командир наполегливо захищає українську мову, яка в умовах війни з Росією є сама по собі зброєю, зважаючи, що війна йде не тільки на воєнному фронті, а й на інформаційному. У фільмі герой спілкується винятково українською літературною мовою, а поодинокі суржикізми використовує з метою досягнення комізму, а подеколи й сарказму. Наприклад, *Громадяни, які соромляться розмовляти українською мовою, одразу переходять на іншу, бо ми ж «толерантні»! Крим дозволяєм «віджати», бо це ж якось «нетолерантно» взяти зброю*.

Мовну стійкість виявляє «Серпень» не лише в розмовах із російськомовними побратимами, але й сепаратистами, про що свідчить такий фрагмент із фільму:

**Серпень:** *Готовий померти за ДНР? Чи за що ти там воюєш?*

**Сепаратист:** *За свободу и независимость.*

**Серпень:** *Ні, це я за свободу і незалежність. А ти — зрадник, ти країну розколюєш.*

**Сепаратист:** *Мою страну раскололи еще в девяностом...*

**Серпень:** *Це ти про СРСР? Я тебе здивую: цієї країни давно вже нема!*

**Сепаратист:** *Такие, как ты, и раскололи...*

**Серпень:** *Я перед тим, як тебе в СБУ здати, змушу тебе підручник з історії вивчити!*

**Сепаратист:** *Я свою историю знаю. Дед воевал...*

Цей діалог є відзеркаленням сучасної мовної та світоглядної ситуації в Україні: українськомовний Захід, який пропагує європейські цінності,



розбудову державності, і російськомовний Схід, який і досі ностальгує за радянщиною.

Окремо звернімо увагу на такий символічний штамп «Руского міра», як «дед воевал». Т. зв. «Велика Перемога» — це «ідеологема-символ» із того ж символічного ряду, що й «георгіївська стрічка», «великий полководець Сталін», «Севастополь — місто російської слави», «Крим — наш!», «Рускій мір», «Новоросія», «народне ополчення ДНР» (яке рятує від «карателів-фашистів») тощо [25: 115].

Російською герой В'ячеслава Довженка спілкується тільки з росіянами, коли ті зауважують, що не розуміють його. «*Так тебе понятней?*» — запитує «Серпень». Російська мова — це мова не «свого», а «іншого», не побратима, а загарбника. У фрагменті розмови між представниками так званої «ДНР» та українських військовослужбовців «Старий» з іронією перекладає сепаратистам, про що йдеться: *Разом, тобто вмєсте!* У цих випадках принцип поділу на «своїх» / «чужих», «друзів» / «ворогів» відбувається не лише за ідеологічною, але й за мовною ознакою.

«Мажор» — талановитий і перспективний музикант, син впливових батьків. Він уособлює ліберальну столичну молодь, яка стояла біля витоків Революції Гідності й міцно орієнтується на західні цінності [11]. Ще донедавна у щоденному спілкуванні послуговувався російською мовою, але події Євромайдану і війна на Сході спонукали перейти на українську. Автори стрічки звертають увагу на такий феномен, оскільки явище переходу було непоодиноким упродовж цих років.

У фільмі прописаний конфлікт «Серпня» і «Мажора», який спричинений не міжмовною, а міжпоколінневою опозицією: досвідчений, старший командир і молодий, запальний боєць. Зміна поколінь, а разом і ментальностей стає стрижнем дискусій між оборонцями ДАПу. Так, «Серпень» — яскравий представник антиколоніального мислення. Він звик до протистояння імперському політичному і культурному тиску, орієнтується на збереження «чистих» національних ідей і цінностей. Натомість «Мажор» — уособлення освіченої молоді, ментально вже відірваної від імперського минулого [21]. Останній, наприклад, любить Гоголя за його творчість, а перший зневажає письменника за те, що той «зрадив Україну» і писав російською:

**Серпень:** *Він же, курва, російською писав!*

**Мажор:** *Яка різниця, якою писав?*

**Серпень:** *А, ну звичайно: Україну зрадив, російську літературу прославив... Герой!*

**Мажор:** *Ви — націоналіст! Гоголь — геній, народжений на українській землі.*

**Серпень:** *Через таких, як ти, ми маємо те, що маємо. Громадяни, які соромляться розмовляти українською мовою... одразу переходять на іншу, бо ми ж «толерантні». Крим дозволили віджати, бо це ж якось «нетолерантно» взяти зброю... Наш український контекст зник, міфи, герої... З козаків зробили клоунів... Ти все життя українською розмовляєш?*

**Мажор:** *Ні...*

**Серпень:** *Ти взяв мову, як зброю, щоб всім заявити, що ти — українець!*

**Мажор:** *Може, для тебе мова — це зброя, а для мене — це музика... У нас із тобою різні поняття добра. Я хочу жити у відкритій, розвиненій, культурній країні, а ти хочеш створити національний заповідник...*

Для «Серпня» мова — це зброя, для «Мажора» — музика, але обое усвідомлюють її цінність у формуванні ідентичності народу, важливість у розбудові країни. У спілкуванні з російськомовними обидва герої проявляють мовну стійкість, усвідомлюючи що, не виробивши мовної стійкості, народ може втратити навіть найстабільнішу і найвпливовішу, найпоширенішу в світі мову» [31: 3].

За О. Ткаченком, при виробленні і зміцненні мовної стійкості провідне місце належить внутрішнім чинникам, пов'язаним із кожним народом, з його національною традицією, національною свідомістю та солідарністю, з його національною культурою [30: 34 — 41].

Серед інших українськомовних героїв фільму, що епізодично з'являються на екрані, можемо виокремити командира оборони Донецького аеропорту з позивним «Редут», бійця з позивним «Марс», офіцера зі штабу, військового капелана та ін.

У спілкуванні з побратимами українськомовні герої використовують суржикові елементи на зразок *не, шо, шось, тада* (поєднання слів *тоді і тогда*), *тоже* (замість *теж*) тощо, що передають реальну сучасну побутову мову українців.

Носієм суржику у фільмі «Кіборги» є боєць із позивним «Старий» — мобілізований за повісткою пенсіонер із Миргорода, який буркотить на жінку й сина-добровольця, схиляє «Суботу» випити віскі, добродушно свариться з бійцями, які жартують з його віку. Саме такий «приземлений дядько» органічно виглядає, коли у своє мовлення вплітає суржикізми. Наприклад, *Раз по повестке, то не людина?; Миргород — це город!; Там я сховав тисячу доларів, як чувствовав; Одолжіть дяді Колі гранату; Обідно стає...* З російськомовними сепаратистами «Старий» під час обміну полоненими спілкується українською з деякими вкрапленнями суржику: — *Хлопці, не балуйтеся, ви ж під прицілом. — Вы тоже. — То давайте улыбацця друг другу.* Зазвичай суржикізми у мові «Старого» — це російські лексеми, накладені на українську фонетичну або морфологічну базу, наприклад слово *город* персонаж вимовляє з глотковим (фарингальним) [г], а наведена словоформа *чувствовав* утворена поєднанням російського кореня (українською було б *відчував*) з українським дієслівним закінченням.

«Субота» — кадровий солдат із 79 десантної штурмової бригади, має добру вдачу, міцне почуття обов'язку (про що свідчить фраза із фільму: *«Я військовий. Я присягу давав»*) і почуття гумору. У фільмі це російськомовний персонаж, у якого не відбувається перемикання мовних кодів, тому з побратимами не переходить на українську. Окремо з його вуст лунають лише фрази «Я люблю Україну», коли проситься у групу до «Серпня» і словосполучення «любі друзі»: *Любі друзі, я дико извиняюсь.* Це сполучення слів було характерним для мови Президента України Віктора Ющенка

і стало крилатим висловом, який у публікаціях російською мовою завжди передають українською<sup>2</sup>.

Оскільки у фільмі не йдеться про місце народження «Суботи», його мовне виховання тощо, дозволимо собі припустити, що російськомовність героя може бути зумовлена тим фактором, що українська армія довший час залишалася, а подеколи й залишається російськомовною, що не може не вплинути на формування мовної особистості військовослужбовця. У радянських збройних силах офіцерський склад формувався в основному з росіян та українців, адже військові навчальні заклади поповнювалися передусім росіянами й українцями [17: 33]. Незважаючи на проголошення незалежності, проблема створення українського війська (в мовному плані також) була відкритою — так, 1997 р. 60% старших і середніх офіцерів в українських збройних силах — етнічні росіяни, з-поміж вищих офіцерів ця цифра сягала 90%, а в самому Генштабі 53% [23: 57]. Попри вплив радянського минулого, на сьогодні ситуація у війську змінюється, спостерігається позитивна тенденція до переходу на українську мову. Цей процес змальовано й у стрічці «Кіборги». Так, бійці між собою вітаються традиційними *Слава Україні! — Героям слава!*, попри те, що на момент операції стосовно захисту Донецького летовища це вітання не було офіційним в українській армії. Привітання було кодифіковано Законом України 2587-VIII від 4 жовтня 2018 р. [6]. Проте з командуванням військові вітаються офіційно: *Бажаю здоров'я!* Також у фільмі звучать найпоширеніші військові команди на кшталт *Вільно!; Увага!; Відставити!; Так точно!* У розмові по радіо оборонці ДАПу вживають традиційне *прійом* з метою налагодження зв'язку. Крім того, послуговуються висловами *повернутися на базу* — тобто на місце основної дислокації, наказ *Не відкривати вогонь!* — у значенні «не застосовувати зброю, не стріляти».

Російськомовними героями у фільмі представлені оборонці ДАПу з позивними «Гід» і «Псих». Перший — це вже пошматований війною боєць, для якого бій за аеропорт — можливість не впасти у відчай. Хоча герой і розмовляє у стрічці російською, проте, так само, як і в «Суботи», зринають українські фази. Наприклад, запитує у Мажора: *«Можна пройти?»*, або звертається до «Серпня» з проханням: *«Командир, продай пісню!»* й одразу починає наспівувати «Гуцулку Ксеню». Кінокритики схвально сприйняли ідею творців фільму використати як саундтрек цю композицію, зауважуючи, що «вона надзвичайно вдало вписалася в сюжетну канву стрічки» [3]. Попри те, що це авторська пісня, в Україні вона вже фактично стала народною. У такий спосіб, пісня — це те, що об'єднує, її співають усі, незалежно від мови спілкування.

<sup>2</sup> Див. детальніше «Любі друзі» — Ющенко: чао, бамбіно, сори. В. Чивокуня, Т. Ніколаєнко. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/11/13/4408393/>

«Любі друзі, я единственный неподконтрольный Кремлю»: Ющенко собрался в президенты! URL: <https://elise.com.ua/2017/10/27/lyubi-druzi-ya-edinstvennyj-nepodkontrolnyj-kremlyu-yushhenko-sobralysya-v-prezidenty/>

Мовні образи українських солдатів доповнюють і військові жаргонізи, що властиві для такого середовища. Серед них є ті, якими послуговувалися ще учасники Афганської війни, наприклад, *двохсотий* ‘мертвий’, *трьохсотий* ‘поранений’, так і ті, що набули нового значення: *дорога життя* ‘дорога від Пісків до аеропорту, всього лише 3 км’, *депортувати* ‘забирати / віддавати полонених’, *готель* ‘іронічно про аеропорт’ тощо.

Детальніше зупинимося на лексемі *укроп*, яка неодноразово звучить у фільмі. Російський неосемантичний дериват (від російського *укроп* — рослина, мотиваційна ознака — асоціація за звуковою схожістю, від *украї*, *українці*) уперше з’явився в колах агресивних російських шовіністів як образливе прізвисько українських патріотів. В оригіналі мав негативний зміст. Використовувався на власний розсуд окремими військовими як тотемний символ у значенні «УКРАїнський ОПір», деякі бійці носили на рукавні шеврони з малюнком кропу. Так, у колі українців слово змінило негативну конотацію на позитивну, образлива назва стала позитивною характеристикою [27].

Отже, авторам стрічки вдалося відтворити реальну мовну ситуацію на фронті, де більшість військовослужбовців говорять українською, проте є частина і тих, які спілкуються також російською. У фільмі усі головні персонажі — українськомовні, зокрема «Серпень», який є стрижнем діалогів, а також боєць із позивним «Мажор», що уособлює прогресивну молодь. У спілкуванні з російськомовними герої демонструють мовну стійкість, не перемикаючи мовних кодів.

Російською мовою, яка у фільмі титрована, спілкується незначна частина українських бійців, зокрема, кадрові військовослужбовці. У стрічці здебільшого нею послуговуються або сепаратисти по той бік фронту, або кадрові російські офіцери.

Суржик в аналізованій драмі використано як засіб типізації героїв (для змалювання образу «Старого») і з метою досягнення комічного ефекту.

Таким чином, послідовне використання української, а в окремих випадках російської мов, військового жаргону дозволяє скласти мовну характеристику персонажів, змалювати мовний портрет військовослужбовців і оборонців ДАПу зокрема.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Азарова Л.Є, Горчинська Л.В. Причини й наслідки двомовності в Україні. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/23450/azarova%d0%a22018.PDF?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 18.04.2019).
2. Військові та волонтери. Чому варто підтримати громадський #ЗаконПроМову5670. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=59j875x9I1c> (дата звернення: 10.03.2017).
3. Горчинська О. Ода захисникам Донецького аеропорту. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/12/6/227817/> (дата звернення: 10.04.2019).
4. Гузінський Д. Кіборги. Герої не вмирають. URL: <https://web.archive.org/web/20180628034552/https://wocup.ga/kiborgy-geroyi-ne-vmyrayut/> (дата звернення: 10.05.2019).
5. Держкіно: «Кіборги» випередили у прокаті всі інші фільми. *Тексту.org.ua*. URL: [http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/81422/Derzhkino\\_Kiborgy\\_vyperedily\\_u\\_prokati\\_vsi\\_inshi](http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/81422/Derzhkino_Kiborgy_vyperedily_u_prokati_vsi_inshi) (дата звернення: 14.05.2019).

6. Закон України від 04.10.2018 № 2587-VIII. *Верховна Рада України*. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/n20181016> (дата звернення: 16.04.2019).
7. «Єдина країна» — «Єдина страна» — «Бир дэвлет»: Порошенко поздравил Украину с Новым годом. *Обозреватель*. 01.01.2015. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/20139-novogodnee-pozdravlenie-poroshenko.htm> (дата звернення: 08.05.2019).
8. Індекс результативності російської пропаганди. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510> (дата звернення: 29.04.2019).
9. Кіборги. Ukrainian Film Academy Awards 2018. URL: <https://www.imdb.com/title/tt07691572/awards> (дата звернення: 21.05.2019).
10. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії 16 грудня 2016 року. Київ.
11. Кулик Р. Про Україну і війну. «Кіборги» — найкращий військовий фільм за всю історію українського кіно. *Тексти.org.ua*. URL: [http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/81514/Pro\\_Ukrainu\\_i\\_vijnu\\_Kiborgu\\_najkrashhyj](http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/81514/Pro_Ukrainu_i_vijnu_Kiborgu_najkrashhyj) (дата звернення: 21.06.2019).
12. Лариса Масенко: Офіційна двомовність не об'єднує країну, а сприяє її розпаду. Інтерв'ю з д-ром філол. наук, проф. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» Л. Масенко. Записала О. Горобець. *Портал мовної політики*. 20 червня 2015. URL: <http://language-policy.info/2015/06/larysa-masenko-ofitsijna-dvovmnist-ne-ob-jednuje-krajnuna-spruyaje-jiji-rozpadu/> (дата звернення: 23.06.2019).
13. Миленко В. «Кіборги». Враження людини, яка сходила в кіно. URL: <https://vmylenko.com/2017/12/09/kiborghy-2/> (дата звернення: 22.05.2019).
14. Мишовський М. Що не так із фільмом «Кіборги»? *Youtube-канал видання Credo*. 19 грудня 2017. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=59j875x9I1c> (дата звернення: 19.03.2017).
15. Міронюк Ю. Режисер «Кіборгів» подивився фільм разом з харківськими ветеранами АТО. URL: <http://www.slk.kh.ua/amp/news/suspilstvo/rezhiser-kiborgiv-podivysya-film-razom-z-xarkivskimi-veteranami-ato.html> (дата звернення: 26.04.2018).
16. Нам потрібен мовний кордон із Росією. Сучасна мовна політика в Україні очима соціолінгвіста. Інтерв'ю з д-ром філол. наук, проф. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія» Л. Масенко. Записала М. Орел. *Портал мовної політики*. 20 червня 2015. URL: <http://language-policy.info/2014/12/nam-potriben-movnyj-kordon-iz-rosijeyu-suchasna-movna-polityka-ukrajini-ochyma-sotsiolinhvista/> (дата звернення: 15.05.2019).
17. Нецадим М. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика. Київ, 2003.
18. Оприлюднено резолюцію Міжнародного форуму на підтримку української мови. *Портал мовної політики*. 22 липня 2015. URL: <http://language-policy.info/2015/07/oprylyudne-no-rezolyutsiyu-mizhnarodnoho-forumu-na-pidtrymku-ukrajinskoji-movu/> (дата звернення: 03.03.2019).
19. Оснач С. Мовна складова гібридної війни. *Vox populi. Всеукраїнський часопис для розумних та небайдужих*. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/movnaskladovag-ibridnoievijnnavtorosnacsergij> (дата звернення: 19.03.2019).
20. Особливості ідентичності окремих мовних і національних груп. *Центр Разумкова. Національна безпека і оборона*. 2016. № 3 — 4. С. 84 — 102. URL: [http://razumkov.org.ua/uploads/article/NSD161\\_cat.pdf](http://razumkov.org.ua/uploads/article/NSD161_cat.pdf) (дата звернення: 09.06.2019).
21. Пашенко А. «Кіборги» А. Сеїтаблаєва: зброя і музика. *Кіно-Темп*. 2018. № 2. URL: [http://www.ktm.ukma.edu.ua/show\\_content.php?id=2136](http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=2136) (дата звернення: 04.06.2019).
22. Пензій А. Війна без побутових розмов: «Кіборги» Ахтема Сеїтаблаєва. *Лівий берег*. 11.12.2017. URL: [https://ukr.lb.ua/culture/2017/12/11/384477\\_viyuna\\_bez\\_pobutovih\\_roz-mov.html](https://ukr.lb.ua/culture/2017/12/11/384477_viyuna_bez_pobutovih_roz-mov.html) (дата звернення: 19.06.2019).
23. Погрібний А. Розмови про наболіле, або Якби ми вчилися так, як треба... Київ, 2000.
24. Порошенко: Україна зараз воює, щоб поховати Радянський Союз в головах у декого. URL: <https://www.unian.ua/politics/1658607-poroshenko-ukrajina-zaraz-vouye-schob-pohovati-radyanskiy-soyuz-v-golovah-u-dekogo.html> (дата звернення: 28.04.2017).
25. Потапенко Я. Концепт «Великої Перемоги» як антиукраїнська ідеологема Кремлівської пропаганди: спроба комплексного міждисциплінарного аналізу. *Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей*. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 36. С. 112 — 121.

26. Рудомський Р. Чи існує мовна проблема в українській армії. *Діпо.ua*. 07.12.2016. URL: <https://www.unian.ua/politics/1658607-poroshenko-ukrajina-zaraz-vojuje-schob-pohovati-radyanskiy-soyuz-v-golovah-u-dekogo.html> (дата звернення: 13.05.2019).
27. Стельмах І. Як Українці стають «Укропами». *Радіо Свобода*. 07.08.2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26519406.html> (дата звернення: 12.05.2019).
28. Степаненко В. Фільм «Кіборги» завойовує симпатії глядачів. *Український погляд*. 15.12.2017. URL: <http://ukrpohliad.org/culture/film-kiborgy-zavojovuyue-sympatiyi-glyadachiv.html> (дата звернення: 18.05.2019).
29. Танюк Л. Мова в житті народу. URL: [http://ukrlife.org/main/tribuna/confa\\_Itanuk.htm](http://ukrlife.org/main/tribuna/confa_Itanuk.htm) (дата звернення: 02.05.2019).
30. Ткаченко О. Передумови і фактори формування мовної стійкості у слов'янських народів. *Слов'янське мовознавство*. Київ, 1993. С. 34 — 41.
31. Ткаченко О. Проблема мовної стійкості та її джерела. *Мовознавство*. 1990. № 4. С. 3 — 10.
32. Тримбач С. Ось що ви зробили з країною. *День*. 08.12.2017. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/os-shcho-vy-zrobyly-z-krainoju> (дата звернення: 21.05.2019).
33. Шевчук Ю. Мовна шизофренія. Брустури, 2015.
34. Українська мова наша безпека. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=psOzTfwVXkA> (дата звернення: 02.04.2017).
35. Український військовий після Іловайського полону та коми перейшов на українську. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=s05MhApJ6GM> (дата звернення: 15.03.2017).
36. Bilanjuk, L. (2010). Language in the balance: The politics of non-accommodation on bilingual Ukrainian-Russian television shows. *International Journal of the Sociology of Language*, 210, 105 — 133.
37. Csernicskó, I., Mate, R. (2017). Bilingualism in Ukraine: Value or Challenge. *Darnioji daugialbystė* [Sustainable Multilingualism], 10, 14 — 35. URL: <https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/sm.2017.10.issue-1/sm-2017-0001/sm-2017-0001.pdf> (Accessed 10.04.18).
38. Korostelina, K. (2013). Mapping national identity narratives in Ukraine. *Nationalities Papers*, 41(2), 293 — 315.
39. Kulyk, V. (2014). What is Russian in Ukraine? Popular beliefs regarding the social roles of the language. *Ryazanova-Clarke, L. (Ed.). The Russian Language Outside the Nation*. Edinburgh, 117 — 140.
40. Pylynskyi, J. (2015). The Problem of Bilingualism in Ukraine: The Historical and International Context. *Stepanenko, V., Pylynskyi, J. (Eds.). Ukraine after the Euromaidan. Challenges and Hopes*. Bern et al., 219 — 229. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/710089/1/selection.pdf> (Accessed 02.04.18).

## REFERENCES

1. Azarova, L.Ye, Horchyns'ka, L.V. Causes and consequences of bilingualism in Ukraine. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/23450/azarova%20%a22018.PDF?sequence=1&isAllowed=y> (Accessed 18.04.2019) (in Ukr.).
2. Militaries and volunteers. Why should we support #ЗаконПроМову5670. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=59j875x9I1c> (Accessed 10.03.2017) (in Ukr.).
3. Horchyns'ka, O. Ode to defenders of the Donetsk airport. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/12/6/227817/> (Accessed 10.04.2019) (in Ukr.).
4. Huzins'kyj, D. Cyborgs. Heroes don't die. URL: <https://web.archive.org/web/20180628034552/https://wocup.ga/kiborgy-geroyi-ne-vmyrayut/> (Accessed 10.05.2019) (in Ukr.).
5. Ukrainian State Film Agency: "Cyborgs" ahead of all other films. *Тексту. org.ua* (Accessed 11.12.2017) (in Ukr.).
6. Law of Ukraine dated October 4, 2018, No. 2587-VIII. *Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukraine*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/n20181016> (Accessed 16.04.2019) (in Ukr.).
7. "Yedyna kraina" — "Edynaia strana" — Bir devlet [United country]. Poroshenko congratulates Ukraine on New Year. *Obozrevatel*. 01.01.2015. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/20139-novogodnee-pozdravlenie-poroshenko.htm> (Accessed 08.05.2019) (in Rus.).
8. The index of the effectiveness of Russian propaganda. *Kyiv International Institute of Sociology*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510> (Accessed 29.04.2019) (in Ukr.).

9. Cyborgs. Ukrainian Film Academy Awards 2018. URL: <https://www.imdb.com/title/tt07691572/awards> (Accessed 21.05.2019) (in Ukr.).
10. Consolidation of Ukrainian society: ways, challenges, perspectives. Information and analytical materials for the professional discussion on December 16, 2016. Kyiv (in Ukr.).
11. Kulyk, R. About Ukraine and the war. “Cyborgs” is the best war film in the history of Ukrainian cinema. URL: [http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/81514/Pro\\_Ukrajynu\\_i\\_vijnu\\_Kiborgy\\_\\_najkrashhyj](http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/81514/Pro_Ukrajynu_i_vijnu_Kiborgy__najkrashhyj) (Accessed 21.06.2019) (in Ukr.).
12. Larysa Masenko: Official bilingualism does not unite the country, but contributes to its collapse [interview with prof. L. Masenko / recorded by O. Gorobets]. *The Language Policy Portal of June 20, 2015*. URL: <http://language-policy.info/2015/06/larysa-masenko-ofitsijna-dvomovnist-ne-ob-jednuje-krajynu-a-spryyaje-jiji-rozpadu/> (Accessed 23.06.2019). (in Ukr.).
13. Mylenko, V. “Cyborgs”. Impression of the person who went to the cinema. URL: <https://vmylenko.com/2017/12/09/kiborhy-2/> (Accessed 22.05.2019) (in Ukr.).
14. Myshovs'kyj, M. (2017). What is wrong with the film “Cyborgs”. *Youtube Channel Credo*. December 19. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=59j875x9I1c> (Accessed 19.03.2017) (in Ukr.).
15. Mironyuk, Yu. In Kharkiv, director of the film “Cyborgs” watched a film with veterans ATO. URL: <http://www.slk.kh.ua/amp/news/suspilstvo/rezhiser-kiborgiv-podivysya-film-razom-z-xarkivskimi-veteranami-ato.html> (Accessed 26.04.2018) (in Ukr.).
16. We need a language border with Russia. Contemporary linguistic politics in Ukraine through the eyes of the sociolinguist. Interview with prof. L. Masenko. Recorded by M. Orel. *Linguistic Portal*. June 20, 2015. URL: <http://language-policy.info/2014/12/nam-potriben-movnyj-kordoniz-rosijeyu-suchasna-movna-polityka-ukrajini-ochyma-sotsiolinhvista/> (Accessed 15.05.2019) (in Ukr.).
17. Neschadym, M. (2003). Military education of Ukraine: history, theory, methodology, practice. Kyiv (in Ukr.).
18. The Resolution of the International Forum on Ukrainian Language Support was published. *The Language Policy Portal*. July 22, 2015. URL: <http://language-policy.info/2015/07/oprylyudneno-rezolyutsiyu-mizhnarodnoho-forumu-na-pidtrymku-ukrajinskoji-movy/> (Accessed 03.03.2019) (in Ukr.).
19. Osnach, S. Language component of the hybrid war. *Vox populi. Ukrainian magazine for intelligent and indifferent people*. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/movnask-ladovagibridnoievijniavtorosnacsergij> (Accessed 19.03.2019) (in Ukr.).
20. Identity features of individual linguistic and national groups (2016). *Razumkov Center. National Security and Defense*, 3 — 4, 84 — 102. URL: [http://razumkov.org.ua/uploads/article/NSD161\\_cat.pdf](http://razumkov.org.ua/uploads/article/NSD161_cat.pdf) (Accessed 09.06.2019) (in Ukr.).
21. Paschenko, A. (2018). “Cyborgs” by A. Seitablaiev: weapon and music. *Cinema-Theater*, 2. URL: [http://www.ktm.ukma.edu.ua/show\\_content.php?id=2136](http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=2136) (Accessed 04.06.2019) (in Ukr.).
22. Penzjij, A. The war without household conversations: “Cyborgs” by Akhtem Seitablaiev. *Livyyj*. 11.12.2017. URL: [https://ukr.lb.ua/culture/2017/12/11/384477\\_viyna\\_bez\\_pobutovih\\_rozmov.html](https://ukr.lb.ua/culture/2017/12/11/384477_viyna_bez_pobutovih_rozmov.html) (Accessed 19.06.2019) (in Ukr.).
23. Pohribnyj, A. (2009). Conversations about long-suffering things, or If we learned how we have to... Kyiv (in Ukr.).
24. Poroshenko: Ukraine is now struggling to bury the Soviet Union in the heads. URL: <https://www.unian.ua/politics/1658607-poroshenko-ukrajina-zaraz-voyue-schob-pohovati-radyanskiy-soyuz-v-golovah-u-dekogo.html> (Accessed 28.04.2017) (in Ukr.).
25. Potapenko, Ia. (2015). The concept of the “Great Victory” as anti-Ukrainian ideologeme of Kremlin propaganda: an attempt of complex interdisciplinary analysis. *Scientific notes on Ukrainian history. Collection of scientific articles*, 36, 112 — 121 (in Ukr.).
26. Rudoms'kyj, R. Is there a language problem in the Ukrainian army? *Depo.ua*. 07.12.2016. URL: <https://www.unian.ua/politics/1658607-poroshenko-ukrajina-zaraz-voyue-schob-pohovati-radyanskiy-soyuz-v-golovah-u-dekogo.html> (Accessed 13.05.2019) (in Ukr.).
27. Stel'makh, I. How Ukrainians become “UKRopamy”. *Radio Liberty*. 07.08.2014. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26519406.html> (Accessed 12.05.2019) (in Ukr.).

28. Stepanenko, V. The film “Cyborgs” wins the audience’s sympathy. *Ukrainian View*. 15.12.2017. URL: <http://ukrpohliad.org/culture/film-kiborgy-zavojovuye-sympatiyi-glyadachiv.html> (Accessed 18.05.2019) (in Ukr.).
29. Taniuk, L. Language in people’s life. URL: [http://ukrlife.org/main/tribuna/confa\\_1tanuk.htm](http://ukrlife.org/main/tribuna/confa_1tanuk.htm) (Accessed 02.05.2019) (in Ukr.).
30. Tkachenko, O. (1993). The Prerequisites and Factors In the Formation of Slavic Peoples’ Linguistic Stability. *Slavic Linguistics*. P. 34 — 41. Kyiv (in Ukr.).
31. Tkachenko, O. (1990). The Problem of Linguistic Stability and Its Sources. *Linguistics*, 4, 3 — 10. Kyiv (in Ukr.).
32. Trymbach, S. Here is what you did with the country. *Day*. 08.12.2017. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/os-shcho-vy-zrobyly-z-krayinoyu> (Accessed 21.05.2019) (in Ukr.).
33. Shevchuk, Yu. (2015). Language schizophrenia. *Brustrury* (in Ukr.).
34. Ukrainian language is our security. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=psOzTfwVXkA> (Accessed 02.04.17) (in Ukr.).
35. An Ukrainian military man after having been in captive in Ilovaj’sk and comma switched to Ukrainian. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=s05MhApJ6GM> (Accessed 15.03.17) (in Ukr.).
36. Bilanjuk, L. (2010). Language in the balance: The politics of non-accommodation on bilingual Ukrainian-Russian television shows. *International Journal of the Sociology of Language* 210, 105 — 133.
37. Csernicskó, I., Mate, R. (2017). Bilingualism in Ukraine: Value or Challenge. *Darnioji daugia-kalbystė (Sustainable Multilingualism)*, 10, 14 — 35. URL: <https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/sm.2017.10.issue-1/sm-2017-0001/sm-2017-0001.pdf> (Accessed 10.04.18).
38. Korostelina, K. (2013). Mapping national identity narratives in Ukraine. *Nationalities Papers*, 41(2), 293 — 315 (in Ukr.).
39. Kulyk, V. (2014). What is Russian in Ukraine? Popular beliefs regarding the social roles of the language. Ryazanova-Clarke, L. (Ed.). *The Russian Language Outside the Nation*. Edinburgh, 117 — 140 (in Ukr.).
40. Pylynskyi, J. (2015). The Problem of Bilingualism in Ukraine: The Historical and International Context. Stepanenko, V., Pylynskyi, J. (Eds.). *Ukraine after the Euromaidan. Challenges and Hopes*. Bern et al., 219 — 229. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/710089/1/selection.pdf> (Accessed 02.04.18).

Статтю отримано 23.06.2019

L.M. Pidkuimukha

National university of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv

## THE LINGUISTIC AND STYLISTIC FEATURES OF THE FILM “CYBORGS”

BY A. SEITABLAIEV

The problem of bilingualism is becoming more and more relevant given the current situation in the state. The article deals with the general sociolinguistic notions of bilingualism. Moreover, the language situation in Ukraine has been characterized. It has been found that multilingualism or bilingualism at the state level is a destructive process for the country.

In general, the usage of languages in military environment as well as in Ukraine is far from being homogenous. In a meantime, due to the surveys, Ukrainian language is native to 73% of ATO participants. This statistics is confirmed in the film “Cyborgs” (2017) by A. Seitablaiev in which two thirds of heroes are Ukrainian speaking. Soldiers’ language behavior as well as Ukrainian-Russian bilingualism has been analyzed based on this movie.

Specifically, the paper is devoted to the lexical-stylistic features of the characters’ speech. The proposed material explains the role of Ukrainian and Russian languages in the developing of servicemen images. It should be mentioned that the main characters use Ukrainian in their daily communication. Despite the fact that there are Russian speaking militaries on Ukrainian side, in the most of cases, Russian is spoken by pro-Russian separatists or officers from Russia Federation who take part in the battle for Donetsk Airport. So, ‘friends’ and ‘foes’, ‘we’ and ‘they’ are divided not only by ideological differences but also by language issues. In the film, *surzhyk* is used to typify characters (in case of “Staryi”) and describe ironic attitude to some questions (in case of “Serpen”).

Furthermore, particular attention has been paid to the military lexicon and jargon as a means of forming the military’s language image. Modern Ukrainian military slang tends to create its own vocabulary. There are special jargon lexical items that describe battles for Donetsk airport, for instance, a way of life, to deport, hotel etc.

**Keywords:** *language situation, bilingualism, language behavior, surzhyk, military vocabulary.*



---

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.124>  
УДК 331.218.3:81'246.2

Т.П. Ткачук

Комунальний вищий навчальний заклад

«Вінницька академія неперервної освіти», м. Вінниця.

## **ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКТОР ВПЛИВУ НА ВИБІР МОВИ В БІЛІНГВАЛЬНИХ УМОВАХ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДВОХ ОПИТУВАНЬ, ПРОВЕДЕНИХ У ВІННИЦІ)**

---

*У статті схарактеризований один з факторів впливу на вибір української чи російської мови в білінгвальному середовищі, зокрема фінансове забезпечення родини респондента. Опитування проводили методом анкетування старшокласників міста Вінниці. У статті порівняно результати досліджень 2015 та 2019 рр.*

**Ключові слова:** українсько-російська двомовність, мовне середовище, мовна ситуація, економічний фактор у виборі мови.

Двомовність, яка сформувалась історично на території України та Вінниччини зокрема, спричиняє так звану диглосію, що залежить від ситуації, у якій перебувають білінгви. Причин такого явища є чимало. Наприклад, Вільям Мак Грегор виокремлює так звані домени — контекстуальні фактори, що визначають вибір мови в певній ситуації, й ідентифікує домашні, освітні, адміністративні, соціальні та інші домени [8: 168]. У попередніх дослідженнях ми відстежили можливі впливи різних факторів, зокрема звернули увагу на взаємозалежність між обраною білінгвом мовою та мовою сім'ї [6], рівнем освіченості родини [4], урбанізованим соціумом [10], мовою однокласників та учителів [11], а також психологічними особливостями мовця [5].

Результатом попередніх опитувань стали проміжні висновки, які засвідчили значну роль російської мови в певних сферах, що можна пояснити тривалим політичним домінуванням російськомовних представників у часи Радян-

© Т.П. ТКАЧУК, 2019

ського Союзу, а також їхнім впливом на більшість сфер соціально-економічного життя країни в постколоніальний період, що триває до сьогодні.

Про вплив політичної еліти на мовний вибір говорять дослідники інших мов, наприклад, англійської, французької або ж мови австралійських аборигенів [8: 291]. Це, звичайно, не єдиний фактор впливу на розвиток білінгвізму. Саме тому з-посеред інших ми виокремили соціально-економічну сферу, вплив якої досліджували в 2015 р. [12].

Загалом вплив фінансового забезпечення сім'ї на вибір мови в білінгвальних (полілінгвальних) умовах майже не вивчали, хоча про взаємозв'язок між розвитком мови та станом соціально-економічного розвитку на прикладі різних країн говорять чимало лінгвістів [7; 8; 9]. П. Мітлер, наприклад, відзначає наявність соціального фактору, який особливо важливим є в підлітковому віці [9: 360]. Соціолінгвіст Р. Белл звертає увагу на важливу роль соціокультурних факторів, виокремлюючи три найважливіших: 1) кількість мов у державі і відсоток носіїв кожної з них; 2) географічна та соціально-економічна ситуація; 3) демографічні фактори [1: 223]. Д. Чернов деталізує поняття «соціальний фактор», трактуючи його як соціоекономічний, а також до соціального зараховує освітній статус батьків і рівень упорядкованості домашнього середовища [7: 5]. Системні дослідження щодо важливості соціально-економічного фактору в процесі формування моральних цінностей дітей провів Мелвін Кон. Він відстежив не лише значний вплив соціального класу та стратифікації на цінності батьків, але й виокремив помітну залежність цінностей підлітків від соціально-структурної позиції сім'ї. Таку кореляцію було простежено на прикладі двох країн — США та Польщі [3: 275 — 299]. Це дало нам привід зробити припущення, що може бути взаємозв'язок між мовою, яку обирає дитина в умовах диглосії, та соціально-економічним місцем сім'ї в соціальній ієрархії суспільства.

Як бачимо, жоден зі згаданих науковців не пов'язує економічний (фінансовий) фактор впливу з вибором мови в білінгвальних умовах, що й зумовлює актуальність цього дослідження.

Наша гіпотеза полягає в тому, що в ситуації вибору мови для спілкування (української чи російської) одним із факторів впливу може бути соціально-економічний чинник, зокрема рівень фінансового забезпечення сім'ї, у якій росте старшокласник. Окрім цього, імовірним додатковим індикатором впливу на мовне перемикання є соціально-економічна криза, яку переживає Україна впродовж 5 років. Зрозуміло, що відповіді, отримані в результаті анкетування, не можуть дати об'єктивної інформації ні щодо реального фінансового стану сім'ї підлітка, ні щодо кореляції такого стану з мовою респондента. Цілком імовірно, що, відповідаючи на питання про фінансове забезпечення родини, деякі старшокласники видавали бажане за дійсне або ж умисне приховували реальну інформацію. Однак визначена нами тенденція може стати приводом для ретельнішого дослідження за допомогою інших соціологічних методів, наприклад, інтерв'ю.

Уперше опитування щодо зв'язку між фінансовим забезпеченням родини та мовою, яку обирає білінгв, ми провели в 2015 р. Стандартний блок питань, які ставили в кожному дослідженні, стосувався мови спілкування в різних ситуаціях (з батьками, друзями, незнайомцями тощо).

Для оцінювання впливу економічного чинника було обрано п'ятирівневу шкалу, яку переважно використовують у таких опитуваннях [2: 7]:

1. Ми собі ні в чому не відмовляємо.
2. Грошей вистачає, але зайвих немає.
3. Грошей ледь вистачає до зарплати.
4. Грошей не вистачає навіть на найнеобхідніше.
5. Важко сказати.

Метод кейс-стаді, який ми використовували, дає змогу визначити тренди зв'язку аналізованих змінних. Опитування проводили серед учнів 11 класів різних вінницьких шкіл: спеціалізованих (фізико-математичних, технічних та гуманітарних гімназій і ліцеїв), звичайних та однієї приватної школи.

Порівнювати дані, отримані в 2015 та 2019 рр., складно, адже опитування проводили в різних умовах. Наприклад, старшокласників, які навчалися в ліцеї міста Вінниці в 2015 р., було 45, а в 2019 р. — 30. Важко дотриматися пропорції в кількості респондентів з периферійних шкіл й учнів з ліцеїв, гімназій тощо. Тому усереднені результати (анкетуванням охоплено до 25% від загальної кількості старшокласників на момент опитування: відповідно 336 учнів у 2015 й 349 у 2019 рр.) можуть вказувати на певні тенденції, хоча порівняльний аналіз не дає підстав для однозначних висновків.

Аналіз результатів за 2015 та 2019 рр., який здійснювали за допомогою програми SPSS, засвідчує, що за шкалою фінансового стану (ФС) найнаповненішою за розподілом відповідей стала група «Грошей вистачає, але зайвих немає», яка включає 73% усіх відповідей у 2015 р. та 57% у 2019 р.

Для зручності оперування даними ми укрупнили категорії доходу, перекодувавши шкалу ФС на компактнішу з трьома рівнями: «Високі статки», «Середні» та «Низькі». Анкети респондентів з відповіддю «Важко сказати» (11% у 2015 та 7% у 2019 рр.) вилучили з опитування, оскільки це майже не впливало на результати аналізу отриманих даних.

Стандартний блок дослідження засвідчив незначне зростання використання російської мови в багатьох сферах життя підлітків порівняно з 2015 р. (Рис. 1 — 4).

Невелике зростання кількості респондентів, що користуються українською, є лише у відповідях на питання «Якою мовою спілкується твій тато?»: 68% у 2015 й 69% у 2019 рр., однак таку різницю не можемо вважати достовірною.

У 2015 р. ми не пропонували в анкеті питання щодо користування соціальними мережами, оскільки не вважали його важливим фактором

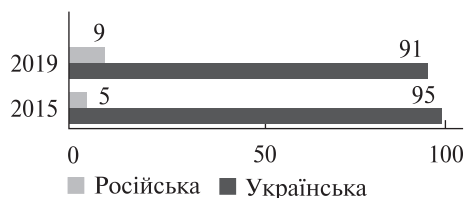


Рис. 1. Яку мову вважаєш рідною?

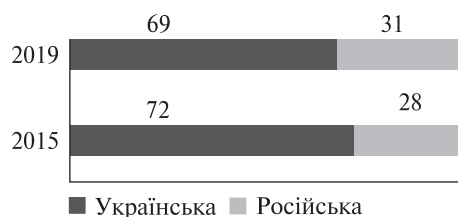


Рис. 2. Якою мовою спілкується твоя мама



Рис. 3. Якою мовою спілкуєшся з друзями

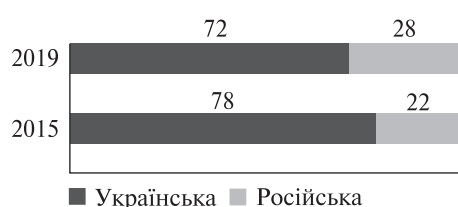


Рис. 4. Якою мовою спілкуються твої друзі

впливу на вибір мови. Однак упродовж останнього часу ситуація істотно змінилася. Помітною є тенденція до збільшення впливу соцмереж, що можна відстежити за Рис. 5, де впадає у вічі скорочення кількості користувачів українською мовою протягом чотирьох років.

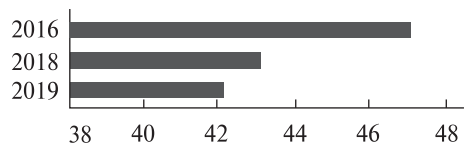


Рис. 5. Українською мовою в соцмережах користуються (%)

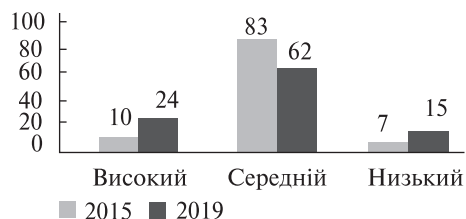


Рис. 6. Фінансовий стан сім'ї

Порівнюючи ФС у двох опитуваннях, ми помітили значні зміни в результатах: відбувся суттєвий перерозподіл між групами сімей з високими, середніми та низькими статками (Рис. 6).

Як бачимо, збільшилася кількість родин з високими статками і водночас зменшилася (за рахунок зростання в інших категоріях) кількість сімей з середніми статками. Такий перерозподіл вплинув і на ідентифікацію респондентами рідної мови (Рис. 7, 8).

Анкетування, проведене в 2019 р., засвідчує зменшення кількості респондентів, які вважають рідною мовою російську, серед сімей з високими статками, натомість збільшилась частка таких старшокласників у родинах із середніми (на 3%) та низькими (на 14%) статками.

Така ж тенденція зберігається і в ситуації спілкування з рідними та друзями. Найпомітнішою є різниця в даних серед сімей з високими статками: на питання «Якою мовою спілкуєшся з мамою?» у 2015 році

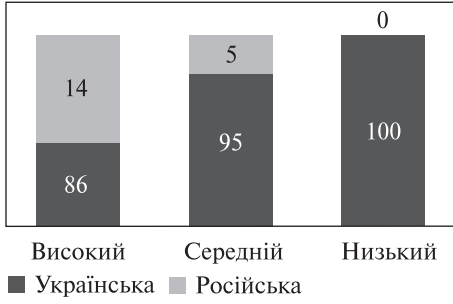


Рис. 7. Рідна мова. 2015 р.

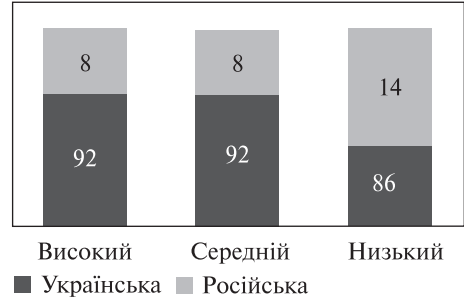


Рис. 8. Рідна мова. 2019 р.

52% респондентів відповіли «українською», а в 2019 р. — 77%. Цілком імовірно, що причиною такої зміни може бути покращання соціально-економічного стану вінницьких родин, яке водночас змінило і ставлення до мови, однак однозначної відповіді на таке питання поки що немає.

Схожу тенденцію можемо відстежити у ставленні до мови в сім'ях із високим показником ФС на прикладі питань щодо спілкування з батьками та друзями, де помітним є зростання частки української мови (Табл. 1, 2).

Під час ситуації, коли до респондента звертаються іншою мовою, у 2015 р. частіше перемикалися на іншу мову старшокласники з сімей із високими статками (86%). Натомість у 2019 р. на питання «Якщо до тебе звертаються українською/російською, відповідаєш...» порівняльні діаграми засвідчують, що респонденти з усіх трьох категорій краще володіють

Таблиця 1. У спілкуванні з батьками користуюся... мовою

%	2015 рік				2019 рік			
	з мамою		з татом		з мамою		з татом	
	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.
високий	52	48	59	41	77	23	77	23
середній	71	29	69	31	76	24	69	31
низький	90	10	67	33	66	34	64	36

Таблиця 2. У спілкуванні з друзями користуюся... мовою

%	2015 рік		2019 рік	
	з друзями		з друзями	
	укр.	рос.	укр.	рос.
високий	62	38	79	21
середній	75	25	73	27
низький	76	24	66	34

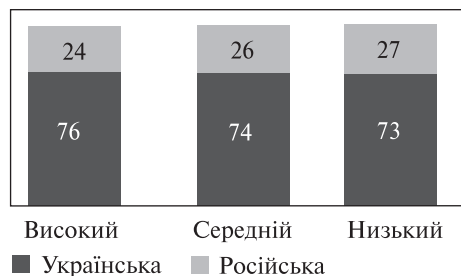


Рис. 9. Якою мовою починаєш розмову з незнайомцем?

українською порівняно з 2015 р. й охочіше нею відповідають (Табл. 3). Хоча такі висновки не можуть бути однозначними, оскільки через отримані нами відповіді важко визначити, якою мовою реально користується респондент поза ситуацією, коли потрібно відповідати на звертання іншою мовою.

На питання «Якою мовою починаєш розмову з незнайомцем?» різниця у відповідях підлітків, які належать до сімей з різними статками, є незначною (2 – 3%), однак помітно, що старшокласники з родин із низьким ФС частіше користуються російською (Рис. 9). Анкетування 2019 р. засвідчує збільшення впливу школи на вибір мови респондентами, які належать до сімей з різними статками. Особливо помітним є перемикавання на українську підлітків із родин з низьким рівнем ФС (Табл. 4): у 2015 р. в цій категорії на 14% збільшувалася кількість користувачів українською в стінах школи (з середнім — на 13%, з високим — на 7%). У 2019 р. відбулося зростання у всіх категоріях: 20% старшокласників з сімей з низьким показником ФС у школі переходять на українську (з середнім — 17%, з високим — 14%).

Отже, порівнюючи отримані результати за два роки, можемо окреслити кілька тенденцій:

Таблиця 3. У спілкуванні з незнайомцями користуєшся... мовою

%	2019 рік			
	Якщо до тебе звертаються українською, то відповідаєш ...		Якщо до тебе звертаються російською, то відповідаєш ...	
	укр.	рос.	укр.	рос.
високий	96	4	30	70
середній	94	6	28	72
низький	98	2	30	70

Таблиця 4. У школі / поза школою спілкуєшся... мовою

%	Спілкування в школі				Спілкування поза школою			
	2015 рік		2019 рік		2015 рік		2019 рік	
	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.	укр.	рос.
високий	69	31	93	7	62	38	79	21
середній	88	12	90	10	75	25	73	27
низький	90	10	86	14	76	24	66	34

1) загалом за останні 5 років несуттєво збільшилося використання російської мови в різних сферах на 2 — 4%, що, однак, не дає нам підстав вважати ці дані достовірними через незначну різницю. Окрім цього, у дослідженні 2015 р. ми виокремили як додатковий фактор впливу соціально-політичної зміни, які відбулися в країні в 2014 р., що відобразилося і на ставленні до мови (помітним було зростання кількості української мови в усіх сферах);

2) тенденція до збільшення частки російської мови в користуванні соцмережами впродовж останніх чотирьох років засвідчує важливість впливу цього фактору (різниця — 6%);

3) анкетування засвідчило перерозподіл статків сімей: кількість родин з високим показником  $\Phi C$  зросла на 14%, так само збільшилася частка з низьким  $\Phi C$  — на 8%;

4) зміни в оцінюванні статків родини спричинили перерозподіл в мовному питанні, зокрема в сім'ях з високим рівнем  $\Phi C$  збільшилося використання української мови в спілкуванні з друзями — на 15%, з татами — на 18%, з мамами — на 25%, з однолітками в школі — на 24%;

5) школа впливає на вибір мови в ситуації диглосії: у 2019 р. збільшилася кількість респондентів, які в стінах навчального закладу переходять на українську, хоча з друзями спілкуються російською: у 2015 р. така різниця в середньому була на 11%, а в 2019 р. — на 17%. Школа найбільше впливає на російськомовних користувачів, які належать до сімей з низьким фінансовим забезпеченням (14% респондентів з таких сімей засвідчили перехід на українську в 2015 р. і 20% — у 2019 р.). Найбільше зросло використання в школі української мови респондентами з родин з найвищим  $\Phi C$  (на 24%), але це питання потребує додаткового вивчення;

6) підлітки з сімей з низькими статками частіше починають розмову з незнайомцем (за даними 2019 р.) російською мовою. Схожа тенденція до перемикання на іншу мову в розмові з іншими була помічена серед цієї ж категорії і в 2015 р., проте різниця не є суттєвою (до 3%);

7) в опитуванні 2015 р. ми робили припущення, що кількість російської мови в сім'ях з високим рівнем  $\Phi C$  буде зростати, оскільки частка російськомовних мам в таких родинах була більшою, ніж татів. Однак наше припущення не підтвердилося в анкетуванні 2019 р.;

8) у 2015 році старшокласники та їхні батьки в сім'ях з високими статками надавали перевагу російській мові. Натомість опитування 2019 р. засвідчило тенденцію до збільшення частки української серед старшокласників з родин, де рівень  $\Phi C$  є високим, і навпаки, в 2019 р. частка російської серед підлітків з сімей з низьким показником  $\Phi C$  суттєво збільшилася (на 10% у спілкуванні з друзями, на 4% у спілкуванні в школі).

Загалом відчутної кореляції між рівнем фінансового забезпечення сім'ї респондента та вибором мови не встановлено, хоча в обох опитуваннях помітною є певна тенденція до зміни в ставленні до використання мови представниками родин з різним показником  $\Phi C$ .

Результати проаналізованого масиву не можуть бути перенесеними на генеральну сукупність школярів Вінниці певного віку, адже мають

розвідувальний характер. Проте отримані дані уможливають розуміння напрямків встановлених зв'язків і стануть поштовхом для продовження досліджень у рамках обраної проблеми за допомогою інших соціологічних методів.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Белл Р. Т. Социолінгвістика: Цели, методы и проблемы. Москва, 1980.
2. Залізник Г.М., Масенко Л.Т. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. Київ, 2001.
3. Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Кона і його співпрацівників. Київ, 2007.
4. Ткачук Т. Вплив рівня освіченості родини на вибір мови респондентом в умовах українсько-російського білінгвізму. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство»*. 2015. 11. Вип. 21 (2). С. 129 — 133.
5. Ткачук Т.П. До питання про мовну толерантність (результати опитування, проведеного у Вінницькій області). *Мова: класичне — модерне — постмодерне. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»*. 2017. Вип. 3. С. 68 — 76.
6. Ткачук Т.П. Формування українсько-російського білінгвізму впродовж трьох поколінь (на прикладі міста Вінниці). *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького національного університету*. 2013. Вип. 9. С. 415 — 420.
7. Чернов Д.Н. Психогенетические исследования речевых и языковых способностей: краткий обзор и перспективы изучения. *Современная зарубежная психология*. 2014. № 2. С. 5 — 17.
8. McGregor W.B. *Linguistics. An Introduction*. London, 2009.
9. Mittler P. Language development in young twins: biological, genetic and social aspects. *Acta Geneticae Medicae et Gemellologicae*. 1976. Vol. 25. P. 359 — 365.
10. Tkachuk T. Ukrainian-Russian Bilingualism in Urban Settings. *Sociolinguistics Symposium 19* (Berlin, 21 — 24.08.2012). С. 97.
11. Tkačuk T. Der Einfluss des Sprachmilieus der Schule auf die Entwicklung des ukrainisch-russischen Bilingualismus. *Jahrbuch der V. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht"* (München — Berlin, 2014). P. 210 — 214.
12. Tkačuk T. Einfluss der finanziellen Lage einer Familie auf die Sprachwahl bei einem Befragten unter bilingualen Bedingungen. *Jahrbuch der VI. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht"* (München — Berlin, 2015). P. 227 — 232.

#### REFERENCES

1. Bell, R.T. (1980). *Sociolinguistics: Goals, Methods and Problems*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya (in Rus.).
2. Zaliznyak, H.M., Masenko, L.T. (2001). *Language situation in Kyiv: the present day and the future*. Kyiv: KM Akademiia (in Ukr.).
3. *Social Structure and Personality: A study by Melvin Kohn and others*. (2007). Kyiv: KM Akademiia (in Ukr.).
4. Tkachuk, T. (2015). Correlation between educational level of a family and speakers' language selection in a Ukrainian-Russian bilingual environment. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya "Movoznavstvo"*. 11. Vol. 21 (2). P. 129 — 133 (in Ukr.).
5. Tkachuk, T.P. (2017). On the linguistic tolerance (results of surveys conducted in Vinnytsia region). *Mova: klasychne — moderne — postmoderne*. "KM Akademiia", 3, 68 — 76 (in Ukr.).
6. Tkachuk, T.P. (2013). Formation of Ukrainian-Russian bilingual practices of three generations in the city of Vinnytsia. *Filolohichni studii. Naukovyj visnyk Kryvoriz'koho natsional'noho universytetu*, 9, 415 — 420 (in Ukr.).
7. Chernow, D.N. (2014). Psychogenetic Studies of Speech and Language Abilities: A Brief Overview and Perspectives for Studying. *Modern Foreign Psychology*, 2, 5 — 17 (in Rus.).



8. McGregor, W.B. (2009). *Linguistics. An Introduction*. London: Continuum (in Eng.).
9. Mittler, P. (1976). Language development in young twins: biological, genetic and social aspects. *Acta Geneticae Medicae et Gemellologicae*, 25, 359–365 (in Eng.).
10. Tkachuk, T. (2012). Ukrainian-Russian Bilingualism in Urban Settings. *Sociolinguistics Symposium 19* (Berlin, August 21 – 24, 2012). P. 97 (in Eng.).
11. Tkachuk, T. (2014). Ukrainian-Russian bilingualism: the role of the school. *Jahrbuch der V. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht"* (München – Berlin, 2014). P. 210 – 214 (in Germ.).
12. Tkachuk, T. (2015). Influence of the financial factor in a language choice in bilingual families. *Jahrbuch der VI. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht"* (München – Berlin, 2015). P. 227 – 232 (in Germ.).

Статтю отримано 25.06.2019

*T.P. Tkachuk*

Municipal Higher Educational Institution  
“Vinnytsia academy of continuing education”, Vinnytsia

#### THE FINANCIAL FACTOR INFLUENCING THE CHOICE OF LANGUAGE IN BILINGUAL FAMILIES (COMPARATIVE ANALYSIS OF TWO POLLS CONDUCTED IN VINNYTSIA)

In the current study, we compare the results of surveys run in 2015 and 2019 in which students were asked different questions about their mother tongue, concerning the use of language to communicate with members of their families, with friends, at school, etc. In addition, the respondents had to specify the financial status (FS) of their family. All these students, aged between 15 – 18 years, live in the city of Vinnytsia.

In this survey, we clarify the role played by the financial resources of each student's family when bilingual speakers have to choose between Ukrainian or Russian as their language of communication.

In general, there is no hard and fixed correlation between the FS of the respondent's family and the choice of language made; however, in both surveys we note a certain tendency for students with a different FS to prefer one or the other language.

In 2015, high school students and their parents in high-income families preferred the Russian language. On the contrary, a 2019 poll showed a general increase in the amount of Ukrainian used by students coming from families with a higher level of FS (15% more in communicating with their friends, 18% more – with their fathers, and 25% more – with their mothers). In 2019, the use of Russian among adolescents from families with a lower FS increased significantly (4% more in communicating at school, 10% more in communicating with friends).

The data provided here gives us a clear understanding of the trends in the use of language analysed. These findings should serve a stimulus for further research in the area of bilingualism.

**Keywords:** *Ukrainian-Russian bilingualism, bilingual speakers, language use, linguistic environment, language situation, financial factor in language use.*

УДК: 811.161.2'373

В.М. Мойсієнко

Житомирський державний університет імені Івана Франка,  
м. Житомир

**ПРО ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП  
КУЛЬТУРНО-МОВНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ  
В УКРАЇНІ В XVIII столітті**

Рецензія на: **Joanna Getka. U progu modernizacji.  
Ruskojęzyczne drukarstwo basyliańskie XVIII wieku.  
Warszawa, 2017**

Об'єктом студії польської дослідниці Іоанни Гетки стали українські (Почаїв, Унів) та білоруські (Супрасль) василіянські друки. Праця носить виразний інтердисциплінарний характер, оскільки руськомовне друкарство осмислюється в річизі впливу на розвиток культури західноукраїнського регіону загалом. «У тому контексті то праця з царини книгознавства, літературознавства, культурознавства, мовознавства та інших галузей» (с. 7). Ставлячи собі за мету охарактеризувати руськомовні василіянські друки XVIII ст. в царині їхнього впливу на розвиток, у широкому розумінні, культури (релігійної, суспільної, правничої, економічної) на східних землях Речі Посполитої, дослідниця мимовільно долучилася до розв'язання й запропонувала своє бачення надскладної проблеми: історії розвитку білоруської та української літературних мов у «темний період їх розвитку» — у XVIII ст., про що й зауважує у вступі: «Аналіз простої мови XVIII ст. ... веде нас не лише до опису тієї мови цього періоду, але й до відновлення дискусії про місце спадщини XVIII ст. в історії української та білоруської культури» (с. 8). Варто було б додати: не лише культури, а й мови. І це найперше й передовсім.

© В.М. МОЙСІЄНКО, 2019

І. Гетка критерієм добору аналізованих текстів визначає наявність у них простої мови. Одразу постає питання: на основі якого критерію визначалася така присутність? Чому це не староукраїнська чи старобілоруська мови? Це для україністики й білорусистики питання надважливе й, разом з тим, надскладне для розв'язання, оскільки в цих пам'ятках українці однозначно бачать староукраїнську мову, а білоруси — старобілоруську. Тому неупереджений, незаангажований погляд мовознавця на цю проблему, так би мовити, збоку дуже цікавий та актуальний.

Дискусійним є й міркування про те, що українське й білоруське письменство до XIX ст. не вбачало (визнавало) простої мови за повноправну літературну (с. 13). Тут варто визначити, які тексти вважати простомовними? Якщо це лише знижена бурлескно-трагедійна поезія, — то так. Однак тоді як потрактовувати твори батька й сина Смотрицьких, Наливайка, Транквіліона-Ставровецького, Зиновієва, Величковського... Чи це не проста тогочасна українська?

Авторка коректно термінологічно обходить проблему належності досліджуваних з української та білоруської території текстів, називаючи мову їх «руською». Загалом потрібно було б у монографії зауважити, який критерій, принцип, підхід щодо вживаної в дослідженні термінології на позначення аналізованих мов. Іоанна Гетка лише чітко (що дуже вжливо для розуміння реальної, а не викривленої через використання етноніма / глотоніма «руський» як «руський» російськими науковцями) вказує, що в своїй праці термін «ruski»: культура руська, землі руські та ін. буде вживано для спільного окреслення різних проявів чи витворів культури теперішніх білорусів та українців (с. 16).

Потрібно було б удокладнити тезу «різномовність мови василіянських друків свідчить про потребу місцевих споживачів (одержувачів) на друки різними мовами» (с. 8). Йдеться про які мови: руську-українську й руську-білоруську чи руську й польську?

На основі аналізу друків XVIII ст. поставлено винятково важливу додаткову мету студії: «Додатковою метою аналізу василіянського друкарства того часу є факт додавання аргументів, що промовляють за тезу про еволюційний і безперервний розвиток руських мов і культур» (с. 13). Тут, зрозуміло, що йдеться про українську й білоруську.

Важливим у монографії є розділ про культурно-мовну ситуацію на руських землях у XVIII ст. (с. 19 — 47). Дослідниця називає 5 мов, які використовувалися в цей час: грецька, латинська, церковнослов'янська (вужьковживані) та польська й руська (проста) широкоживані «na codzień» і які були «podstawowym środkiem komunikacji Rusinów» (с. 20). Тут зауважимо лише, що основним засобом спілкування русинів (українців та білорусів), звичайно була не тогочасна літературно-писемна мова «руська / проста», а місцеві діалекти. Або ж авторка мала б вказати, який зміст вкладає в цьому контексті у глотонім «руська / проста». Цілком умотивованим є твердження про те, що українська й білоруська культури в часи входження цих народів до складу Речі Посполитої розвивалися в іншому річищі, порівняно від москвинів (с. 24).

І. Гетка чітко вказує, що в дослідженні терміни «руська мова», «проста мова» використовує як синонімічні (с. 24) і то справедливо, оскільки намагання виокремити чи навіть протиставити їх призводить до ще більшої плутанини при характеризованні мовної ситуації в Україні й Білорусі у XIV — XVIII ст.

На основі аналізу василіянських руськомовних текстів авторка піддає сумніву тезу про перервність літературно-мовної української та білоруської традиції у XVIII ст. (с. 26). Наведені тексти та коментування мовних особливостей однозначно дає підстави потвердити висновок щодо присутності простої (тогочасної літературної) української мови у XVIII ст. Щодо простої (тогочасної літературної) білоруської — то варто провадити подальші дослідження, оскільки пропонований набір білоруських ознак є спільним надбанням обох мов. Диференційних білоруських рис наведено недостатньо для виокремлення окремої мовної структури.

Очевидно, слушною варто визнати й думку І. Гетки про те, що з руською мовою міцніше була пов'язана південно-східна (українська) унійна людність, на відміну від північно-східних земель (білоруських), де колонізація проходила інтенсивніше (с. 31). Пригасання мовної свідомості білорусів відбувалося активніше й послідовніше. Це можна потвердити й тим фактом, що в попередні віки XVI — XVII ст. звернення до польського короля з приводу використання «руських письмен і руської мови» у взаєминах між коронною канцелярією й місцевою людністю відомі лише від волинської та київської шляхти.

Надзвичайно важливі й актуальні міркування польської дослідниці про роль василіян у формуванні нової культурно-мовної традиції русинів, порівняно з попередніми епохами XVI — XVII ст. Авторка зазначає, що аналіз вступів до друкованих видань різних років переконливо демонструють, що василіяни чудово розуміли, яке значення для того процесу мали регіональні мови. У цьому контексті їхня діяльність мала вимір цивілізаційний: завдяки глибокому розумінню місцевих реалій, виходячи передовсім із потреб місцевих читачів, василіяни творили ґрунт для подальших національних рухів (с. 34). І це без перебільшення для українства саме так. Адже збереженість греко-католицької церкви на західних українських землях зберігала й культурно-мовну, а в подальшому й національну ідентичність. Цілком поділяємо міркування І. Гетки про те, що численні видання руською мовою підтверджували прагнення василіян змінити статус руської мови і популяризували його відповідно до тогочасних культурних потреб (с. 45). Підтвердженням тези про вплив і роль цих видань є та кількість численних їх передрукувань. Був суспільний запит. І ці друки формували мовну свідомість русинів-українців.

З погляду лінгвістичного найцікавішим є розділ «Мова в руськомовних василіянських друках». Оскільки в праці аналізовано друки з українських (почаївські, унівські) та білоруських (супрасльські) земель, то логічно І. Гетка здійснює спробу мовно диференціювати їх на українські й білоруські. Нелегка це справа. Не завжди це вдалося й авторці. Напри-

клад, мову наведеної (с. 190 — 193) пісні катехизмової (Почаїв, 1768) та пізніших її різночитань, можливо, й могли українці й білоруси сприймати за свою, як зауважує дослідниця, бо поряд із спільними східнослов'янськими мовними рисами виступають властиво білоруські та українські (с. 193). Однак, читаючи текст пісні, сумніви щодо її творця / набірника зникають: це типовий український текст, українська писемна мова XVIII ст. Якщо такий текст білоруси сприймали як свій, то треба визнати, що вони й тогочасну писемну українську мову сприймали також як свою.

Іоанна Гетка в цьому розділі характеризує найхарактерніші звукові риси аналізованих стародруків. Загалом це здійснено кваліфіковано. Проте на деяких наведених особливостях зупинимося докладніше. Уже традиційно (майже узаконив це Ю. Карський) дослідники поділяють руські пам'ятки XIV — XVIII ст. за рефлексациєю ятя на староукраїнські, де \*ѣ > i, та старобілоруські, де \*ѣ > e. Але ж при цьому варто зауважити, що все північноукраїнське наріччя також має континуацію цієї давньої фонемі з відсутністю i-рефлекса. Отже, пам'ятки з південнобілоруських, особливо південнозахідних, теренів (а Супрасль саме в цій зоні знаходиться) не конче мають засвідчувати про білоруське походження писаря. Саме таку картину й засвідчує представлений матеріал: супрасльські стародруки жодним чином не протиставляються почаївським та унівськським щодо ятевої рефлексациї (с. 200 — 202). Польська лінгвістка це чітко розуміє й пропонує поділити джерела на дві групи: літера ѣ на місці [i] — літера и/і/ї/ы на місці \*ѣ; літера ѣ на місці [e] — літера е на місці \*ѣ (с. 200). Більшість наведених прикладів умотивовано ілюструють цю зміну, але, на жаль, сюди потрапив надзвичайно виразний і характерний український рефлекс ѣ на місці \*о *вѣдпускати, вѣдпустили* (с. 200), який, до речі, не засвідчено в словнику української мови XVI — першої половини XVII ст. Не до місця проаналізовано вияви ѣ — и в закінченні *-ови*: у прикладах *копитовѣ, Каплановѣ, коневѣ* (с. 204) ять не етимологічний, а аналогічний.

Гарні приклади наводить авторка для ілюстрації зміни \*о > і з друкуванням літери ѣ: *мѣцне, пѣвтора, нѣчь, неукѣвъ, простакѣвъ*, але ширшого коментаря вимагає *оучнѣвъ* (с. 210). Щонайменше, цей іменник на час створення пам'ятки відмінювався за м'яким типом і в цій відмінковій формі зміна мала б бути *-ев > -ів (-ѣв)*.

Заслужують на увагу й інші українізми, виявлені в досліджуваних пам'ятках: африката *дж*: *погорджаємо, накаджовати* (с. 228), наслідок дисиміляції \**кѣг* > *хг* *навхрест* (с. 261), з протетичним *в* засвідчено лексеми *вѣспа* та *вѣвиѣ* (с. 264), займенникова форма *що ся, що* (с. 262), вияви з кореневи *-у-* в дієслові *быти*: *забувавѣ, бувѣ, були* (с. 266) тощо. Ці та інші особливості красномовно засвідчують прагнення друкарів-василіян максимально наблизити мову своїх видань до місцевого чительника-мовця.

Важливі роздуми польської мовознавчині стосовно мовної свідомості василіяни — авторів (творців / набірників) текстів видань. На с. 195 читаємо: «Аналіз опублікованих текстів у XVIII ст. в чернецьких друкарнях

дає підстави вважати, що василіяни мали філологічне мислення і свідомо пропагували й поширювали єдину літературну мову. Зважаючи на різноманітність говірок і діалектів руської мови (*в руской сей простой, в Полцы звычайной и посполитой Бесѣдѣ слова и способы ихъ вираженія, суть рожніи и не всѣмъ одинаковіи: на Волыню иншіи, в Полѣсю иншіи, ведлугъ своего звычайу мають люде якобы свойственный свой язык, и иншіи способѣ бесѣды и словъ вираженія*), пропонують виголошувати казання відповідно до місцевої вимови (*латво можеш сія краткія науки читаючи, та слова виражати, як они между собою бесѣдовати обыкоша и якъ имъ прїятнѣйше, и ко спасенному пожиткови угоднѣйше будетъ*). Подібні міркування, зазначає І. Гетка, були кроком уперед на шляху витворення спільної писемної мовної норми. Певна річ, що мову їх [василіянів] видань характеризує певний ступінь штучності та наддіалектності, але визначно проступають у ній найбільш характерні розмовні риси (с. 196).

У контексті створення української (пізніше й білоруської) літературної мови на народній основі культурно-мовотворча діяльність василіянів — надвагома. Такі ж важливі для усвідомлення становлення нової української літературної мови й спостереження та висновки Іоанни Гетки. Стосовно ролі василіянів у розвитку нової української мови на порозі модернізації — приходу Івана Котляревського й Тараса Шевченка — висновки цілком логічні. «Руськомовні василіянські видання відіграли в тих процесах (модернізації — *В.М.*) роль, яку важко переоцінити. Книгодрукування руською мовою не було однаково спектакулярним як спроби в ХІХ столітті впровадити живу мову до літератури, але мало таку ж мету: піднесення ролі говірної мови і потрактування її на рівні з церковнослов'янською та польською. Заслугою василіянів було розширення функцій цієї мови. Їх діяльність була організована й методична, а звідти і їхнє почесне місце в розвитку української і (хоч і меншою мірою) білоруської літературної мови» (с. 271). Щодо української літературної мови висновки цілком закономірні й впливають із аналізованих текстів та наведених мовних особливостей. Складніше цей висновок пристосувати до літературної білоруської мови ХVІІІ ст., адже не показано виразних білоруських рис у досліджених стародруках, які переконливо свідчили б про такі само тенденції в цій мові, як і в українській. Приклади із супрасльських друків жодним чином не протиставляються почаївським та унівським.

Ветха й давно зношена церковнослов'янська одіж виходить з моди й не вдовольняє вже ані вчене, але ще не до кінця зденаціоналізоване українське дворянство й духовенство, ані селян. Привід говірної мови в українському суспільстві під кінець ХVІІІ ст. стає очевидним і бродить розумами мислячих русинів, нащадків шляхти, козацтва й духовенства. Українські уніяти, ченці-василіяни, це вочевидь уже усвідомлювали щонайменше в середині ХVІІІ ст. й намагалися впровадити нові мовні віяння та тенденції в повсякдення в силу й у міру знань і можливостей на той час. Їхня мовотворча діяльність у ХVІІІ ст. незаперечно наблизила мовно-літературну модернізацію в Україні (прихід Котляревського й Шевченка). На західно-

українських землях тяглість русько-української літературно-мовної традиції ніколи не переривалася.

У монографії польського історика мови Іоанни Гетки, попри незначні недоліки та деякі дискусійні твердження, на основі аналізу значного масиву друкованих текстів зроблено аргументовані висновки й подано новий погляд на розвиток української літературної мови, щонайменше західноукраїнського регіону, у XVIII столітті.

Рецензію отримано 03.06.2018

*V.M. Moysiienko*

Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr

ON THE INITIAL STAGE OF CULTURAL AND LINGUISTIC MODERNIZATION  
IN UKRAINE IN THE 18-<sup>TH</sup> CENTURY

Review of: *Joanna Getka*. (2017). *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku*. Warszawa

---

УДК 81'42

С.П. Биби́к

Інститут української мови НАН України, м. Київ

## **СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДИСКУРСОЛОГІЇ**

Рецензія на: **Кондратенко Н.В., Стрій Л.І.,  
Билінська О.С. Лінгвопрагматика політичного  
дискурсу: типологія мовленнєвих жанрів.**  
Одеса: Астропринт, 2019

---

Зовсім недавно в українському мовознавстві з'явилася нова праця, в анотації до якої її авторки наголосили на тому, що об'єктом аналізу є політичний дискурс, представлений у лінгвопрагматичному аспекті, що в дослідженні запропоновано власну типологію мовленнєвих жанрів політичного тексту з огляду на розмежування інформативного і фактичного виявів спілкування. Така робота зацікавить насамперед тих, хто працює у галузі лінгвостилістики, а значить і комунікативної лінгвістики, генристики, медіастилістики, риторики тощо.

Від себе додамо — і *політичної дискурсології*. До цієї думки спонукала нас праця, підготовлена під керівництвом очільниці одеської школи політичної лінгвістики — Наталії Василівни Кондратенко, д. філол. н., професора, завідувача кафедри прикладної лінгвістики Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, авторки вже понад десятка праць з означеної проблеми.

Помітно, що поняття «політичний» увійшло в ряд термінів на позначення методологічних підходів до таких соціокультурних феноменів, як «політика — влада — суспільство — людина», пор.: *політична філософія, політична економія, політична соціологія, політична історія, політична антропо-*

© С.П. БИБИК, 2019



логія, політична психологія, політичний менеджмент. Усі ці галузі знання сконцентровані на теоретичному і практичному осмисленні причиново-наслідкових зв'язків у сфері політики, реального корпоративного досвіду суб'єктів суспільства, на пізнанні людини як суспільної і політичної істоти, політичних ідей та морально-етичних цінностей, які пропагує і просуває влада, владні інститути, що конкурують у певні періоди буття політичної спільноти. Основа політичної комунікації — мова, що у своєму специфічному вияві й постає як об'єкт, умовно кажучи, політичної лінгвістики, становлення якої «відбулося в межах двох лінгвістичних макропарадигм — комунікативно-прагматичної та когнітивно-дискурсивної» (с. 12 — 13). Динаміку цього процесу почасти відбиває параграф «Етапи розвитку лінгвістичних досліджень політичної комунікації» (с. 17 — 22).

Політична лінгвістика як така — це лише один із ракурсів вивчення літературної мовної практики у складному конгломераті культури повсякдення, дослідження текстів із суспільно важливої тематики державного життя. Політичний же дискурс є у загальній мовній практиці сегментом сплавлення політичної мови та політичної реальності.

Американський політолог та соціолог, один із розробників концепту «політичний дискурс», Мюррей Едельман наголошував, що закон політичного дискурсу працює тільки так: влада змушена / приречена / бажає створювати ту реальність, яку *проговорила* із своїм виборцем (Кононенко Н. Політична мова і є нашою політичною реальністю. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2019/06/6/7217316/> (дата звернення — 23.06.2019)). Отже, *політична дискурсологія* — це людиновимірні інтегративна дисципліна, яка вивчає політичні рефлексії, політичні дії разом з мовною поведінкою політика в типових жанрових реалізаціях. Останні ж не виникають спонтанно, їх витворює соціум, і тому досліджувати їх треба із застосуванням, як справедливо зауважено у рецензованій праці, інтегративного методу як єдності комунікативного, дискурсивного і лінгвопрагматичного підходів (с. 13 — 17).

У мережі функціонально-стильових різновидів літературної мови мова політики (від текстів, які забезпечують юридичний статус партій, громадських організацій, до текстів різного жанрового спрямування, продюкованих у періоди виборів різних ланок влади, створюваних на дискусійних політичних майданчиках) за лексико-граматичними і концептуально-ціннісними ознаками співвіднесена з публіцистичним стилем. На відміну від публіцистичного стилю у значенні 'мова преси, радіо, телебачення', політичний дискурс орієнтований не на *висвітлення подій політичного життя у країні та світі*, а на їх створення і відповідну проєкцію в медіареальності, зокрема й за допомогою такої маніпулятивної комунікативної стратегії, як мовна гра («інформативне спілкування», в оцінці співавторів рецензованої монографії). Політичний дискурс є і публічною реалізацією одного з експресивних різновидів мови з ознаками вольової оцінності — фактичне спілкування політиків між собою і соціумом (друге значення публіцистичного стилю як ораторського, риторичного).

Вольова концепція реалізації політичного дискурсу оприявнюється в характерній модальності виступів політиків, у системі стратегій корпоративної (партійної) та індивідуальної (зокрема лідерської) мовної поведінки. У зв'язку з цим міркуванням пор. потрактування політичного дискурсу «як реалізації політичної комунікації, інституційний тип спілкування, метою якого є тримання переваги в боротьбі за владу за допомогою вербальних і невербальних засобів» (с. 31).

Звичайно ж, класична проєкція суспільно усвідомлених функціональних різновидів української літературної мови не може бути повністю співвіднесена з дискурсивною: за лексико-семантичними ознаками поняття «публіцистичний стиль» ширше за політичний дискурс, мову політики, які репрезентують лише один із сегментів культури повсякдення — суспільно-політичний, владний, державницький; у політичній комунікації відзначаємо й ознаки дифузії офіційно-ділової практики — опертя на етикетні формули, ритуальність, регламентованість структури і композиції політичного тексту (співавторки ще зауважують про входження політичного дискурсу в медійний, релігійний, побутовий, рекламний та ін. різновиди дискурсів, с. 30, 104 — 105, 114 — 115). Кореляція публічності / непублічності впливає на диференціацію інституційних і неінституційних форм мовної поведінки учасників політичної діяльності.

Ці загальні міркування про статус політичного дискурсу в культурі українського повсякдення підводять до узагальнення про те, що *політична дискурсологія* — це наука про мовно-інформаційний простір спільноти, який формує особливий погляд на суспільно-політичні, морально-етичні ціннісні орієнтири, виформовує оцінку певних політичних подій у масовій свідомості як справедливих / несправедливих, важливих / неважливих, чесних / брехливих, впливає на думку електорату щодо інтересів владної еліти.

Монографія «Лінгвопрагматика політичного дискурсу: типологія мовленнєвих жанрів» репрезентує широке розуміння політичного дискурсу, який представлений інституційними (в авторській інтерпретації — *презентаційно-іміджевими* (політичні слоган, програма, біографія) та *ритуальними* (привітання, звернення, подяка, некролог, інавгураційна промова)) та неінституційними (в авторській інтерпретації — *інформаційними* (повідомлення, заява, інтерв'ю), *агітаційними* (агітаційний політичний слоган, листівка, політичний виступ), *агонально-аргументативними* (ток-шоу, дебати, прес-конференція)) мовними жанрами. До такої класифікації підводять критичні міркування співавторок щодо параметрів та критеріїв диференціації стереотипних форм висловлення, аналіз досвіду попередників, утім, з нашого погляду, заявка про опертя на «функційний і жанротвірний критерії політичного дискурсу» (с. 36) ще потребує додаткових пояснень.

Стрункий, легкий для сприймання концепції праці, логічний виклад ґрунтується на найновішому мовному матеріалі, який засвідчує увагу до прагматики мовної поведінки української політичної еліти 90-х рр. ХХ ст. —

перших десятиліть ХХІ ст. Тому саме лінгвопрагматичний акцент рецензованої праці також потребував спеціального тлумачення. Дослідниці зауважили, що в цьому виданні у прагматичному спрямуванні представлено дослідження мовних жанрів політичного дискурсу як мережі готових, випрацюваних суспільством форм спілкування у різноманітних ситуаціях, стереотипних соціальних практик із характерними інтенціями. У подальшому вони пов'язують свої напрацювання з аналізом комунікативних і маніпулятивних, сугестивних стратегій і тактик, ролей (крім зафіксованих «батько», «син», «учень», «професіонал», «аматор»), особливостей інтерактивного спілкування, мовних портретів представників політикуму (зокрема у зіставленні із застосуванням лінгвокультурологічного підходу), з визначенням різноманіття інтенцій жанрово-стильових різновидів політичних текстів, із вивченням політичної метафорики, міфології тощо (с. 22 — 25). Акцентуючи увагу на зв'язку знаків (слів, висловлень, сентенцій, мікро- та макротекстів; слів-символів, міфологем, ідеологем, комунікативних стереотипів) із суб'єктами політичного дискурсу, дослідниці повсякчас зауважують про реалізацію на практиці конкретного текстового змісту категорій «експресивність», «оцінність», «інформативність», «фатичність», «ритуальність», «аргументативність», «маніпулятивність», «адресність», «подійність», «діалогічність», «конфліктність», «іміджевість», «стереотипність», «індивідуальність», «толерантність», «інтолерантність» тощо.

Уже на сьогодні мовний аналіз політичних текстів засвідчив такі важливі спостереження: «Одноманітність і абстрактність політичних програм не сприяє активізації реципієнтів, тому політичні суб'єкти вдаються до урізноманітнення програм на композиційному та семантичному рівнях» (с. 74); «Політичні мовленнєві жанри постійно розвиваються, виникають нові жанрові різновиди відповідно до комунікативних потреб сьогодення, що спричинено потребою потужного впливу на потенційних реципієнтів під час політичних кампаній» (с. 215). Помічену жанрово-стильову динаміку варто відбити у певній хрестоматії, кафедра прикладної лінгвістики могла у подальшому започаткувати створення національного корпусу політичних текстів, зокрема й попередніх періодів історії Української державності.

У напрямку політичної дискурсології перспективне опрацювання проблем української політичної слоганістики (зокрема й у порівнянні з рекламною), політичної блогеристики, політичної когнітивістики, політичної риторики, політичної лінгвоперсонології (з урахуванням вербальних і невербальних засобів комунікації) тощо. Отже, рецензована засаднича праця прислужиться кожному, хто працює з текстами ЗМІ, журналістам, кого цікавлять проблеми сучасного комунікативного та мовленнєвого впливу, питання історії та сучасного ціннісно-аксіологічного змісту мови політики.

Рецензію отримано 25.06.2019

S.P. Bybyk

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

#### FORMATION OF MODERN POLITICAL DISCUSSION

Review of: *Kondratenko, N.V., Stry, L.I., Bilinska, O.S. (2019). Linguopragmatics of political discourse: the typology of speech genres. Odessa: Astroprint*

The review actualizes the problem of the development of political linguistics, political discourse. The proposed text analyzes the main achievements in the field of Ukrainian discourse, in particular the study of the language of politics, which is presented in specific stereotyped linguistic genres.

It was noted that the research was carried out at a high scientific, theoretical and practical level. Future prospects for the representatives of the Odessa School of Political Linguistics were determined.

**Keywords:** *political linguistics, political discourse, Odessa school of political linguistics, language genre, dialogicity of the text.*

---

УДК 811.162.1:811.161]-115

Г.Л. Аркушин

Східноєвропейський національний університет  
імені Лесі Українки, м. Луцьк

## **СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКО-СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО МОВНОГО СУМІЖЖЯ**

Рецензія на: **D.K. Rembiszewska, J. Siatkowski.**  
**Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia**  
**wyrazowe.** Warszawa, 2018

---

Насамперед зазначимо, що сучасні тлумачні словники — і СУМ з додатковим томом (у двох книгах), і ВТСУМ — не подають лексеми *суміжжя*, натомість знаходимо такі тлумачення: *пограниччя* ‘місцевість біля кордону’ (СУМ VI: 722 — без ремарок; ВТСУМ: 819 — із вказівкою *заст.*) та *прикордоння* ‘територія, розташована біля кордону’ (у СУМ VII: 643 і ВТСУМ: 935 — із позначкою *розм.*). Однак у таких тлумаченнях основне значення — ‘*територія вздовж державного кордону*’, що, звичайно, не може позначати мовні чи етнокультурні межі, зокрема польсько-українські, які не завжди збігаються з адміністративними межами, а у випадку Польщі, — навіть на десятки та сотні кілометрів на захід від сучасного східного кордону, тому для позначення таких меж використовуватимемо термін *суміжжя* (мовне).

Повністю погоджуємося з думкою відомого польського мовознавця-діалектолога Ф. Чижевського, що «політична границя часто проходить інакше, ніж границя мовних і етнокультурних явищ» (Czyżewski F. *Badania etnolingwistyczne na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim — uwagi metodologiczne.* *Pogranicze. Polska — Ukraina.* Rocznik naukowy. Lublin, 2006. S. 19), тобто ні державні кордони, ні адміністративні межі

© Г.Л. АРКУШИН, 2019

не можуть претендувати на різку віддільну лінію однієї мови від іншої, як і не можуть чітко розділяти діалекти тієї самої мови, — тут обов'язково будуть перехідні зони та відбуватиметься «накладання» більш уживаного / новітнього з поступовим витісненням «менш вартісного» / старого. Слід урахувати і те, що зміна державних кордонів вносить поступові зміни й у мову жителів пограниччя (підтвердженням цього може бути зміна кордонів Польщі упродовж ХХ ст.), адже кожна держава одразу ж «нав'язує» свою мову, насилає своїх урядовців, заохочує до переселення *осадників* та швидко знаходить «перекинчиків» серед корінного населення, хоч мовне суміжжя знаходиться далеко від цієї політичної розмежувальної лінії.

Аналізові сучасного мовного польсько-східнослов'янського суміжжя присвячена монографія польських дослідників Дороти-Кристини Рембішевської та Януша Сятковського. Зауважимо, що ці автори не вперше звертаються до аналізу мовного суміжжя, зокрема українсько-західнослов'янського, використовуючи для цього і лексичні карти Загальнослов'янського лінгвістичного атласу (OLA), пор. статтю «Українська мова і її діалекти в Загальнослов'янському лінгвістичному атласі» («Język ukraiński i jego dialekty w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym») (TeKa Komisji Polsko-ukraińskich związków kulturowych. Tom IX. Lublin, 2014. S. 131 — 142). Крім цього, їхньому авторству належать ще багато інших опублікованих та підготовлених до друку досліджень.

У дослідженні по-новому проаналізовані деякі факти з мовного польсько-східнослов'янського суміжжя, матеріали якого уміщені в ЗЛА (OLA). У вступі автори зазначають: «Узяті до уваги в ЗЛА з тих теренів лише польські матеріали викликано насамперед „патріотизмом”, що великою мірою фальшує мовну реальність. Так само використання з прикордонних територій, навіть із самої Білосточчини, винятково східнослов'янських матеріалів теж було б спрощенням, тільки вже в інший бік» (с. 19). Доведенню цієї думки і присвячена рецензована монографія.

Про позицію авторів свідчить хоча б такий підрозділ — «Матеріали з Хорощинки у Більському повіті (п. 307 ЗЛА) як приклад несумлінного підходу до проблематики міжнародних мовних контактів» («Materiały z Choroszczyńki w powiecie białskim (p. 307 OLA) jako przykład nierzetelnego podejścia do problematyki międzysłowiańskich kontaktów językowych») (с. 20 — 59). Зазначено, що в цьому невеликому населеному пункті проживають як поляки, так і українці, тому й до сьогодні тут залишився поділ на польську й українську частини, а тому й реально функціонують дві говірки — східнослов'янська (українська) і західнослов'янська (польська). І хоч для ЗЛА програму-питальник заповнено матеріалом як з польської, так і з української говірки, але чомусь у вже виданих і в наступних підготовлених томах ЗЛА скартографовано переважно польський матеріал, що дуже розчарувало Д.-К. Рембішевську і Я. Сятковського, пор. (подаємо в оригіналі): «...Osoby przygotowujące materiał z Choroszczyńki postąpiły w sposób nieprzemysłany i niekonsekwentny» (с. 21). Протилежний приклад: у дванадцятому томі ЗЛА, підготовленому московською групою науковців, з Хорощинки

використано лише український матеріал (крім одного польського слова!), що, безперечно, викликало негативну реакцію науковців, тому на засіданні діалектологічної комісії у Белграді 2018 р. вирішено з цього н. п. паралельно подавати як українські, так і польські форми.

Як стверджують автори, таке вільне поводження з матеріалом іноді призводить і до курйозів: у десятому томі ЗЛА записи з Хорошинки до половини видання вміщені з польської, а далі — з української говірки, при цьому в коментарях останні потрактовані як запозичення з української та білоруської мов (!), хоч українська говірка значно давніша, а польський фільварок був заселений дрібною шляхтою з поблизу Тучної лише на початку ХХ ст.

Для підтвердження своєї думки про необхідність паралельного картографування польського й українського матеріалу автори вмістили велику таблицю (с. 23 — 50) відповідей з Хорошинки на 860 питань програми, при порівнянні яких виявилось існування багатьох відмінностей між двома говірками не тільки на фонетичному чи морфологічному рівнях, а й словотвірному та лексико-семантичному. Тому паралельне картографування — це надійна інтерпретація матеріалу з такого складного двомовного середовища, що існує в одному населеному пункті. Гарним прикладом для такого картографування двомовності може слугувати «Атлас польських та українських говірок Володавщини» («Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy») Ф. Чижевського (Люблін, 1986).

Значна частина монографії присвячена аналізу лексичного матеріалу (с. 60 — 232). Докладно розкрита етимологія кожної лексеми, не оминаючи «гострих» кутів, схарактеризовані їхні сучасні значення у говірках східної Польщі і визначено територіальне поширення. І хоч багато лексем праслов'янського походження, але авторам вдалося переконливо довести їхнє запозичення зі східнослов'янських мов, причому такі українізми функціонують у польських говірках навіть далеко на захід від польсько-східнослов'янського мовного суміжжя.

Українізми та білорутенізми визначалися за такими ознаками: *cepilno* 'держак ціпа' (спрощення *dl > l*); *holoble* 'дишель' і *duha* 'хомут' (наявність *h*); *korowaj* і *koromysło* (повноголосся) та ін. Частина запозичень зазнала впливу польської фонетики, пор.: *\*čelověčьkь*, *\*čelověčьko* 'зіниця ока', *woloczebne > włoczebne* 'великодне вітання', *bodak > bodziak* 'лопух', *odliuga > odliga* 'відлига' та ін. В поодиноких випадках виявлені лексеми, що характерні для говірок декількох мов, напр., діалектна назва *wyszki* 'горище в клуні (хліві) для зберігання сіна', яку автори вважають білорусько-українсько-словацько-польською інновацією, що її поступово витісняють нові конструкції німецького походження.

Безперечно, час вносить свої корективи у функціонування українських говірок східної Польщі. Ще в 90-х рр. ХХ ст. після ознайомлення з підляськими говірками (південними і північними) та відповідною науковою літературою ми стверджували, що «навіть побіжне ознайомлення із ... дослідженнями показує, як стрімко на схід пересувається міжмовна

границя, як зменшується територія поширення українських говірок» (Аркушин Г. Голоси з Підляшшя. Луцьк, 2007. С. 8). І таких населених пунктів на Підляшші, як Хорошинка, досить багато, — у них українська говірка значно давніша за польську, яка сформована з різнотериторіальних переселенців переважно у ХХ ст., рідше ХІХ, тому в польській науковій літературі наявне розрізнення: *давні етнічні польські говірки* || *старі польські говірки* (*dawne etniczne gwary polskie* || *stare gwary polskie*) — це насамперед мазовецькі та малопольські на Підляшші, і *нові польські говірки* (*nowe gwary polskie*), що постали на східнослов'янському субстраті.<sup>1</sup> Тут зауважимо, що на Підляшші нам не траплялися двомовні села, у яких би польська говірка була давнішою за українську.

Тому картографування одночасно зафіксованого діалектного матеріалу з цих різносформованих говірок одного н. п. матиме і певні відмінності, бо одна більш давня, інша — новожитня. Але як це передати за допомогою картографування?

Зазначимо, що в україністиці є досить вдала спроба картографування різночасового матеріалу — це «Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнословобожанських говірок» К. Глуховцевої (Луганськ, 2003), який подає інформацію на двох часових зрізах — кінець ХІХ і кінець ХХ ст. Однак цей досвід не підійде для картографування мовного матеріалу, наприклад з Хорошинки, оскільки тут записи зроблені з двох говірок в один і той самий період. Може б, для такого розрізнення використовувати різного розміру картографічні знаки — для старожитньої говірки більші, для новоствореної менші? А в кольорових атласах ці відмінності може б передавати за допомогою кольорів? Думаємо, що діалектологи зможуть знайти загальноприйнятий принцип такого картографування.

Ось на такі роздуми наштовхує ця монографія, ставлячи ряд питань, на які діалектологи повинні дати однозначні відповіді. Дослідження варшавських науковців — це зразок для наслідування наступних опрацювань лексики на мовному суміжжі. Крім цього, вражає уміщений довідковий та різний додатковий матеріал: бібліографія з понад чотирьох з половиною сотень позицій, до видання додано 6 карт та дібрано 10 фотоілюстрацій, серед яких навіть художні полотна із зображеннями аналізованих назв реалій (*будяки, коромисло, маслениця* та ін.), укладений індекс проаналізованих лексем, а також індекси польських та українських слів із Хорошинки. Таке опрацювання зафіксованого і проаналізованого матеріалу свідчить, що найголовніше у сучасних діалектологічних (і не тільки!) дослідженнях — не лише зафіксувати, а й правильно інтерпретувати мовний матеріал та показати реальність без будь-яких суб'єктивізмів (без того «патріотизму», про який пишуть автори), щоб об'єктивно представити мовний світ діалектоносіїв.

Рецензію отримано 23.09.2019

<sup>1</sup> Докладніше див.: Czyżewski F. Mowa «tutejsza» mieszkańców wschodniej Lubelszczyzny. Dwa aspekty: naukowy i potoczny. Lublin (у друці).



*H.L. Arkushyn*

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk

#### CURRENT PROBLEMS OF POLISH-EAST SLAVIC CONVERSATION STUDIES

Review of: *D.K. Rembiszewska, J. Siatkowski. (2018). Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe. Warszawa*

The review is devoted to an analysis of the monographs of well-known Polish linguists Rembiszewska R.-K and Siatkowski Ya. “Polish-Eastern Slavic Frontier”, which analyzes in detail lexical maps of The Slavic Linguistic Atlas from eastern Poland, where Polish and Ukrainian dialects still exist. The authors pointed out some conflicting points when mapping materials from such bilingual settlements.

**Keywords:** *The Slavic Linguistic Atlas, lexical maps, mapping, Polish–East Slavic Conversation Studies.*

---

УДК 811.162.2'282'374

М.М. Ткачук

Інститут української мови НАН України, м. Київ

## **НОВА ПРАЦЯ З УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ: У ПОШУКАХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ФОРМИ**

Рецензія на: **Голянич М. Мовний портрет  
села Тюдів. Словник у двох томах. Т. 1: А – М.  
Івано-Франківськ, 2018**

---

Останніми десятиліттями українська лінгвістика збагатилась дослідженнями з діалектної лексикології, проте перелік діалектних лексиконів як для великого обшину, який обіймають українські діалекти, досі залишається незначним.

Кожна праця, що представляє говір, групу говірок чи окрему говірку, — це неоціненний крок до створення повного лексичного образу української народної мови. Прикметно, що більш-менш великих словників однієї говірки (як виняток — двох), опублікованих в останні кілька десятиліть, в українській лінгвістиці не так багато; з-поміж них: «Словарь карпатоукраинского торуньского говора: с грамматическим очерком и образцами текстов» С.Л. Ніколаєва та М.М. Толстої (Москва, 2001); «Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» І.В. Сабадоша (Ужгород, 2008), «Словник села Тилич на Лемківщині» Є. Турчин (Львів, 2011), «Словник гуцульських говірок Річки та Яворова» М. Астаф'євої та Г. Воронич (Івано-Франківськ, 2014); «Слова з Болехова» Ю. Гнатишака (Львів, 2017; підготовлений львівськими лексикографами); інші праці — здебільшого невеличкі добірки словникових матеріалів, як-от: «Словник-пам'ятник. Діалектний словник села Поляни Мараморощського комітату» О. Бевки (Ніредьгаза, 2004)

© М.М. ТКАЧУК, 2019

чи «Скарби гуцульського говору: Березові» М. Негрича (Львів, 2008). Усі ці дослідження різнопланові за охопленням діалектних ареалів (хоча переважно це південно-західне наріччя) і способом представлення лексики.

З-поміж українського діалектного словникарства привертає увагу перша книга двотомового словника «Мовний портрет села Тюдів» Марії Голянич. Не даремно «портрет», адже книга в усьому різноманітті відтворює не лише лексику і фразеологію (у першому томі вміщено понад 7,5 тисяч словникових статей), а й фонетику, наголос, граматику рідної авторці гуцульської говірки. Досконале знання говірки та системне записування й перевіряння кожної лексеми контекстом слововживання дозволило з такою глибиною репрезентувати унікальний лексикон села Тюдів Косівського району Івано-Франківської області, точно відтворити семантику й конотацію мовних одиниць.

Окрім власне словникової частини, видання складається з кількох передмов — «Просторінь народного слова Гуцульщини» П.Ю. Гриценка, відповідального редактора словника, та вступу М.І. Голянич, де докладно схарактеризовано історію села, зміст словника та основні мовні риси говірки села Тюдів. Обидві передмови скеровують читача до правильного розуміння як значення цієї лексикографічної праці загалом, так і конкретних мовних явищ зокрема.

Книгу органічно доповнюють світлини з краєвидами Тюдова, обрядовими реаліями, давні фото гуцулів у національних строях; ці зображення також прокоментовано — подано транскрибовані уривки текстів, що їх пояснюють.

Сам лексикон, хоч і побудований за моделлю традиційного діалектного словника, проте своїм наповненням відрізняється від узвичаєних сьгодні лексикографічних праць.

Як реєстрове слово у словнику винесено одиничну лексему, словосполучення, порівняльний зворот або фразеологізм (у широкому розумінні), яких, зауважимо, у лексиконі значна кількість; омоніми подано як окремі реєстрові слова: **ЖУРИТИСЕ**<sup>1</sup> — сумувати, тужити; **ЖУРИТИСЕ**<sup>2</sup> — видавати (про курку) специфічні звуки, коли вона хоче знести яйце.

Прикметно, що авторка не прагнула до «класичного» в діалектній лексикографії протиставлення *діалектне* : *літературне*; так, з-поміж реєстру словника виокремлюються слова з ідентичними літературним значеннями (деякі слова відрізняються вимовою): **БАВИТИ** — доглядати, няньчити дітей; **БАГНІСТІЙ** — похідне від БАГНА; **БРАМА**, -и — ворота, здебільшого великі; **ЗАЗУЛЯ (ЗОЗУЛЯ, ЗУЗУЛЯ)**, -і — зозуля. Це особливо помітно у випадках, коли до таких слів наведено похідні, яких немає в літературній мові, напр.: **ГАВА**, -и — 1) *дит.*, собака; 2) вигадана істота, якою лякають дітей; **ГАВКАТИ** — 1) видавати «гав» (про собаку); 2) *знев., перен.* говорити. Хоча (припускаємо, що для економії обсягу словника) випущено деякі загальноновживані лексеми, які функціонують у говірці самостійно й увійшли в словник лише як компонент словосполуки (напр.,

іменник *голова́* при розлогодному фразеологічному гнізді з цим опорним компонентом). Загалом вільне ставлення до диференційності в рецензованому виданні дозволило повніше відтворити не лише неповторну лексико-семантичну систему Тюдова, а й її фонетичні й граматичні риси.

Рецензований словник містить різну за походженням лексику — як питомі українські форми (зокрема давні інфінітиви — **БІЧІ**; **ВІБІЧІ**), так і ті, що сягають інших мов (напр., запозичені з польської мови: **КОНФІТУРИ**, -ив — варення; **КОНТЕНТНИЙ** — 1) задоволений; з угорської: **КОШУТ** (**КУШУТ**) — кукурудзяне стебло; церковнослов'янський з походження вислів **МАННА НЕБЕСНА**); відмінні за часом і джерелом появи в говірці назви (напр., новіша лексема **МО́ДА**, -и — звичка); усе це забезпечує повне відтворення лексичної системи говірки с. Тюдів.

У словнику вміщено багато назв локальних реалій, про які відомо лише мешканцям цього соціуму, часто це описові номінації (**ДИЛ**, -олу — [...] 2. Територія сіл, розташованих далі, вниз від Тюдова, де «поля»; **КОЛІЙОВИЙ ХЛІП** — спечений на дровах хліб, який продавався у спеціалізованому магазині біля вокзалу; **ЛІСОВІ ХЛЮПЦІ** — бійці УПА), про що зазначає й автор передмови до видання (с. 10).

Словник говірки с. Тюдів може бути джерелом ономастичної інформації, адже містить чимало мікротопонімів: **ГРИГО́РЧИНЕ**, -ого — назва частини схилу гори в Тюдіві; **КОСТЕВІ**, -ів (-ий) — назва частини лісового масиву; **МЛИНІВКА**, -и — назва струмка, завдяки якому колись працював млин.

Важливо, що словник уводить у науковий обіг нові мовні одиниці, нову семантику, раніше не фіксовану в лінгвістичних джерелах з цієї території (проте іноді наявну в інших ареалах), слова, відзначені в іншому фонетико-словотвірному оформленні, чи й узагалі такі, що залишилися поза увагою дослідників: **ЗАОСЕНУВАТИ** — виконати всі осінні роботи; **ЛЕМШТИ** — дуже швидко йти; **КРАЙНЕ МУС** — дуже необхідно; про останній термін виконання чогось.

Намагаючись полегшити користування словником та вияскравити системні зв'язки в лексичній системі говірки Тюдова, М. Голянич спробувала подати перехресні відсилання — насамперед до повних синонімів у словнику (напр.: **ДЗЕР**, -у — сироватка, яку отримують при скисанні молока, виготовленні сиру; **ЖИЇТИЦЯ**, -і — те саме, що **ДЗЕР**) та слів із подібним значенням (**БУЛЬБОНА**, -и — найглибше місце в річці з постійним водоворотом. [...] Див. **КРУТІШ**; **КРУТІШ**, -іжя — вир), хоча, здається, зробити це вповні в такому осяжному виданні просто не вдається можливим.

На тлі інших діалектних лексикографічних праць словник говірки с. Тюдів є особливим ще й тим, що завдання, яке поставила перед собою авторка — відтворити якомога точніший портрет рідної говірки, спонукав її до подання широких контекстів уживання слів — розлогих оповідей, переказів та легенд, казок, прислів'їв та приказок тощо (див., наприклад, ілюстрацію вислову **ДІВКА З ЗАКОРСАНИМИ П'ЄТАМИ**; лек-

семи **ІКОС** тощо). Великі контексти не лише ілюструють слововживання, а й змальовують ситуацію спілкування через колоритні діалоги носіїв говірки, яких в ілюстраціях до словникових статей також подано чимало. Подібне представлення матеріалу — із широким ілюстративним контекстом — уже апробоване в окремих працях (Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів, 2013; Грицак М. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської обл. Київ, 2017. Вип. 1: А — Б та, почасти, у виданні Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах). Львів, 2008, що містить й організований за ідеографічним принципом словник лексики традиційного гуцульського пастухування), проте ще не набуло поширення в діалектній лексикографії.

Такий спосіб організації говіркового матеріалу є дуже важливим, адже формує широку дослідницьку базу, на підставі якої можна вивчати не лише окремі словоформи, фонетичні й граматичні явища, а й синтактику, сполучуваність мовних одиниць, контекстні зв'язки й особливості побудови тексту.

Водночас словник говірки Тюдова — це неоціненне джерело для дослідників українського фольклору та народних звичаїв, адже чимало словникових статей та мікротекстів-ілюстрацій зорієнтовані на відтворення традиційної культури, напр., див. словникові статті: **«БЕСКО-НІЧЬНИК»**, -а — назва орнаменту на писанці у вигляді спіралі; **ГРАДИВНИК**, -а — згідно з віруванням, людина, що «відвертає град»; «мольфарь»... ; **ДОБРИЙ НА ПЕРЕХИТ** — вислів акумулює вірування: добра людина, яка перейшла комусь дорогу, може принести успіх, сприяти досягненню певної мети («чоловік скористаї, їк хтос добрий перейде дорогу») тощо.

Читаючи дібрані до словникових статей ілюстрації, неминуче поринаєш у гуцульський світ. Цьому сприяє широка тематика наративів, що охоплює різні аспекти позамовної дійсності: нейтральну лексику, яка номінує основні предмети, явища дійсності та процеси, побутову лексику, номінації, що стосуються традицій та обрядів, образні, емоційно-оцінні номени. Обмежено представлено лексику деяких ремесел (напр., лісо-сплаву, кравецтва тощо), а також номени з багатьох предметних сфер (таких як фіто- чи зоономінація); натомість надзвичайно різноманітна дієслівна лексика, подана в словнику. Подивовує велика кількість лексем і фразем, якими самі діалектоносії характеризують свою говірку, мовлення, процес говоріння.

Вражає багатство образних та фразеологічних висловів, поданих у лексиконі; з окремими опорними словами гніздо фразеологізмів та стійких сполук може сягати понад 80 (!) — див., напр., гніздо із **ДАТИ (ДАВАТИ): ДАТИ (ДАВАТИ) В ГУК** 'вдарити (бити) по губах', **ДАТИ ВИД (ПОВИТ, ПОДЛУК) СВОГО ЗАВТІКУ** 'ділитися з кимось настільки, наскільки дозволяє матеріальна спроможність', **ДАТИ (ДАВАТИ, КИНУТИ) В ПОВНИЦУ** 'обдарувати чимось молодих під час весільної

обрядодії — повниці’, **ДАТИ (ДАВАТИ) НАВІДЛЮ (НАВІДЛЮ)** ‘вдарити навідліг’, **ДАТИ (ДАВАТИ) НА НИШ** ‘пригостити особу, яка допомагала заколотити кабана, свіжиною’ тощо.

Розлогі словотвірні гнізда дають матеріал для дослідження процесів словотворення, мотивації та етимології слів (напр., **КАГЛА, КАГЛА ВТЄЛА (УБ’Є, МОЖЕ ВБИТИ, УТТЄТИ) КОГОС, КАГЛЄНИЙ, КАГЛЄНКА, КАГЛЄРЬ, КАГЛОВ ПРИБИТИЙ (ПРИШИБЛЕНИЙ)** тощо).

В описі семантики авторка словника відходить від лексикографічної традиції, обираючи головним завданням її максимальну деталізацію. Прагнучи до якнайповнішого відтворення значень лексикографованих слів та словосполук, М. Голянич у деяких випадках дає розлогий коментар-опис, незвичний для класичного діалектного словника: **ВИБИВАТИСЕ ПИСАНКАМИ** — своєрідна гра-обрядодія: на Великдень (після Служби Божої й освячення дори, коли всі вже розговорилися) у певному місці збираються діти, молодь (рідше — люди старшого віку) і «вибиваються» писанками; виграє той, у кого при «вибиванні» писанка залишилася цілою; хто програв, віддає «переможцю» свою розбиту писанку; **БУТИ, ЇК (ІК) МАТУЦЯ (МАГУТЯ)** — про неакуратну жінку, яка не дуже звертає увагу на свій зовнішній вигляд, зокрема на те, яка на голові хустка і як зав’язана тощо. Іноді замість семантики подано відсилку до синоніма-дублета чи іншої форми, напр.: **ВИНДЗАРНЯ**, -і — те саме, що **БУЖАРКА, ВОЗНИЦЯ**.

Рецензований словник не обтяжений семантичними ремарками; у словникову статтю винесено лише найнеобхідніші; здебільшого на розсуд та кваліфікацію читача залишено граматичні особливості, тематичну класифікацію лексики, хоча іноді наявні стилістичні ремарки на кшталт *зруб., евф.* та ін.

Словник дає багатий матеріал для мовознавців, адже відбиває широку варіантність форм (як лексико-словотвірних, так і фонетико-граматичних, синтаксичних), подаючи які, авторка намагалася якнайточніше змалювати мовний портрет говірки с. Тюдів, основні мовні риси якого вона схарактеризувала у вступі. У виданні використано спрощену фонетичну транскрипцію, проте це розширює коло потенційних користувачів словником.

Зауважимо, що лінгвістам, яким доводилося укладати діалектний словник, особливо на підставі такого багатого діалектного матеріалу, відомо, як іноді не просто уніфікувати його під час лексикографування. Очевидно, із цим пов’язана деяка непослідовність у поданні фонетичних та словотвірних варіантів слова. Іноді безсумнівні фонетичні варіанти відтворено як окремі реєстрові слова, часом — із дублюванням фонетичних форм у дужках (напр., наявні дві словникові статті **ВИВЕРЧІ (ВИВЕРЧІ)** та **ВИВЕРЄЧІ (ВИВЕРЧІ)**), іноді ж — в одній словниковій статті як варіанти (**ГІТЬКАТИ (ГІТЬКАТИ)**).

У поданні словотвірних варіантів слова також не дотримано однаковості; зокрема це стосується дієслів доконаного / недоконаного виду, утворених різними афіксами: так, у словнику використано різні моделі

подавання таких форм, зокрема розведено реєстрові: **ВИДДИХА́ТИ** — відпочивати; **ВИДДИХНУТИ** — докон. до ВИДДИХА́ТИ; вміщено окремі словникові статті для **ВПАНТРА́ТИ (ВПАНТРУВА́ТИ)** та **ВПАНТРУВАТИ (ВПАНТРА́ТИ)**; **ВИЧЄКУВАТИ** та **ВИЧІКАТИ (ВИЧІКАТИСЕ)**; об'єднано в одну словникову статтю і подано за моделлю варіантів: **ГАРКАТИ (ГАРЧЄТИ, ГАРКНУТИ)** — *знев., перен.*, кричати (крикнути) на когось, грубо відповідати (відповісти) комусь; проте одна стаття — для **ЗАКОЦЮБИТИ (ЗАКОЦЮБНУТИ)** — змерзнути; замерзнути.

Уважаємо, що деякі слова, подані як варіанти в дужках до реєстрового слова, варто було б винести в окремі словникові статті, оскільки їх не можна кваліфікувати як фонетичні чи словотвірні варіанти слова, напр.: **ГАЛА́ (ГАЛА́СВІТА)** — *присл.*, у світ за очі; невідомо куди.

Наведені міркування не применшують значення цієї унікальної лексикографічної праці, яка подає широкий, ґрунтовний та автентичний матеріал з однієї архаїчної гуцульської говірки. Словник «Мовний портрет села Тюдів» став помітною подією в українській діалектології, адже це новий тип лексикографічної праці — не просто фундаментальний, докладний лексикографічний опис говірки, а джерело нової лексики, семантики, широких контекстів, що справді «портретують» говірку. У науковий обіг уведено надійний лінгвістичний матеріал, що становить обширну базу для лінгвістичних, культурологічних та фольклористичних студій, адже контексти, вміщені у словнику, — це невичерпне джерело нової мовної інформації й народних знань та уявлень, що відтворюють неповторну мовну картину світу гуцулів.

Рецензію отримано 23.06.2019

М.М. Tkachuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Science of Ukraine

NEW WORK ON UKRAINIAN DIALECTOLOGY:  
IN THE SEARCH FOR DICTIONARY FORM

Review of: *Holianych, M.* (2018). Language portrait of Tiudiv village.  
Dictionary in two volumes. Vol. 1: A — M. Ivano-Frankivsk: Lileya-NV

The review reveals the value of the dictionary of the one archaic Hutsul dialect as an important source of empiric information for researchers of dialects, onomastics, folklife culture and history. The differences from traditional lexicographic dialectal works are emphasized; this refers to the particularities of the vocable exposition, the inclusion to the glossary of a large number of phraseological units, lexicalized phrases, figurative expressions, etc.; the interpretation of their semantics; illustration of the word usage by broad contexts, i. e. mini texts of diverse topics, that distinguishes the peer-reviewed work.

**Keywords:** *dialect dictionary, Hutsul dialect, dialectal mini texts.*

УДК 811.161.2

Л.В. Рябець

Інститут української мови НАН України, м. Київ

## **МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «СЛОВ'ЯНСЬКІ ДІАЛЕКТИ В СИНХРОНІЇ ТА ДІАХРОНІЇ»**

23 — 24 травня 2019 р. в Інституті української мови НАН України відбулася Міжнародна наукова конференція «Слов'янські діалекти в синхронії та діяхронії». У науковому заході взяли участь діалектологи з провідних вищих навчальних закладів України (Вінниця, Глухова, Житомира, Ізмаїла, Кам'янця-Подільського, Києва, Кривого Рогу, Луцька, Львова, Одеси, Слов'янська, Старобільська, Ужгорода, Умані, Черкас, Чернівців) та науково-освітніх установ Білорусі, Росії, Молдови, Польщі, Хорватії. Конференція тривала два дні. Роботу було організовано у форматі пленарного та секційних засідань. Загалом виголошено 59 доповідей.

Учасники конференції обговорили деякі аспекти методики збирання і збереження діалектного матеріалу та методів діалектологічних досліджень; проблеми вивчення старожитніх, новостворених діалектів та переселенських говірок; проаналізували окремі діалектні явища на окремих мовних рівнях у різних часових вимірах тощо.

Формуючи проблематику конференції, організатори намагалися врахувати й охопити якнайширше коло питань. У низці доповідей порушено проблеми номінації в діалектах та дослідження семантичної структури окремих груп лексики. Приділено увагу знакам української етнокультури, мовній особистості діалектоносія, його мовній картині світу; наголошено на важливості опрацювання

© Л.В. РЯБЕЦЬ, 2019



архівних фондів як важливого джерела діалектологічних досліджень. Прозвучали також доповіді про інтерактивні карти говорів як новий спосіб репрезентації діалектних даних та новітні прийоми в дослідженні загальнослов'янського діалектного простору. Не оминули увагою питання історії діалектологічних наукових шкіл та життя й діяльності відомих діалектологів.

Із вітальним словом до учасників конференції звернувся директор Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор **Павло Юхимович Гриценко**.

На пленарному засіданні виголошено низку фундаментальних доповідей. Зокрема, обговорено питання теорії та методики вивчення діалектів у загальнослов'янському контексті (**П.Ю. Гриценко** (Київ) «*Слов'янський контекст діалектних явищ: проблеми і виклики*»). Польські колеги поділилися досвідом із методики укладання діалектних словників (**Є. Суротюк** (Познань) «*Językowo-kulturowa wspólnota wsi słowiańskiej a dokumentacja leksyki gwarowej*») та створення електронного корпусу діалектного мовлення (**Г. Грохола-Щепаник** (Краків) «*Język regionalny jako kod niestandardowy w tworzeniu korpusu elektronicznego*»). Білоруські діалектологи, які багато років працюють у міжнародному колективі *Загальнослов'янського лінгвістичного атласу*, свої доповіді присвятили проблемам білоруських та українських діалектів на тлі всеслов'янському (**В.П. Русак** (Мінськ) «*Асаблівасці рэалізацыі ўсходнеславянскага акання: на матэрыялах “Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа”*»; **М.П. Антропов** (Мінськ) «*Назвы вяскёлкі ў матэрыялах “Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа”: погляд з беларускага боку*»). Представниця московської діалектологічної школи **М.М. Толстая** (Москва) зосередила увагу на аналізові особових займенників, що функціонують у карпатських говірках («*К употреблению личных местоимений в карпатоукраинских говорах*»).

Під час конференції працювало п'ять секцій: 23 травня — «*Актуальні проблеми вивчення структурних рівнів слов'янських діалектів*», «*Проблеми лінгвогеографії та новітніх прийомів у дослідженні загальнослов'янського діалектного простору*»; 24 травня — «*Мовна картина світу діалектоносіїв крізь призму лексики і фразеології*», «*Шляхи інтерпретації діалектних явищ*», «*Джерела дослідження діалектів. Діалектна основа літературної мови*».

Низку доповідей було присвячено аналізу окремих діалектних явищ на різних мовних рівнях у синхронії та діахронії, зокрема доповідачі торкнулися питань словозміни іменника (**Ж. Кобус** (Познань) «*Studia nad fleksją rzeczownika w gwarach wielkopolskich — założenia badawcze, charakterystyka badań, wnioski*»; **Д.А. Марєєв** (Глухів) «*Трансформація елементів словозміни іменників (множина та pluralia tantum) у східнополіських говірках української мови*»; **М.В. Вербовий** (Кривий Ріг) «*Із спостережень над закінченнями родового відмінка множини іменників I та II відмін у говірках Криворіжжя*»), функціонування нестягнених форм прикметника (**І.В. Симошенко** (Київ) «*Поширення повних нестягнених прикметникових флексій у східнополіському діалекті*»), формування словотвірних гнізд (**Т.О. Ястремська**

(Львів) «Формування словотвірного гнізда: діахронійний аспект») та інших аспектів діалектного словотвору (**І.Я. Філак** (Ужгород) «Дериваційна база семантичних діалектизмів»; **О.В. Юсікова** (Київ) «Творення дієслів з оцінною семантикою в говірках Закарпаття»), опису окремих інтонаційних характеристик (**Н.С. Вербич** (Київ) «Інтонаційні параметри гендерної варіантності діалектного мовлення») та особливостей функціонування деяких фонетичних явищ у діалектному мовленні (**Г.Л. Аркушин** (Луцьк) «Рефлекси \*ě у сучасних красновільсько-осницьких говірках»; **О. Тимко-Дітко** (Загреб), **Ю.В. Юсип-Якимович** (Ужгород) «Рефлекси \*dj, \*tj у слов'янських діалектах»), питань взаємодії діалектної та літературної мови (**Л.В. Дика** (Київ) «Варіативність у діалектній та літературній мовах (на прикладі префікса і прийменника од / від)»).

У багатьох доповідях висвітлено проблеми номінації в діалектах (**С.С. Поліщук** (Одеса) «Найменування садовини в говірках Середнього Надбужжя»; **Н.М. Дяченко** (Житомир) «Засоби репрезентації категорії оцінки в діалектному тексті (на матеріалі середньополіських говірок)»; **Л.Я. Колеснік** (Київ) «Характерологічні назви в говірках українського Карпатського регіону»; **О.М. Холодъон** (Київ) «Невербальні засоби вираження семантики дієслів Східного Полісся»; **О.І. Чаган** (Львів) «Номінація приміщень для утримання домашніх тварин та птиці в бойківських говірках»; **Т.Б. Бобер** (Черкаси) «Назви хустки в середньонаддніпрянських говірках») та дослідження семантичної структури окремих груп лексики (**М.В. Поістогова** (Київ) «Семантична структура ботанічної лексики східнопольських говірок»; **З.С. Мацюк** (Луцьк) «Неофразеологія: етимологія, семантика та територіальні зрушення»; **Г.В. Шкурко** (Ужгород) «Семантичні процеси в лексиці традиційного транспорту та комунікацій в українських говорах Закарпаття»; **І.В. Пустовіт** (Київ) «Структурно-семантична організація назв болота в говірках Лівобережної Черкащини»).

Вивчення лексичних особливостей говірок знайшло відображення в доповідях, присвячених здобуткам і тенденціям розвитку діалектної лексикографії (**Г.І. Мартинова** (Черкаси) «Словник середньонаддніпрянських говірок: географія реєстрових слів»; **В. Osowski** (Познань) «Material historyczny a regionalne slo wniki gwarowe»).

Окрему групу склали доповіді про мовну особистість діалектоносія (**Т.В. Щербина** (Черкаси) «Мовна особистість носія говірки с. Журавка Шполянського р-ну Черкаської обл.») та його мовну картину світу (**О.І. Сімович** (Львів) «Вербалізація архетипу коло в українському мовно-культурному просторі»; **Т.М. Тищенко** (Умань) «Консервація родильного обряду східноподільських говірок у фразеологізмах»; **О.Ю. Зелінська** (Умань) «Діти та дитинство: відображення уявлень українців у пам'ятках і сучасних говірках»; **К.С. Кожухар** (Кишинів) «Святвечірні традиції українців Молдови: етнолінгвістичний аспект»).

Не оминули увагою учасники конференції і проблеми текстології, наголосивши на важливості створення корпусів текстів та використання записів зв'язного мовлення як джерела діалектологічних досліджень (**К.Д. Глу-**

*ховцева* (Старобільськ) «До особливостей структури діалектного тексту в українських східнослов'янських говірках»; *А. Костецька-Садова* (Краків) «Zapozyczenia w gwarach spiskich (nazwy ubiorów i ozdób w Korpusie spiskim)»; *Н.Д. Коваленко* (Кам'янець-Подільський) «Інформативність діалектного тексту в дослідженні фразеології»; *І.Р. Романина* (Львів) «Засоби реалізації оцінності та емотивності в діалектних текстах з українсько-польського пограниччя»; *І.Б. Циганок* (Ізмаїл) «Автокоментування понять традиційної культури в діалектному тексті»; *Ю.І. Бідношия* (Київ) «Лексична і граматична надлишковість у діалектному мовленні»).

У полі зору доповідачів були як старожитні говірки, так і новостворені: *Г.І. Гримашиевич* (Житомир) «Середньопольський мовний обшир як ареал збереження архаїчних діалектних особливостей (за матеріалами прислівникової лексики)»; *І.М. Коваль-Фучило* (Київ) «Номінація в усних спогадах про примусові переселення із зон затоплення»; *О.Г. Ровнова* (Москва) «К вопросу о генезисе некоторых явлений в говоре старообрядцев Южной Америки». Г.С. Кобирина і М.М. Ткачук (Київ) доповіли про мовну систему переселенських говірок Башкортостану (*Г.С. Кобирина* — «Акцентна система українських переселенських говірок Башкортостану»; *М.М. Ткачук* — «Лексика українських переселенських говірок Башкортостану: склад, генеза, варіантність»). Представлено також дослідження міського мовлення (*Г.В. Сікора* (Київ) «Фонетичні особливості мовлення львів'ян старшої генерації») та аналіз особливостей однієї окремо взятої говірки (*Н.О. Руснак, Ю.М. Руснак* (Чернівці) «Лінгвальна характеристика говірки с. Южинець Кіцманського району Чернівецької області»; *О.І. Котяш* (Київ) «Родинна лексика говірки села Залужжя»).

Традиційно актуально прозвучали доповіді, присвячені проблемам лінгвогеографічних досліджень: *О.В. Тер-Аванесова* (Москва) «О некоторых изоглоссах северо-восточного диалекта белорусского языка по данным диалектологических атласов»; *Н.В. Багнюк* (Львів) «Атлас української мови в дослідженнях писемних пам'яток»; *Н.П. Масловська* (Мінськ) «Лексичныя паралелі беларуска-ўкраінскага пагранічча (на матэрыяле “Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа”)».

Учасників конференції зацікавили нові ідеї, озвучені в доповідях про інтерактивні карти говорів як новий спосіб репрезентації діалектних даних (*В.О. Мандзік* (Мінськ) «Стварэнне электронных карт як спосаб сістэматызацыі кансанантызму беларускай дыялектнай фанетыкі»; *В.В. Шаркань, Г.В. Шумицька, О.В. Міца* (Ужгород) «Інтерактивна карта говорів як новий спосіб репрезентації діалектних даних (на матеріалі розробки філологів та ІТ-фахівців УжНУ)»; *І.М. Дружук* (Луцьк) «Три інтерактивні карти Західного Полісся»), та новітні прийоми в дослідженні загальнослов'янського діалектного простору (*Л.М. Тищенко* (Слов'янськ) «Використання хмарних технологій для зберігання й опрацювання діалектних записів»).

Приділено увагу проблемам української етнокультури (*Н.Ф. Венжирович* (Ужгород) «Знаки української етнокультури в діалектній фразеології»), а також наголошено на важливості опрацювання фольклорно-краєзнавчих

фондів як цінного джерела діалектологічних досліджень (**І.В. Гороф'янюк** (Вінниця) «*Фольклорно-краєзнавчі фонди Вінницького державного архіву як джерело подільської діалектології*»).

Про вплив діалектного оточення на формування ідіостилю письменника доповіли **Б.О. Коваленко** (Кам'янець-Подільський) «*Діалектне оточення письменника як чинник формування ідіостилю*» та **Н.О. Яценко** (Київ) «*Роздуми понад Сяном... (за збіркою есеїв Петра Мідянки «Стопи у центрі Європи»*, 2019)».

Вдалося привернути увагу до питань, які сьогодні, на жаль, перебувають на периферії досліджень, — це історія діалектологічних наукових шкіл, характеристика окремих персоналій, аналіз проблем викладання курсу діалектології у закладах вищої освіти (**В.В. Леснова** (Старобільськ) «*Борис Шарпило — особистість, педагог, мовознавець*»; **Л.О. Ткач** (Чернівці) «*Діалектологічні дослідження в Чернівецькому університеті: постаті, проблематика, досягнення, організаційна робота*»; **О.О. Суховій** (Київ) «*Викладання курсу діалектології в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка*»).

Перший день конференції завершили засіданням Круглого столу «**Наталя Хобзей: постать в українській діалектології**», присвяченого світлій пам'яті відомого діалектолога Наталі Хобзей, якій 24 травня мало б виповнитися 55 років. На заході були присутні її чоловік — Павло Кузьмович та сини — Северин і Богдан. Завдяки підготовленій виставці наукових праць Наталі Василівни Хобзей учасники та гості конференції мали змогу ознайомитися з її творчим доробком. Прозвучали теплі спогади колег із відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та з-за кордону (Є. Сиротюка, М.П. Антропова). Завершилося засідання концертною програмою — виступом хору Київської православної богословської академії (регент — диякон Юрій Мигаль) та молодих бандуристів — студентів Національної музичної академії України ім. П.І. Чайковського (Н. Логошук, Г. Романів, А. Мація).

Під час роботи конференції відбулася презентація нових видань із діалектології, зокрема представлено кілька праць, підготовлених у відділі діалектології Інституту української мови НАН України: «Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області» М.А. Грицака (вип. 1: А — Б; за ред. П.Ю. Гриценка. Київ, 2017), «Діалекти в синхронії та діахронії: Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоєкології» (відп. ред. П.Ю. Гриченко; Київ, 2017) та «Студії з діалектології. Матеріали і дослідження» (вип. 1; відп. ред. П.Ю. Гриченко; Київ, 2017). Представники діалектологічних центрів з різних куточків України ознайомили учасників конференції з новими працями, зокрема: «Словник українських говірок Бузько-Інгульського межиріччя» (укл.: Л.С. Спанатій, А.П. Супрун, М.Ф. Тимченко; за заг. ред. Л.С. Спанатій; наук. ред. П.Ю. Гриченко; Миколаїв, 2018), «Мовний портрет села Тюдів» М.І. Голянич (Івано-Франківськ, 2018), «Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів» (упоряд.: Коваленко Н.Д., Коваленко Б.О.; Кам'янець-Подільський,

2019), «Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок» Н.Д. Коваленко (Кам'янець-Подільський, 2019), «Фразеологізми в ідіостилі Анастолія Свидницького» (укл.: Б.О. Коваленко, Н.Д. Коваленко; Кам'янець-Подільський, 2019).

На підсумковому засіданні заслухали звіти голів секцій; у ході обговорення результатів конференції узагальнили основні теоретичні питання та окреслили коло завдань діалектологів, що стосуються: дальшого розвитку емпіричної бази діалектології, зокрема розширення форматів удоступнення діалектної інформації (збирання, власне фіксація матеріалів) та створення реєстру діалектних явищ, адже чимало з них залишається поза увагою дослідників; необхідності употужнення діалектологічних досліджень у закладах вищої освіти в різних регіонах України.

Результатом роботи Міжнародної наукової конференції «Слов'янські діалекти в синхронії та діахронії» стане традиційний збірник статей у серії «Діалекти в синхронії та діахронії», матеріали до якого вже надходять до оргкомітету конференції.

Статтю отримано 25.06.2019

*L. V. Riabets*

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

«SLAVIC DIALECTS IN SYNCHRONY AND DYACHRONY»

---

УДК 81'374

І.А. Самойлова

Інститут української мови НАН України, м. Київ

## **XIV МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИКОГРАФІЇ»**

---

16 — 17 травня 2019 року в Мінську в Інституті мовознавства імені Якуба Коласа Центру досліджень білоруської культури, мови і літератури НАН Білорусі відбулася XIV Міжнародна наукова конференція «Сучасні проблеми лексикографії». Співорганізаторами конференції виступили Гродненський державний університет імені Янки Купали, Інститут лінгвістичних досліджень РАН (Санкт-Петербург), Інститут славістики Альпен-Адрія університету (Клагенфурт), Інститут русистики Варшавського університету, Харківське лексикографічне товариство при Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут».

Учасники конференції представляли близько 45 науково-дослідних установ і закладів вищої освіти з Мінська, Гродна, Києва, Харкова, Москви, Санкт-Петербурга, Костроми, Воронежа, Красноярська, Новосибірська, Томська, Казані, Варшави, Познані, Праги, Клагенфурта (Австрія), Бордо (Франція), Едирне (Туреччина).

Із вітальним словом на адресу учасників і гостей конференції звернулися Голова Президії НАН Білорусі, акад. **В.Г. Гусаков**, директор Центру досліджень білоруської культури, мови і літератури НАН Білорусі, акад. **О.І. Локотко**, директор Інституту мовознавства імені Якуба Коласа Центру досліджень білоруської культури, мови і літератури НАН Білорусі **І.Л. Копилов**.

Пленарне засідання відкрив **І.Л. Копилов** доповіддю «Білоруська академічна лексикографія: історія і сучасний

© І.А. САМОЙЛОВА, 2019

стан (до 90-річчя Інституту мовознавства імені Якуба Коласа)», у якій докладно розглянувши здобутки співробітників в історичному, етимологічному, діалектному, термінологічному, перекладному, тлумачному, ономастичному, ортологічному, граматичному словникарстві, звернувши увагу на словники іншомовних слів, словники скорочень, нових слів, а також на електронні, навчальні словники, окреслив сучасний стан роботи над словниковими працями, підкресливши, що лексикографічна праця, як і досі, залишається одним із пріоритетних напрямків діяльності Інституту.

**В.В. Дубічинський** (Варшавський університет) і **Тільманн Ройтер** (Альпен-Адріа університет, Клагенфурт) у спільній доповіді «Презентація нового українсько-німецького словника лексичних паралелей» схарактеризували застосовану процедуру лексикографічного опису лексичних паралелей зіставляваних мов, яка дає змогу показати формально-змістову близькість і водночас національно-культурну своєрідність лексем, виявити труднощі під час пошуку перекладних еквівалентів. Доповідачі окреслили поняття *хибні лексичні паралелі*, *неповні лексичні паралелі*, *повні лексичні паралелі*, *інтерсемема*, *міжмовні омоніми*, *міжмовні пароніми*, *міжмовна омонімо-паронімія* (*паронімо-омонімія*).

**Г.М. Склярєвська** (Російський державний педагогічний університет ім. О.І. Герцена, Санкт-Петербург) у доповіді «Тлумачний словник і його місце в типології словників» зацентрувала увагу на одній із проблем теоретичної лексикографії — пошуку місця тлумачного словника в різних типологіях, з огляду на те, що на сьогодні жодну відому типологію словників не можна визнати досконалою, тобто такою, яка мала б не тільки систематизувальну, але й прогнозувальну функцію, що стало зрозумілим в епоху «словникового буму» кінця ХХ — початку ХХІ ст. Як основне протиставлення в типології доповідачка запропонувала розглядати **опозицію** тлумачного і «нетлумачного» словника, зважаючи на визначальні як мінімум чотири лексикографічні параметри тлумачного словника: вокабулу, граматичну характеристику, тлумачення і приклади вживання.

**В.П. Русак** (Інститут мовознавства імені Якуба Коласа Центру досліджень білоруської культури, мови і літератури НАН Білорусі) і **Ю.С. Гецевіч** (Об'єднаний інститут проблем інформатики НАН Білорусі) розповіли про електронні моделі баз даних лексико-граматичного фонду білоруської мови та алгоритми для їхньої конвертації в спільній доповіді «Сучасна білоруська лексикографія: новий формат». Завдяки інформаційним технологіям підготовлено «Орфоепічний словник білоруської мови», перевидано низку граматичних словників, посилено системність подання іншомовних слів, представлено результати опрацювання великих масивів словникових матеріалів у нових форматах — електронних ресурсах, зокрема на спеціальній інтернет-платформі.

Своїми міркуваннями щодо технологізації та філософських підходів у лексикографічній праці поділилися **Л.В. Ричкова** (Гродненський державний університет імені Янки Купали) в доповіді «Технологічний прорив у лексикографії: нові можливості чи нові виклики?» та акад. **В.А. Широков**

(Український мовно-інформаційний фонд НАН України, Київ) — «Філософія словника».

Секційні засідання проходили за тематичними блоками: методологічні й лінгвістичні аспекти лексикографії; нові словникові проекти; термінографія, термінологічні бази і банки даних; історична лексикографія; идеографічні, статистичні, ономастичні та інші словники; комп'ютерна і корпусна лексикографія; лексикографічний опис діалектів, соціолектів, жаргонів та інших комунікативних варіантів мови. Був проведений круглий стіл «Сакральні слова і слов'янська лексикографічна практика».

З огляду на те, що з науковими матеріалами учасників конференції можна ознайомитися у збірнику «Слово и словарь=Vocabulum et vocabularium» (Вип.16), опублікованому вже до початку конференції, а також інформацію про конференцію та резюме доповідей розміщено на сайті Інституту мовознавства імені Якуба Коласа Центру досліджень білоруської культури, мови і літератури НАН Білорусі, зупинимося на деяких доповідях, які видалися нам особливо близькими до проблем сучасної української лексикографії.

Упродовж двох днів працювала секція *Нові словникові проекти*. **О.Г. Борисова** (Московський міський педагогічний університет) представила спільну доповідь із **Т.С. Попенковою** «Онлайн-словники: можливість і необхідність», підкресливши, що використання технології створення онлайн-словників є вирішальним для відображення політичної та суспільної лексики, мови окремих політичних сил, яку також називають «маніфестативною лексикою». Доповідачка ознайомила з принципами створення онлайн-словника дискурсивно-зумовленої лексики, тобто тих лексико-фразеологічних одиниць, які є чиймись цитатами, точними або переробленими, що поширилися в друкованих чи електронних ЗМІ, Інтернет-спілкуванні. **Н.О. Козельська** (Воронезький державний університет) у доповіді «До проблеми лексикографічного опису порівняльно-уподібнювальних прислівників» порушила проблему неповного відображення семантики означених прислівників у тлумачному словнику й представила три основні моделі опису значень прислівників за матеріалами тлумачних словників, Національного корпусу російської мови та можливість виявлення значення за допомогою психолінгвістичного експерименту з подальшим відображенням у психолінгвістичному семантичному словнику. **Г.І. Михальов** (Російський університет транспорту, Москва) у доповіді «Про необхідність створення “Тлумачного словника відносних прикметників сучасної російської літературної мови”» проаналізував опис семантики відносних прикметників у тлумачних словниках. Дійшовши висновку про змістову недостатність словникових дефініцій «Прикм. до ...» і «Стосовний до ...», учений запропонував усунути прогалини шляхом створення спеціального тлумачного словника досліджуваних слів, у якому якомога повніше конкретизувати їхню семантику. **М.А. Стерніна** (Воронезький державний університет) у доповіді «Нові серії словників Воронезької школи порівняльних досліджень» розглянула



три нові серії словників: серію словників англо-російської безеквівалентної лексики, серію словників комунікативної релевантності семем найчастотніших російських і англійських лексем та серію контрастивних семних словників російської і англійської мов. **О.М. Дубровська** (Новосибірський державний технічний університет) у доповіді «Словник лінгвокультурних типажів: до проблеми мікроструктури» висвітлила основні засади створення розроблюваного словника. Розглянувши низку класифікацій лінгвокультурних типажів, дослідниця запропонувала власний поділ типажів за тематичними групами та окреслила структуру словникової статті майбутньої праці. **Д.Ю. Просовецький** (Воронезький державний університет) у доповіді «Психолінгвістичний підхід до опису синонімів і синонімічних рядів сучасної російської мови» запропонував метод психолінгвістичного дослідження синонімів і синонімічних рядів, висловив міркування, що семантичну диференціацію синонімів, по-перше, раціональніше й продуктивніше проводити на підставі порівняльного аналізу їхніх асоціативних полів, по-друге, синоніми і синонімічні ряди можна визначити найточніше шляхом установлення схожості їхніх асоціативних полів, по-третє, синонімами у свідомості носіїв мови можуть бути лексеми різних частин мови. **Дідьє Дюпої** (Університет Бордо ім. Мішеля Монтеня, Франція) у доповіді «Практика укладання словника російсько-французьких лексичних паралелей — про добір слів, значень, ілюстративних прикладів і укладання тлумачень» зацентрував увагу на уточненні й адаптації тлумачень значень російських і французьких лексичних паралелей, добиранні еквівалентів для значень, що збігаються й не збігаються, на пошуку ілюстративних словосполучень.

Робота секції *Ідеографічні, статистичні, ономастичні та інші словники* була присвячена власним назвам. **Н.М. Сянкевіч** (Інститут мовознавства імені Якуба Коласа Центру досліджень білоруської культури, мови і літератури НАН Білорусі) у доповіді «Прецедентні оніми в білоруській літературі XIX ст.: проблеми лексикографічної репрезентації» схарактеризувала функціонування прецедентних імен у творах білоруської художньої літератури XIX ст. Доповідачка обґрунтувала положення про те, що прецедентні оніми варто залучати до реєстру ономастичних словників, подаючи в окремих розділах, доцільно їх позначати терміном *конотоніми*, а також ознайомила з підрозділами конотонімів, які на підставі опрацьованого матеріалу можливо було виокремити на цьому етапі дослідження: антропоніми, біблійні імена, міфоніми, топоніми й етніоніми. **Т.В. Михайлова** (Сибірський державний університет науки і технологій ім. М.Ф. Решетнева, Красноярськ) і **О.В. Михайлов** у спільній доповіді «До проблеми лексикографічного опису оцінного значення: проект словника оцінних номінацій політичних діячів Стародавньої Русі XV — XVII ст.» описали засади розроблюваної праці. Її основу становитиме словник політично важливих персон: князів, сановників, книжників і т. ін. Доповідачі наголосили, що цей словник великою мірою варто трактувати як синтаксичний, оскільки його *дефініція* спирається на синтаксичні конструкції для

експлікації оцінки діячів. Оцінні (вторинні) номінації подаватимуться від першої, другої і третьої особи. **І.А. Самойлова** (Інститут української мови НАН України, Київ) у доповіді «Власні назви у творчості І.М. Дзюби та їх словниковий опис» розглянула функціонально-структурні особливості онімних одиниць у авторських текстах різної жанрової специфіки — літературознавчих статтях, памфлетах, мемуарах. Спостереження щодо структури антропонімів як кількісно найбільшого онімного розряду в усіх текстах дало змогу виокремити більше 23 антропомоделей. Дослідниця зацентрувала увагу на використанні І.М. Дзюбою вигаданих власних імен. В аспекті вивчення авторського словотворення ця група онімів, безумовно, поряд із апелятивною лексикою також становить предмет авторської лексикографії. **О.Р. Хісамов** (Інститут мови, літератури і мистецтва ім. Г. Ібрагімова Академії наук Республіки Татарстан, Казань) виступ «Електронна картотека топонімів Республіки Татарстан РФ» присвятив розгляду цієї групи власних назв, відзначивши, що інформаційно-аналітичну систему топонімної лексики розробляють у напрямках створення бази даних, засобів збереження, опрацювання картографічних даних. Якщо створення баз даних характеризується набором стандартних параметрів, як-от: топонім, його транскрипція, варіанти назви, географічні координати, легенда тощо, і не вимагає спеціальних наукових досліджень, то ретельного дослідницького пошуку потребують: ідентифікація топонімів за різними джерелами; структурний поділ назв для формування списку основних компонентів, що дозволить виявляти найзначущі компоненти топонімів і проводити їхнє вибирання за заданим критерієм; етимологічна інтерпретація топонімів.

На прикінцевому пленарному засіданні констатовано багатовекторність порушеної лексикографічної тематики, беззаперечно актуальність обговорюваних питань і, головне, реальність утілення пропонованих проєктів у практику укладання словників.

Організатори Міжнародної конференції для підтримання атмосфери доброзичливості, що панувала під час виголошення доповідей і наукових дискусій, запропонували культурні заходи. Учасники мали змогу взяти участь у пішохідній екскурсії «Мінськ Кароля Чапського» (Кароль Гуттен-Чапський — великий землевласник польсько-литовського роду Гуттен-Чапських, міський голова Мінська з 1890 по 1901 рр.), відвідати Музей старожитнобілоруської культури, Центральний ботанічний сад НАН Білорусі, поїхати на екскурсію до м. Полоцьк.

Статтю отримано 10.09.2019

*I.A. Samoilo*

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

XIV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE  
«MODERN PROBLEMS OF LEXICOGRAPHY»



## Відомості про авторів

**АРКУШИН** Григорій Львович, доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

**БИБИК** Світлана Павлівна, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

**ГОРОДЕНСЬКА** Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

**КОЗИРЄВА** Зінаїда Георгіївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

**КОНОНЕНКО** Віталій Іванович, доктор філологічних наук, завідувач кафедри загального та германського мовознавства факультету філології, Прикарпатський Національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

**КОЛІБАБА** Лариса Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології, Інститут української мови НАН України

**МАСЕНКО** Лариса Терентіївна, доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України

**МОЙСІЄНКО** Віктор Михайлович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, Житомирський державний університет імені Івана Франка

**ПАВЛОВА** Ірина Григорівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

**ПЕДЧЕНКО** Світлана Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

**ПІДКУЙМУХА** Людмила Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови, Національний університет «Кієво-Могилянська академія»

**РЕНЧКА** Інна Євгенівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови, Національний університет «Кієво-Могилянська академія»

**РЯБЕЦЬ** Людмила Віталіївна, кандидат філологічних наук, виконувач обов'язків завідувача відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

**САМОЙЛОВА** Ірина Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України

**СОКОЛОВА** Світлана Олегівна, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

**СТЕПАНЕНКО** Микола Іванович, доктор філологічних наук, професор, ректор, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

**ТКАЧУК** Марина Миколаївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу діалектології, Інститут української мови НАН України

**ТКАЧУК** Тарас Павлович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри філології та гуманітарних наук, Вінницька академія неперервної освіти